

T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ADYAMAN'DA GAYRİMÜSLİMLER
(BEHİSNİ, HISNİMANŞUR, KAHTA, GERGER, SAMSAT)

DOKTORA TEZİ

Nazim ASLAN

DANIŞMAN

Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK

ADYAMAN, 2022

T.C.
ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ADİYAMAN'DA GAYRİMÜSLİMLER
(BEHİSNİ, HISNİMANSUR, KAHTA, GERGER, SAMSAT)

DOKTORA TEZİ

Nazim ASLAN

DANIŞMAN

Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK

ADİYAMAN, 2022

ÖZET

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ADIYAMAN'DA GAYRİMÜSLİMLER (BEHİSNİ, HİSNİMANSUR, KAHTA, GERGER, SAMSAT)

Nazim ASLAN

Tarih Anabilim Dalı

Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ağustos/ 2022

Danışman: Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK

Osmanlı Devleti çeşitli dil, din ve ırka sahip milletlerin birlikte yaşadığı kozmopolit bir yapıya sahipti. Ülkede yaşayan gayrimüslimler din veya mezheplerine göre sınıflandırılmış ve millet sistemi olarak ifade edilen bir sistemle idare edilmiştir. Bu çalışmada Tanzimat Fermanı (1839) ile Cumhuriyetin ilanı (1923) arasındaki süre zarfında Adıyaman'daki gayrimüslimler (Ermeni ve Süryaniler) ele alınmıştır. Çalışma kapsamında gayrimüslimlerin yaşadığı yerler, nüfus yapıları, iktisadi ve dini hayatları incelenmiştir. Ayrıca 1895 yılında şehirde meydana gelen Ermeni olayları ile sevk ve iskân kanununun uygulanması ve sosyal hayatta yaşanan gelişmeler üzerinde durulmuştur. Böylelikle Adıyaman gayrimüslimlerinin durumu bir bütün halinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ana kaynağını Osmanlı arşivi belgeleri oluşturmuştur. Arşiv belgelerinin dışında ayrıca Diyarbakir ve Mamuretülaziz vilayet salnameleri, Hısnımansur ve Behisni şer'iyeye sicilleri ve gayrimüslimler üzerine yapılmış telif eserler, makaleler ve tezlerden de istifade edilmiştir. Adıyaman'daki gayrimüslimlerle ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla yapılan çalışmanın bu konudaki boşluğu doldurması ve Adıyaman tarihine katkı sunması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adıyaman, Gayrimüslim, Ermeniler, Süryaniler, Osmanlı Devleti.

ABSTRACT

NON-MUSLIMS IN ADIYAMAN FROM TANZİMAT TO THE REPUBLIC (BEHİSNİ, HİSNİMANSUR, KAHTA, GERGER, SAMSAT)

Nazim ASLAN

Department of History

Adiyaman University, Graduate Education School, August/ 2022

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK

Ottoman state has a cosmopolitan structure in which different language, religion and ethnic components had lived together. Non-Muslims in the Ottoman state, had ruled with “millet system” in which they were classified according to their religion and sects. In this study, the non-Muslims (Armenians and Syrians) in Adiyaman during the period between the Tanzimat Edict (1839) and the proclamation of the Republic (1923) were discussed. Within the scope of the study, the places where non-Muslims live, their population structures, their economic and religious lives are examined. In addition, the Armenian events that took place in the city in 1895, the implementation of the law of relocation and resettlement and the developments in social life were emphasized. Thus, the situation of non-Muslims in Adiyaman has been tried to be revealed as a whole. The main source of the study was Ottoman archive documents. Apart from archive documents, Diyarbekir and Mamuretülaziz provincial yearbooks, Hisnimansur and Behisni court records and copyrighted works, articles and theses on non-Muslims have also been utilized. There is no separate study on non-Muslims in Adiyaman. Therefore, it is aimed that the study will fill the gap on this subject and contribute to the history of Adiyaman.

Keywords: Adiyaman, Non-Muslims, Armenians, Syrians, Ottoman Empire.

ÖNSÖZ

Stratejik konumu nedeniyle Adıyaman tarih boyunca birçok devlet arasında mücadele alanı olmuştur. XIV. yüzyılın başlarında Osmanlı hâkimiyetine giren Adıyaman bölgesi önemini kaybetmiştir. Bu tarihten itibaren şehir sıradan bir Osmanlı kenti halini almıştır. Pekçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi burada da Müslümanlarla gayrimüslimler uzun yıllar boyunca bir arada yaşamıştır.

Bu çalışmada Tanzimat Fermanı'nın ilanından Cumhuriyetin ilanına kadar olan süre zarfında günümüz Adıyaman ili sınırları içinde bulunan yerlerde yaşayan gayrimüslimlerin durumu ele alınmıştır. Adıyaman'ın gayrimüslim halkı Ermeni ve Süryanilerden ibaretti. Gayrimüslimlerin büyük bir kısmı da Ermeni'ydi. Bu yüzden Ermeniler toplumsal hayatta Süryanilere göre daha fazla ön planda olmuştur. Ne yazık ki arşiv belgelerinde ve diğer kaynaklarda Süryaniler hakkındaki bilgiler yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla Süryanilerle ilgili çalışmada kısıtlı bilgiler verilmiştir. Çalışma zaman olarak Tanzimat ile Cumhuriyet arasında sınırlandırılmış olmakla birlikte kimi zaman söz konusu zamanın öncesi ve sonrasına ait bazı hususlara da değinilmiştir. Çalışma giriş ve beş bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında Adıyaman için kullanılan isimler, şehrin tarihi, Osmanlı idaresinde olduğu dönemdeki idari yapısı ve millet sistemi hakkında bilgi verilmiştir.

“Adıyaman'da Gayrimüslimlerin Genel Vaziyeti” adlı bölümde ilgili dönemde Hısnımansur, Behisni, Kahta'da gayrimüslimlerin yaşadığı yerler ele alınmıştır. Önce buralardaki nüfus durumları periyodik dönemler halinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Daha sonra yerel ve merkezi hükümetin farklı birimlerinde görev yapmış gayrimüslimler tespit edilmiş ve bunlardan bazıları hakkında bilgi verilmiştir.

“Gayrimüslimlerin İktisadi Hayatı” adlı bölümde Hısnımansur ve Behisni gayrimüslimlerinin geçimlerini temin etmek için yaptıkları iş ve meslekler ile ödedikleri vergiler ele alınmıştır. Bu kapsamda gayrimüslimlerin askere alınma meselesi ve vergiler konusundaki şikâyet ve talepleri incelenmiştir.

Çalışmanın “Adıyaman Gayrimüslimlerinde Dini Hayat” başlığını taşıyan bölümünde Ermeni ve Süryanilerin dini hayatı üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Ermeni ve Süryanilerin dini liderleri, Hısnımansur ve Behisni'de yaşanan ihtida olayları ve gayrimüslim mezarlıkları incelenmiştir. Ayrıca Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da bulunan kiliselerin inşa ve tamiri ile bu konuda yaşanan gelişmeler üzerinde durulmuştur.

“Ermeni Olayları, 1915 Sevk ve İskân Kanununun Adıyaman’da Uygulanması” adlı bölümde önce 1895 Ermeni olayları kapsamında Hısnımansur’da meydana gelen hadiseler, Behisni’de Ermenilere yönelik saldırı girişimleri ve olaylardan sonraki gelişmeler incelenmiştir. Daha sonra da 1915 tarihli sevk ve iskân kanununun Adıyaman’da uygulanması ve bu süreçte yaşanan gelişmeler üzerinde durulmuştur.

“Asayiş Olayları ve Sosyal Hayatta Meydana Gelen Olaylar” adlı bölümde Hısnımansur ve Kahta’da aşiretler arasında yaşanan çatışmalar gayrimüslimler açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca Hısnımansur ve Kahta’da gayrimüslimlere yönelik diğer saldırılar incelenmiştir. Son olarak sosyal hayatta gayrimüslimlerin çeşitli konulardaki şikâyet ve talepleri üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında katkısı olanların başında danışman hocam gelmektedir. Akademik bilgi ve birikimiyle yardımını ve desteğini esirgemeyen değerli tez hocam Doç. Dr. Seydi Vakkas TOPRAK’a çok teşekkür ediyorum. Ayrıca kıymetli fikirlerinden istifade ettiğim ve tez izleme komitesinde bulunan Prof. Dr Ünal TAŞKIN ve Doç. Dr. Nevzat ARTUÇ’a ve kaynak temini hususunda yardımcı olan arkadaşım eğitimci ve yazar Yurdal DEMİREL’e de teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak eşime ve kendilerini biraz ihmal ettiğim çocuklarıma da teşekkür ediyorum.

Nazim ASLAN

Adıyaman 2022

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Adıyaman Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Nazim ASLAN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	xiii
KISALTMALAR DİZİNİ	xv
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Kaynaklar Hakkında.....	1
1.2. Adıyaman'ın İsmi.....	3
1.3. Adıyaman'ın Kısa Tarihçesi (Kronoloji) ve Ermenilerin Bölgeye Gelişi.....	6
1.4. Osmanlı İdaresinde Adıyaman'ın İdari Yapısı.....	10
1.5. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler ve Millet Sistemi.....	12
2. ADIYAMAN'DA GAYRİMÜSLİMLERİN GENEL VAZİYETİ.....	19
2.1. Adıyaman'da Gayrimüslimlerin Yaşadığı Yerler.....	19
2.2. Adıyaman'da Gayrimüslimlerin Nüfusu.....	22
2.2.1. Osmanlı'da nüfusun kaydı.....	22
2.2.2. Adıyaman'ın nüfus verileri.....	24
2.3. Adıyaman'da Gayrimüslim Görevliler.....	33

2.3.1. Yerel yönetimlerde görev alanlar.....	36
2.3.1.1. Kaza idare meclisleri ve azaları.....	38
2.3.1.2. Belediyelerde hizmet edenler.....	42
2.3.1.3. Nahiyelerde görev yapanlar.....	44
2.3.1.4. Muhtarlık hizmetinde çalışanlar.....	46
2.3.2. Mal müdürü olarak çalışan gayrimüslimler.....	48
2.3.3. Sandık eminliği yapanlar.....	49
2.3.4. Mahkemelerde görev yapanlar.....	55
2.3.5. Vergi idareleri ve komisyonlarında görev alanlar.....	60
2.3.6. Banka dairelerinde çalışanlar.....	62
2.3.7. Polis ve jandarma olarak görev yapanlar.....	62
2.3.8. Doktorluk yapanlar.....	67
2.3.9. Nüfus dairesinde görev yapanlar.....	69
2.3.10. Reji idaresinde çalışanlar.....	70
3. GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ HAYATI.....	72
3.1. Gayrimüslimlerin İktisadi Hayatında Askerliğin Rolü.....	72
3.2. Adıyaman'da Gayrimüslimlerin Yaptığı Meslekler.....	75
3.2.1. Hınımınsur'da gayrimüslimlerin uğraştığı meslekler.....	75
3.2.2. Behisni'de gayrimüslimlerin uğraştığı meslekler.....	78
3.3. Gayrimüslimlerin Ödediği Vergiler.....	83
3.3.1. Cizye.....	83
3.3.2. Behisni sancağında cizye.....	85

3.3.3. Gayrimüslimlerin askere alınma meselesi ve bedelat-ı askeriye.....	88
3.4. Vergilerle İlgili Yaşanan Problemler ve Gelişmeler.....	93
3.4.1. 1895 Ermeni olayları sonrasında bedelat-ı askeriye.....	94
3.4.2. Hısnımansur'da gayimüslimlerin vergilerle ilgili şikâyetleri.....	96
3.4.3. Behisni'de gayimüslimlerin vergilerle ilgili şikâyetleri.....	100
3.4.4. Kahta'da gayimüslimlerin vergilerle ilgili şikâyetleri.....	103
4. ADIYAMAN GAYRİMÜSLİMLERİNDE DİNİ HAYAT.....	105
4.1. Gayrimüslimlerin Dini Liderleri.....	105
4.2. Hısnımansur ve Behisni'de Gayrimüslimlerin Dini Liderleri.....	108
4.2.1. Ermenilerin dini liderleri.....	108
4.2.2. Katolik Ermenilerin dini liderleri.....	109
4.2.3. Süryanilerin dini liderleri.....	111
4.2.4. Protestanların dini liderleri.....	112
4.3. Hısnımansur ve Behisni'de İhtida Olayları.....	113
4.4. Gayrimüslim Mezarlıkları.....	120
4.5. Hristiyan Mabetleri.....	121
4.5.1. Hısnımansur'da bulunan kiliseler.....	122
4.5.1.1. Meryem Ana Kilisesi.....	123
4.5.1.2. Ermeni Katolik Kilisesi.....	124
4.5.1.3. Süryani Kilisesi.....	126
4.5.1.4. Süryani Katolik Kilisesi.....	129
4.5.1.5. Protestan Kilisesi.....	131

4.5.1.6. Gevrik köyü Ermeni Katolik Kilisesi.....	133
4.5.1.7. Vartana köyü Katolik Kilisesi.....	134
4.5.2. Venk köyü Süryani Kilisesi.....	134
4.5.3. Behisni’de bulunan kiliseler.....	136
4.5.4. Kahta’da bulunan kiliseler.....	137
5. ERMENİ OLAYLARI, 1915 SEVK ve İSKÂN KANUNUNUN	
ADİYAMAN’DA UYGULANMASI.....	138
5.1. Ermeni Olayları.....	138
5.2. Hısnımansur Ermeni Olayları.....	141
5.2.1. Olaylardan önce Hısnımansur’daki durum ve alınan tedbirler.....	141
5.2.2. Hısnımansur’da olayların başlaması, bitişi ve sonuçları.....	145
5.3. Behisni Ermeni Olayları.....	149
5.4. Olaylardan Sonra Yapılan Çalışmalar.....	156
5.4.1. Hasar tespit çalışmaları ve yağmalanan malların sahiplerine iadesi... 159	
5.4.2. Kimsesiz çocukların yetimhanelere gönderilmesi.....	161
5.5. Sevk ve İskân Kanunu.....	163
5.6. Sevk ve İskân Kanununun Adıyaman’da Uygulanması.....	166
5.6.1. Hısnımansur, Behisni ve Kahta Ermenilerinin sevk edilmesi.....	166
5.6.2. Süryanilerin sevk edilmesi.....	169
5.6.3. Ermeni ve Süryanilerin geri dönüşleri.....	170
5.6.4. Kafilelere yapılan saldırılar.....	171
5.6.5. Sevkiyat sırasında yaşanan suistimaller ve yargılamalar.....	172

5.6.5.1. Hısnımansur ile Kahta'da yaşanan suistimler ve yargılamalar.....	174
5.6.5.2. Behisni'de yaşanan suistimler ve yargılamalar.....	177
6. ASAYİŞ OLAYLARI ve SOSYAL HAYATTA MEYDANA GELEN OLAYLAR.....	181
6.1. Aşiretler Arasındaki Mücadeleler ve Gayrimüslimler.....	181
6.1.1. Hısnımansur'da yaşanan olaylar.....	181
6.1.2. Kahta'da yaşanan olaylar.....	190
6.1.2.1. Olbuş köyünde meydana gelen saldırı.....	190
6.1.2.2. Yeni köyde süryanilere yapılan saldırı.....	193
6.1.2.3. Kahta'daki diğer şiddet olayları.....	194
6.2. Eşkıyalık Olayları.....	195
6.3. Gayrimüslimlerin Çeşitli Konulardaki Şikâyet ve İstekleri.....	198
6.3.1. Dini konulardaki şikâyetler.....	198
6.3.2. Ermenilere yönelik kötü muamele ve katliam iddiaları.....	200
6.3.3. Hısnımansur'da gayrimüslimlerin yöneticilerle ilgili şikâyet ve talepleri.....	201
6.3.4. Diğer şikâyetler.....	204
7. SONUÇ.....	205
KAYNAKÇA.....	208
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

TABLolar DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 2.1. 1835-1836 yıllarında Hısnımansur, Behisni ve Kahta'nın nüfusu.....	24
Tablo 2.2. 1840-1841 yıllarında Adıyaman'ın erkek nüfusu.....	26
Tablo 2.3. 1876 yılında Adıyaman'da erkek nüfusu.....	26
Tablo 2.4. 1880 yılında Adıyaman'da erkek nüfusu.....	27
Tablo 2.5. 1893 yılında Adıyaman'ın nüfusu.....	28
Tablo 2.6. Vital Cünet'e göre Adıyaman'ın nüfusu.....	29
Tablo 2.7. 1907-1908 yıllarında Adıyaman'ın nüfusu.....	30
Tablo 2.8. 1914 yılında Adıyaman'ın nüfusu.....	31
Tablo 2.9. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Adıyaman'ın nüfusu.....	31
Tablo 2.10. 1927 yılında Adıyaman'ın nüfusu.....	33
Tablo 2.11. Kaza idare meclislerinde aza görevinde bulunan gayrimüslimler.....	39
Tablo 2.12. Belediyelerde görev yapan gayrimüslimler.....	44
Tablo 2.13. Adıyaman'daki gayrimüslim muhtarlar.....	47
Tablo 2.14. Sandık emini olarak görev yapan gayrimüslimler.....	50
Tablo 2.15. Bidayet mahkemelerinde görev yapan gayrimüslimler.....	56
Tablo 2.16. Vergi idareleri ve komisyonlarında çalışan gayrimüslimler.....	61
Tablo 2.17. Polis ve jandarma olarak görev yapan gayrimüslimler.....	65
Tablo 3.1. 1845-1846 yıllarında Hısnımansur'da gayrimüslimlerin icra ettiği meslekler.....	76
Tablo 3.2. XX. yüzyılın başlarında Hısnımansur gayrimüslimlerinin yaptıkları meslekler.....	77

Tablo 3.3. 1834-1835 yıllarında Behisni merkezindeki gayrimüslim esnaf ve zanaatkârlar.....	78
Tablo 3.4. 1834-1835 yıllarında Behisni'nin kırsal kesiminde gayrimüslim esnaf kolları ve kişi sayısı.....	80
Tablo 3.5. 1845-1846 yıllarında Behisni şehir merkezinde gayrimüslimlerin icra ettiği meslekler.....	80
Tablo 3.6. 1845-1846 yıllarında Behisni'nin kırsal kesiminde gayrimüslimlerin icra ettiği meslekler.....	82
Tablo 3.7. Osmanlı Devleti'nde yıllara göre esedi kuruş cizye miktarı.....	84
Tablo 3.8. 1845-1846 yıllarında Behisni sancağında cizye mükelleflerinin sayısı ve dâhil oldukları grup.....	86
Tablo 3.9. 1848 yılında Behisni Kaymakamlığına bağlı kazalardaki cizye mükellefleri ve dâhil oldukları grup.....	87
Tablo 3.10. 1847-1850 yıllarında Behisni sancağı cizye miktarı.....	88
Tablo 3.11. Adıyaman'ın 1856 yılı bedelat-ı askeriye vergisi.....	92

KISALTMALAR DİZİNİ

A.AMD	: Sadaret Amedi Kalemî Evrakı
A.DVN	: Sadaret Divan Kalemî Evrakı
A.DVNSGMC.d	: Bab-1 Asafî Gayrimüslim Cemaatlere Ait Defterler
A.DVNSMHM.d	: Bab-1 Asafî Mühimme Defterleri
A.DVN.NMH	: Sadaret Name-i Hümayun Evrakı
A.DVN.MHM	: Sadaret Mühimme Evrakı
A.DVN.MKL	: Sadaret Mukavelenameler
A.DVNSKLS.d	: Bab-1 Asafî Kilise Defterleri
A.DVNSKNA.d	: Bab-1 Asafî Kanunname-i Askerî Defterleri
A.MKT.DV	: Sadaret Deavi Evrakı
A.MKT.MHM	: Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Umum Vilayat Evrakı
BEO	: Bâb-1 Âli Evrak Odası
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.ADL	: Cevdet Adliye
C.AS	: Cevdet Askeriye
C.ML	: Cevdet Maliye
C.DH	: Cevdet Dahiliye
DH.EUM.2.Şb	: Dâhiliye İkinci Şube
DH.EUM.EMN	: Dâhiliye Emniyet Şubesi
DH.H	: Dâhiliye Hukuk
DH.İD	: Dâhiliye İdare
DH.MB.HPS.M	: Dâhiliye Müteferrik
DH.MKT	: Dâhiliye Mektubi Kalemî
DH.MTV	: Dâhiliye Mütenevvia
DH.MUI	: Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH.SAİD.d	: Dâhiliye Defterler
DH.SN.THR	: Dâhiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî

DH.ŞFR	: Dâhiliye Şifre Kalemi
DH.TMIK.M	: Dâhiliye Muamelat
DH.TMIK.S	: Dâhiliye Islahat
DH.UMVM	: Dâhiliye Umur-ı Mahaliyye ve Vilayat Müdürlüğü
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.SFR.1	: Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti
HR.SFR.3	: Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TH	: Hariciye Nezareti Tahrirat
İ.AS	: İrade Askeri
İ.AZN	: İrade Adliye ve Mezahib
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.DUİT	: İrade Dosya Usulü
İ.HB	: İrade Harbiye
İ.HR	: İrade Hariciye
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.TAL	: İrade Taltifat
MAD.d	: Maliyeden Müdevver Defterler
ML.MSF.d	: Maliye Nezareti Masarifat Defterleri
ML.VRD.CMH.d	: Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri
ML.VRD.d	: Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Defterleri
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL	: Meclis-i Vala
NFS.d	: Nüfus Defterleri
s.	: Sayfa
ŞD	: Şura-yı Devlet
Y.A.HUS	: Yıldız Hususi Maruzat
Y.A.RES	: Yıldız resmi Maruzat

Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.EE.KP	: Yıldız Kamil Paşa Evrakı
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.A	: Yıldız Sadaret
Y.PRK.ASK	: Yıldız Askeri Maruzat
Y.PRK.AZN	: Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı
Y.PRK.AZJ	: Yıldız Arzuhal Jurnal
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.KOM	: Yıldız Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.UM	: Yıldız Umumi
Y.PRK.DH	: Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı
ZB	: Zabtiye

1. GİRİŞ

1.1. Kaynaklar Hakkında

Adıyaman'ın XIX. Yüzyıldaki durumuyla ilgili bazı çalışmalar bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalarda, şehirde yaşayan gayrimüslimler ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Ayrıca Adıyaman'daki gayrimüslimler konusunda kapsamlı bir çalışma da bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın bundan sonra konu ile ilgili yapılacak çalışmalar için faydalı olacağı düşünülmektedir.

“Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Adıyaman'da Gayrimüslimler” adlı bu tez hazırlanırken çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmanın temel kaynağı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleridir. Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel tarihinin aydınlatılmasında arşiv belgeleri çok büyük öneme sahiptir. Osmanlı devlet yöneticilerinin taşra ile olan her türlü yazışmaları, halkın merkezi yönetimle iletişimi, malî ve askerî gibi konulardaki kayıtların tutulduğu yer olan arşivler çok zengin bilgi ve belgeler sunar. Arşiv belgeleri objektif ve sağlam veriler sunması yönüyle tarih araştırmalarının vazgeçilmez kaynaklarıdır. Bu çalışmanın kaynaklarını büyük ölçüde birinci el kaynak olarak nitelendirilen arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bu da araştırmanın en önemli özelliklerinden biridir.

Çalışmada çoğunlukla Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri kullanıldı. Bu kapsamda en çok Dâhiliye Nezareti fonunda bulunan Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT), Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR), Dâhiliye Nezâreti Muamelât (DH.TMIK.M) ve Dâhiliye Nezâreti Islahat (DH.TMIK.S) belgelerinden yararlanıldı. Yine Bâb-ı Âlî Evrak Odası belgeleri (BEO), Şûrâ-yı Devlet belgeleri (ŞD) ve Sadâret Mühime Kalemî (A.MKT.MHM) fonlarında bulunan belgelerden de çokça istifade edildi. Bunların dışında Bâb-ı Asafi, Cevdet, Hariciye, İrâde, Maliye, Meclis-i Vükela Mazbataları, Meclis-i Vâlâ, Nüfus Defterleri ve Yıldız gibi birçok tasnifteki belgelerden de faydalanıldı.

Çalışmada ayrıca kısmen Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgelerinden de yararlanılmıştır. Söz konusu tasniflerde yer alan ilgili belgeler okunmuş, gerekli yerler not alınarak değerlendirilmiş ve çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmada kullanılan belgeler metinde daha anlaşılır olması açısından çoğunlukla günümüz Türkçesiyle özetlenerek kullanılmıştır. Ancak kimi zaman belgelerdeki orijinal ifadeler de kullanılmıştır. Belgelerdeki bazı ifadeler okunurken kimi zaman kararsız kalmıştır. Dolayısıyla okunmuş açısından doğruluğundan şüphe duyulan bazı yer ve şahıs

adlarının yanına başka şekillerde de okunabileceği manasında soru işareti konulmuştur. Belgelerin tarihleri verilirken çoğunlukla miladi tarih kullanılmakla beraber bazı belgelerin hicri tarihleri de belirtilmiştir.

Arşiv belgeleri dışında bu çalışmanın diğer kaynaklarından biri de şer'iyye sicilleridir. Şer'iyye sicilleri, Osmanlı mahkemelerinde verilen kararların ve tutulan kayıtların toplandığı defterlerdir. Kadı veya naib tarafından tutulan ve çeşitli türden belgeleri içeren bu kayıtlar sosyal ve yerel tarih çalışmaları için önemli kaynaklar arasında yer alır. Siciller, Osmanlı Devleti'ndeki her tabakadan insan arasındaki hukuki ilişkilere dair kayıtları içermektedir. Osmanlı Devleti'nin farklı devirlerindeki hukuki, idari, sosyal, askeri ve ekonomik durumu hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Şer'iyye sicillerinde gayrimüslimlerle ilgili hükümler de bulunmaktadır. Bu çerçevede 236, 239, 246, 259, 260, 262, 279, 282 numaralı Hısnımansur ve 173, 176, 184, 190, 193, 194, 196, 198, 202 numaralı Behisni şer'iyye sicillerinden istifade edilmiştir.

Çalışmada kullanılan kaynaklardan biri de salnameler olmuştur. Osmanlı Devleti'nde resmi ve özel kurumlar tarafından yayımlanan yıllıklara salname adı verilmiştir. Salnamelerde idari yapı, devlet görevlileri ve gayrimüslim din görevlileri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. H. 1283-1333/1334 yılları arasındaki birçok devlet salnamesinden istifade edilmiştir. Devlet salnamelerinin yanı sıra istifade edilen bir diğer salname de vilayet salnameleridir. Vilayet salnamelerinde şehirlerin idari yapısı, sosyo-ekonomik durumu, eğitimi ve nüfusu gibi pek çok konuda bilgiler yer almaktadır. İncelenen dönemde Adıyaman 1883 yılına kadar Diyarbekir, bu tarihten itibaren ise Mamuretülaziz vilayetine bağlı olduğu için her iki şehre ait salnamelerden de yararlanılmıştır. Bu çalışmada 1869-1877 arasındaki Diyarbekir vilayet salnamelerinden istifade edilmiştir. Mamuretülaziz'e ait salname sayısı ise 9'dur. Çalışmada, H.1301/1884 – H. 1325/1907 arasındaki salnamelerin hepsinden yararlanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde kabul edilen kanun ve nizamnamelerin yer aldığı kitap ve mecmualara Düstur adı verilmiştir. Tertibler halinde yayımlanan Düsturlarda kanun, nizamname ve diğer mevzuatlara dair önemli bilgiler yer almıştır. Çalışmada Düsturun birinci tertibinin I, II, ve IV. ciltlerinden faydalanılmıştır.

İncelenen dönemde Adıyaman'ın durumu hakkında bazı bilgiler ihtiva eden kaynaklar arasında seyahatnameler de yer almaktadır. Seyyahların gezileri esnasında kaydettikleri notlarda kayda değer bilgiler bulunmaktadır. XIX. yüzyılda birkaç Batılı diplomat ve seyyah Osmanlı coğrafyasına yaptığı geziler sırasında Adıyaman'ı da ziyaret

etmiştir. Bu çerçevede Vital Cuinet, Feldmareşal Helmuth Von Moltke, William Francis Ainsworth ve Mark Sykes'ın eserlerinden faydalanılmıştır.

Yukarıda belirtilen kaynaklar dışında ayrıca Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlere dair yapılan genel çalışmalardan, belirli bir bölgeyi, şehri veya zaman dilimini ele alan bazı müstakil çalışmalardan da yararlanılmıştır.

1.2. Adıyaman'ın İsmi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Adıyaman'ın tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Şehrin ne zamandan beri var olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Adıyaman ve çevresinde yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılar bölge tarihinin binlerce yıl öncesine dayandığını göstermiştir. Pirin, Palanlı, Haydaran, Alğan ve Zey köyleri civarındaki mağaralarda yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulgular Adıyaman'daki ilk yerleşimlerin Paleolitik ve Kalkolitik çağlara kadar gittiğini ortaya çıkarmıştır¹. İlk çağdan beri Anadolu ve çevresinde hüküm süren devletler bir vesile ile bölgeye gelmiş ve buraları istila etmiştir. Yaşamaya elverişli bir bölgede ve uzak coğrafyalar arasında stratejik bir noktada yer alması, Adıyaman'ın bulunduğu bölgeyi hep göz önünde tutmuştur. Kuzey-güney istikametinde Toros geçitlerine yakın oluşu, güneyde Fırat Nehri'nin geçiş noktalarına hâkim olması ve doğu-batı yönündeki yolların şehrin bulunduğu çevreden geçmesi bölgenin çekim merkezi olmasında etkin rol oynamıştır².

Batıdan doğuya veya doğudan batıya ilerleyen devletler şehrin bulunduğu yöreyi ya bir geçiş alanı olarak görmüşler, ya da bölgenin kontrolü için merkezi bir üs olarak değerlendirmişlerdir. Tarih boyunca saldırılara, istilalara ve yağmalara uğrayan bu coğrafya aynı zamanda çok sayıda topluluğa da ev sahipliği yapmıştır. Anadolu ile Suriye arasındaki ulaşımı sağlayan bağlantı yollarına yakın olan bölge çoğu zaman büyük devletlerin ele geçirme çabası içinde olduğu bir hedef haline gelmiştir³.

Adıyaman tarih boyunca pek çok devletin egemenliği altında bulunmuş, böylece çeşitli toplulukların yaşam sürdürdüğü bir yer olmuştur. Bu süreçte Adıyaman için birçok isim kullanılmıştır. Doğulu coğrafyacıların *Cholmodara*, Romalıların *Carbanum*⁴ olarak

¹ Mehmet Akar, *İnsanlığın Kültür Mirası Adıyaman*, İstanbul, 2000, s. 5–6.

² Seydi Vakkas Toprak, *1835 Tarihli Nüfus Sayımına göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Hısnımansur*, Adıyaman Üniversitesi Yayınları, Adıyaman, 2018, s. 1.

³ Toprak, Hısnımansur, s. 5.

⁴ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia I*, London, 1842, s. 267.

adlandırdığı şehir Bizans İmparatorluğu döneminde *Pordoniom* olarak bilinmiştir⁵. Süryaniler ise Adıyaman yöresine *Klevdiye* ismini vermiştir⁶. Şehir Müslümanların eline geçtikten sonra ise *Hısnımansur*⁷ adı kullanılmıştır. Kaynaklarda *Hısnımansur* isminin, bölgeye VIII. yüzyılda gelen ve şehrin kurucusu olan Emevi komutanlarından Kays kabilesine mensup Mansur bin Ca'vene'ye izafeten verildiği rivayet edilmiştir⁸. Mansur, Halife II. Umyan Mervan zamanında bu bölgenin komutanıdır ve 758 yılında öldürülmüştür⁹. Başka bir rivayete göre ise Hısnımansur ismi Abbasi halifesi Ebu Ca'fer el-Mansur'un adına binaen verilmiştir. Hısnımansur ismiyle ilgili olarak salnamelerdeki bilgiler şu şekildedir:

“...şehir-i mezkûr Mansur bin Ca'vene bin el-Harisü'l Âmiri'ye mensubdur. Eyyam-ı Mervan bin Muhammedü'l Ca'did Mansur-ı mezbur tarafından imaretine mübaşeret edilmiştir. Samsad şehir-i kadimi oranın tevabiindendir. Kasaba-i mezkureye buralarca (Adıyaman) dahi derler ve vecn-i tesmiyesini de rivayet ederler¹⁰”.

“ Hısnımansur şehri bir rivayete göre (Mansur bin Cafer bin el-Harisü'l Âmiri)'ye mensub olarak eyyam (Mervan bin el-Ca'did)'da imar edilmiştir. Hısnımansur şehri kadimi oranın tevabiindendir. Rivayet-i uhraya göre ibadiyeden (Ebu Cafer'ul-Mansur) bin Muhammed'in zaman-ı hilafetinde inşa ve el-an harabesi mevcut ve derununda yüz kadar hane meskûn bulunan kal'aya nisbetle (Hısnımansur) tesmiye edilmiş, beyne'l-ahali Adıyaman namı verilmiştir¹¹”.

Adıyaman Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra resmi belgelerde şehir için çoğunlukla *Hısnımansur* ismi kullanılmıştır. Ancak bazı belgelerde *Adıyaman* isminin kullanıldığı da görülmektedir¹². Osmanlılar zamanında halk arasında ise çoğu kez *Adıyaman* ismi tercih edilmiştir. Ainsworth da şehir için *Adıyaman* ismini zikretmiştir. Yine 1838 tarihinde şehre gelen askeri uzman Moltke Kürtlerin Adıyaman'a *Hassunmanna*

⁵ Murat Gökhan Dalyan, *Başlangıcından 1570 Yılına Kadar Adıyaman*, Yeni Reform Matbaacılık, Ankara, tarih yok, s. 1.

⁶ Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s. 166.

⁷ Bu çalışmada bundan sonra da Hısnımansur ifadesi günümüz Adıyaman şehir merkezini ifade etmek için kullanılacaktır.

⁸ Yusuf Halaçoğlu, “Adıyaman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, I, s. 377.

⁹ Guy Le Strange, *The Land of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge, 1905, s. 123.

¹⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 224.

¹¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 221.

¹² Adıyaman isminin kullanıldığı bazı belge örnekleri; BOA, *A.MKT.DV*, 58/13 (Burada 58 sayısı belgenin dosya numarasını, taksimden sonraki 13 sayısı ise gömlek numarasını göstermektedir. Bundan sonra arşiv belgelerinin ilgili kısımları bu şekilde gösterilecektir), 18 Mayıs 1852; BOA, *HR.MKT*, 241/61, 15 Haziran 1858; BOA, *HR.MKT*, 247/2, 19 Temmuz 1858.

ve *Hesn Mansur* dediklerini kaydetmiştir¹³. Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar resmi belgelerde Hısnımansur isminin kullanılmasına devam edilmiştir. Daha sonra kazanın adı 1928 yılının sonunda Adıyaman olarak değiştirilmiştir¹⁴.

Şehir için kullanılan Adıyaman kelimesinin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte bu konuda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Rivayetlerden birine göre şehrin ismi putlara tapan babalarının inancına isyan eden yedi gencin hikâyesinden ortaya çıkmıştır. Hikâyeye göre putperest baba avda olduğu bir sırada yedi kardeş babalarının putlarını kırarlar. Duruma öfkelenen baba yedi çocuğunu da öldürür. Rivayete göre bu kardeşler şehrin güneyinde bulunan *Yedi Kardeş* olarak bilinen türbeye gömülmüştür. Bu şekilde öldürülmüş olan yedi kardeşin hikâyesi halk arasında efsaneleşmiş ve *Yedi Yaman* şekline dönüşmüştür. *Yedi Yaman* tabiri de zamanla *Adıyaman* şeklini almıştır. Bir diğer rivayete göre ise şehrin adı Adıyaman kalesini fetheden komutan *Yaman Bey'in* isminden gelmiştir¹⁵.

Adıyaman isminin menşei hakkındaki rivayetler bununla sınırlı değildir. Başka bir rivayete göre çevresi verimli arazilerle kaplı olan şehir için güzel vadi anlamına gelen *Vadi-i Leman* tabiri isim olarak kullanılmıştır. *Vadi-i Leman* da zamanla *Adıyaman* şeklini almıştır.¹⁶

Ermenilerin görüşüne göre *Adıyaman* adı burada yaşayan ahalinin uyanıklığı ve gözü açıklığı nedeniyle verilmiş bir lakaptır¹⁷. Yine başka bir Ermeni görüşüne göre *Adıyaman* adı şehirde yaşanan zorluklardan dolayı verilmiştir. Buna göre şehrin bulunduğu ova geniş ve bereketlidir. Ancak ovanın tek eksiği burayı sulayacak bir suyun bulunmamasıdır. Temiz olan Pirin suyunun şehrin kuzeyinden akması halinde bağları ve tarlaları sulamanın yanı sıra şehrin içme suyu ihtiyacının da karşılanmış olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca bu sayede yöreye has göz hastalıklarının sebebi olan toz bulutları da uzaklaştırılmış olacaktır. Nitekim şehrin *Adıyaman* isminin bu sıkıntılardan ötürü verildiği rivayet edilmiştir¹⁸.

¹³ Feldmareşal Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, 5. Basım, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 268.

¹⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 230-0-0-0, kutu 149, gömlek 57, sıra 6.

¹⁵ Necdet Tozlu, *Adıyaman Efsaneleri*, Erzincan, 2003, s. 139.

¹⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, I, İstanbul, 1981, s. 191.

¹⁷ Arşag Alboyacıyan, *Malatya Ermenileri Coğrafya, Tarih, Etnografya*, Ermeniceden Çeviren: Sirvart Malhasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 152.

¹⁸ Alboyacıyan, s. 160.

1.3. Adıyaman'ın Kısa Tarihçesi (Kronoloji) ve Ermenilerin Bölgeye Gelişi

Tarihi süreç içerisinde Adıyaman ve çevresinde pek çok devlet hüküm sürmüştür. Bölgeyle ilgili en eski yazılı bilgiler Hitit Yazıtları'nda bulunmaktadır. Boğazköy'de bulunan yazıtlara göre Adıyaman coğrafyası milattan önce (MÖ) 1650'li yıllarda Hitit egemenliğine girmiştir. Hititlerin Güneydoğu Anadolu'daki egemenliği zayıflayınca bölge MÖ XIV. yüzyıl ortalarında Hurrilerin yönetimine girmiştir. Hurrilerden sonra ise bölgede Dicle ve Fırat nehirleri arasında kurulmuş olan Mitanniler hüküm sürmüştür¹⁹.

Mitannilerden sonra bölgede MÖ 1000'li yıllarda kurulan Kummuh Krallığı ortaya çıkmıştır. Adıyaman'da Kummuh Krallığı'na ait en eski eserler Besni'ye bağlı Boybeyınarı köyünde tespit edilmiştir. MÖ IX. yüzyıldan itibaren Kummuh bölgesinde Asurlular etkilerini arttırmıştır. MÖ IX. yüzyıldan itibaren Kummuh bölgesi Asur Devleti'ne vergi ödemiştir. MÖ VII. yüzyılda da Adıyaman'ın da bulunduğu bölge Asur'a bağlı bir eyalet halini almıştır²⁰. Mezopotamya'daki Babil Devleti'nin Asurlularla yaptığı savaşı kazanması sonucu Kummuh şehri MÖ 607'de Babillilerin eline geçmiştir. Böylelikle Kummuh ülkesi Asur hâkimiyetinden çıkmıştır. Adıyaman'ın içinde yer aldığı Kummuh ülkesinin ismi Helenistik Dönem'de Kommagene olmuştur²¹.

İran'da MÖ 553 yılında kurulan Pers İmparatorluğu'nun sınırları kısa zamanda Anadolu'ya kadar genişlemiştir. Neticede Persler, Adıyaman ve çevresinin bulunduğu Kommagene bölgesini sınırlarına dâhil etmiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra generalleri taht kavgasına başlamış ve imparatorluk parçalanmıştır. Büyük İskender'in komutanlarından Makedonyalı Selevkos MÖ 321'de yeni bir devlet kurmuştur. Adıyaman ve çevresi de Selevkos Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. MÖ 1. yüzyılda Romalılar Selevkos egemenliğine son vermiştir²². Adıyaman MÖ 69 ile milattan sonra 72 yılları arasında Kommagene Krallığı hâkimiyetinde kalmıştır. Samsat Kommagene Krallığı'nın başkentiydi. Roma'dan tayin edilen krallar burada ikamet etmiştir²³. Adıyaman'da hüküm sürmüş olan Kommagene Krallığı'nın Roma egemenliğine girişine kadar olan tarihi bilgiler oldukça sınırlıdır.

¹⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, I, s. 191.

²⁰ Turgut, Zeyrek, "Arkeolojik Buluntuların Işığında Besni ve Yakın Çevresinin Tarihçesi", *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu: 8-10 Eylül 2006 Adıyaman, Bildiriler Kitabı*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 84.

²¹ Friedrich Karl Dörner, *Nemrut Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, Çeviren: Ülkü Vural, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 134.

²² *Yurt Ansiklopedisi*, I, s. 191-192.

²³ Alboyacıyan, s. 155.

Kommagene döneminden sonra 324 yılından itibaren Adıyaman, Bizans İmparatorluğu yönetiminde kalmıştır²⁴. Bu tarihten sonra Adıyaman bölgesi bir süre Sasani Devleti ile Bizans arasında savaş alanı olarak kullanılmıştır. Daha sonra da Bizans ile Müslüman Araplar arasında mücadele alanı haline gelmiş ve uzun süre sınır bölgesi olmuştur. Bu dönemde şehir ve çevresi sürekli savaş alanı olduğu için devletler arasında birçok defa el değiştirmiştir. Müslüman fetihlerinin yukarı Mezopotamya'da genişlediği dönemde bölge Bizans'ın doğu sınırında kalmıştır²⁵. Sınır bölgesi Arap, Türk, Bizans ve Ermenilerin uzun süre devam eden hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Adıyaman bölgesinde Bizans ve Müslüman Araplar arasında yaşanan mücadeleler neticesinde de bölgedeki Ermeni nüfusunda değişimler yaşanmıştır.

Adıyaman'daki Ermeni nüfusu bölgede hâkimiyet mücadelesinde bulunan devletler arasındaki çatışmalar neticesinde kimi zaman artmış, kimi zaman da azalmıştır. Adıyaman'daki gayrimüslimlerin büyük çoğunluğunu oluşturan Ermenilerin bu bölgeye ne zaman geldikleri bilinmemektedir. Bununla beraber bölgedeki Ermeni varlığı uzun yıllar öncesine dayanmaktadır. Ermeniler IV. yüzyılın başlarında Hristiyanlığı kabul etmiştir. Daha önce ise ateşperest idiler. Ancak Ermenilerin hepsi Hristiyanlığa geçmemiş, bir kısmı eski inançlarını sürdürmüştür. Hristiyanlık devrinde eski dinlerini muhafaza etmiş olanlara Arevabaşt (güneşe tapan) veya Arevorti (güneş oğlu) denilmiştir. Arevortilerin Mezopotamya'da bilhassa Samosat (Samsat) şehrinde buldukları ve Müslümanlarla karışık bir halde yaşadıkları ifade edilmiştir. Samsat'ta yaşayan ateşperest Ermeniler XII. yüzyıldan sonra Hristiyanlığa geçmek istemiştir²⁶.

Adıyaman ve çevresi VII. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman Arapların akınlarına maruz kalmıştır. Bölgenin Müslümanlar tarafından fethi Hz. Ömer zamanında başlamıştır. 637 yılında İyaz Bin Ganem komutasında Adıyaman'ın içinde bulunduğu yöre fethedilmiştir²⁷. Ancak bölgenin kesin olarak fethi 670 yılına doğru Emevî Halifesi Muâviye devrinde gerçekleştirilmiştir. Böylelikle Adıyaman, Samsat, Behisni (Besni) ve çevresi ele geçirilmiştir.

²⁴ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985, s. 7.

²⁵ Tuğlacı, s. 7; Toprak, *1835 Tarihli...*, s. 27.

²⁶ *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 278, 149 nolu dipnot.

²⁷ Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Çeviren: Talip Yaşar Alp, Hikmet Dava Çağ Yayınları, Cilt I, İstanbul, 1975, s. 252-253.

Şehir, Emevilerle Bizans arasında şiddetli çatışmaların yaşandığı Tarsus, Adana, Maraş, Behisni ve Malatya hattı içinde kalmıştır²⁸. Mervan oğlu Abdülmelik'ten sonra yerine geçen Velid döneminde 710-711 yıllarında Kilikya (Adana) bölgesine akınlar düzenlenmiştir. Emeviler akınlar sonucunda hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Romalılardan (Bizans) Adana'yı ele geçirmiştir. Daha sonra Emeviler buraya Araplardan bir kuvvet yerleştirmiştir. Emeviler ayrıca birçok kaleyi de zapt etmiştir. Velid'in saltanatının altıncı senesinde Bizans tahtına Philipicus geçmiştir. İmparator Philipicus döneminde Bizans toprakları içindeki Ermeniler ülke dışına çıkarılmıştır. Emeviler de Ermenileri Malatya'ya yerleştirmiştir²⁹. Böylelikle Malatya ve civarında Ermeni nüfusu artmıştır.

Bölgede Ermeni varlığını etkileyen gelişmeler ilerleyen dönemlerde devam etmiştir. İmparator Leon devrinde (886-912) Sebastia (Sivas) Theması Bizans'ın hudut bölgelerini teşkil ediyordu. O sırada birçok Ermeni mülteci olarak Malatya'da bulunmaktaydı. Ermeni Kevork Mleh ve Vasak kardeşler İmparator Leon'a mektup yazarak imparatorluk fermanı ile hudut bölgelerinin kendilerine ikta edilmesini rica etmiştir. Ermenilerin isteği kabul edilmiştir. İmparator Arap hâkimiyetinden yeni kurtulmuş olan Malatya ve Samsat bölgelerini Balkanlardaki savaşta gösterdiği hizmetlere karşılık Ermenilere vermiştir³⁰. Böylelikle Malatya yöresinde Ermenilerin nüfusu artmıştır. Bizans ile Müslüman Araplar arasındaki mücadele ilerleyen yıllarda devam etmiştir. 957-958 yıllarında Bizans Samsat'ı işgal etmiş ve burasını yakmıştır³¹. 962-963 yıllarında da Araplar ile Bizans arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Kilikya bölgesinde bu sırada Bizans Araplara üstün gelerek esir ve ganimetler almış, Ermenistan içlerine kadar ilerlemiş ve geri dönmüştür. Ermeniler Hristiyan oldukları için Arapların kendilerinden intikam almalarından korkarak Bizans hududuna kaçmıştır. Bizanslılar onlara Kapadokya'daki Sivas'ı vermiştir. Ermeniler burada yerleşerek çoğalmıştır. Ayrıca Ermeniler Sivas dışında, Araplardan alınan Kilikya kalelerine de gönderilmiştir. Bizanslıların yaptıkları muharebelere Ermeni piyadeler iştirak etmiş ve onlara çok büyük yardımlar yapmıştır³².

²⁸ Toprak, *1835 Tarihli...*, s. 28.

²⁹ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1945, Cilt I, s. 190-191; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 10. Baskı, Ankara, 2019, s. 134.

³⁰ Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Tercüme Eden: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 62; Alboyacıyan, s. 59.

³¹ *Abu'l Farac Tarihi*, , Cilt I, s. 259; Ostrogorsky, s. 263.

³² *Abu'l Farac Tarihi*, Cilt I, s. 263.

Ermenilerin Anadolu'nun çeşitli yerlerine göç etmelerinde Bizans İmparatorluğu'nun Ermeni devletine yaptığı baskılar da etkili olmuştur. Bizans İmparatorluğu çoğunlukla Kuzeydoğu Anadolu'daki Ermenistan üzerinde kontrol sağlamıştır. Dolayısıyla Ermenistan Bizans İmparatorluğu'nda önemli bir rol oynamıştır. X. yüzyılın sonunda ve XI. yüzyılda, Bizans yavaş yavaş Ermenistan'ın Azerbaycan'a kadar uzanan beyliklerini ele geçirmiştir. Ayrıca Ermenilerin üzerinde bir egemenlik kurmaksızın aralarına yerleşmiş Müslüman emirliklerini de ortadan kaldırmıştır. Ermenistan'da nüfus coğrafi koşulların elverdiği ölçüde yaygın bir şekildedir. Bizans 993 yılında Ahlat, Malazgirt ve Ergişi şehirlerini almıştır. Bunun üzerine Ermeni ordusu kumandanı Bizans'a vergi vermeyi kabul etmiştir. Ermenilerin ayak takımı da kalelerini Bizans imparatoru Basil'e vermiştir. Bizans İmparatorluğu Ermeni topraklarını ele geçirdikçe, sınır bölgelerine kendi ordusunun bölüklerini yerleştirmiştir. Buralardaki Ermeni eşrafı ve onlara bağlı olan kesimleri, imparatorluğun daha içteki Sivas ve Kapadokya bölgelerine taşımış ve buraları nüfuslandırmayı düşünmüştür. Ermeniler bu yolla Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'deki çeşitli eyaletlere, Edessa (Urfa) ve Mezopotamya'daki çeşitli sınır bölgelerine yayılmıştır³³.

Hısnımansur X. yüzyılda yeniden Bizanslılar'a geçmiştir. Bizans ve Arap egemenlikleri arasında sürekli olarak el değiştiren şehir 1065 yılında bir süre için doğudan gelen ve güneye yerleşen Ermenilerin eline geçmiş ve Ortaçağ boyunca önemli bir merkez halini almıştır. Daha sonra Selçuklular'ın hâkimiyetine giren şehir, bir süre sonra haçlıların istilasına uğramıştır³⁴.

XII. yüzyılın ortalarında Selçuklular tarafından geri alınan Hısnımansur bu tarihlerden sonra zaman zaman Artuklu ve Eyyübîlerin idaresi altına girmiştir. XIII. yüzyılın ortalarında şehir Hülagu'nun saldırısına uğramış ve Osmanlı idaresine geçene kadar Moğol, Akkoyunlu, Dulkadir Beyliği ve Memlûklü idaresinde kalmıştır. 1395-1396 yıllarında Yıldırım Bayezid devrinde Malatya, Darende ve Behisni fethedilmiştir. Böylece Adıyaman ve çevresi ilk defa Osmanlı hâkimiyetine girmiştir³⁵. Ancak bölgenin kesin olarak Osmanlı topraklarına katılması ise Yavuz Sultan Selim tarafından 1515'te Diyarbekir'in fethi sırasında gerçekleşmiştir³⁶.

³³ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, E Yayınları, İstanbul, 1979, s. 80; *Abu'l Farac Tarihi*, Cilt I, s. 274.

³⁴ Tuğlacı, s. 7.

³⁵ *Tevârih-i Âli Osman, Aşıkpaşazade Tarihi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332, s. 73.

³⁶ Halaçoğlu, "Adıyaman", s. 377.

Osmanlı döneminde devletin sınırları Adıyaman ve çevresinden çok uzaklara kaymış, bu nedenle bölge stratejik önemini kaybetmiştir. Şehir, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra uzun bir süre gözden uzak, devletlerin ve hükümdarların ilgisiz kaldığı, kendi kaderine terk edilmiş bir durumda var olmaya devam etmiştir³⁷.

1.4. Osmanlı İdaresinde Adıyaman'ın İdari Yapısı

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı hâkimiyetine giren Hısnımansur 1519 ve 1524 tahrirlerinde idari yönden Behisni'ye bağlı bir nahiye konumundadır. 1524 ve 1530 tahrirlerinde de Vilayet-i Rum-ı Hadis'e bağlı bir kaza durumuna getirilmiştir. Bu tarihlerde sancak merkezi olan Behisni'ye bağlı olan Hısnımansur, Kahta ve Gerger kazaları 1530-1540 arası Dulkadiriyye eyaletinin Elbistan sancağına bağlanmıştır. Bu tarihten itibaren Adıyaman bölgesi Tanzimat Dönemi'ne kadar Maraş'tan idare edilmiştir³⁸.

Tanzimat Dönemi'nde ülkenin idari yapılanmasında düzenlemeler yapılmış, Hısnımansur ve çevresi de bu kapsamda yapılan değişikliklerden etkilenmiştir. 1838-1846 yılları arasında Hısnımansur, Behisni, Gerger ve Samsat idari taksimatta Diyarbakır eyaletine bağlı Maden-i Hümayun kazaları arasında yer almıştır³⁹. Bu yıllarda Behisni sancak konumundadır. Hısnımansur, Samsat ve Gerger ise Behisni kaymakamlığına tabidir⁴⁰.

Behisni'nin sancak statüsü 1847 ile 1854 yılları arasında Harput eyaletine bağlı olarak devam etmiştir. Söz konusu tarihler arasında Hısnımansur, Samsat, Gerger ve Siverek Behisni sancağına bağlı kazalardır⁴¹. Ancak Behisni sancağının merkezi 1849 yılında Hısnımansur'dur⁴². 1854⁴³ ile 1864⁴⁴ yılları arasında ise Hısnımansur, Behisni, Samsat ve Gerger idari bakımdan Harput eyaletinin Siverek sancağına bağlı kazalar durumundadır. 1863 yılında Siverek'in Kürdistan eyaletine ilhakıyla birlikte bu kazalar da

³⁷ Toprak, *1835 Tarihli...*, s. 1.

³⁸ Toprak, *1835 Tarihli...*, s. 36.

³⁹ İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 29, 1996, s. 228.

⁴⁰ BOA, *NFS.d*, 2710; BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637.

⁴¹ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 930; BOA, *C.ML*, 157/6641; BOA, *C.DH*, 291/14542.

⁴² BOA, *C.DH*, 89/4408.

⁴³ BOA, *ML.VRD.d*, 2335; BOA, *NFS.d*, 3868; BOA, *MVL*, 342/130.

⁴⁴ BOA, *MVL*, 647/75.

Siverek'ten ayrılmıştır⁴⁵. 1864-1865 yılında Hısnımansur sancak haline getirilmiş, Behisni, Samsat ve Gerger de idari bakımdan Hısnımansur'a bağlanmıştır⁴⁶.

1864'te yürürlüğe giren vilayet nizamnamesi gereğince ülkenin idari yapılanmasında değişiklikler yapılmıştır. İdari düzenlemeler çerçevesinde 1867 yılında Mamuretülaziz ve Kürdistan eyaletleri birleştirilerek Diyarbakir vilayeti teşkil edilmiştir⁴⁷. Diyarbakir vilayeti başlangıçta merkez Amid olmak üzere Mamuretülaziz, Maden, Siirt ve Mardin sancaklarından ibaretti⁴⁸. Diyarbakir vilayetinin kurulmasından sonra Hısnımansur bu eyaletin Mamuretülaziz sancağına bağlı bir kaza durumuna getirilmiştir. Behisni, Kahta, Samsat ve Gerger de Hısnımansur'a bağlı birer nahiyeydi⁴⁹. Bu yıllarda günümüz Adıyaman sınırları içinde bulunan Kahta ve Gerger çevresi asayiş ve güvenlik yönünden çok problemlili yerlerdi. Bölgenin kontrolünü sağlamak amacıyla 1868 yılında Kahta'da kaymakamlık teşkil edilmiştir. O zamana kadar Hısnımansur'a bağlı olan Kahta'nın kaza statüsü kazanmasıyla çevrede bulunan Gerger nahiyesi ile diğer köyler Kahta'ya bağlanmıştır⁵⁰.

Mamuretülaziz sancağının idari açıdan çok geniş olması, beraberinde bir takım idari sorunları getirmiştir. Bu nedenle merkezi idarenin kontrolünü sağlamak amacıyla 29 Ocak 1870 tarihli irade ile Malatya sancağı oluşturulmuştur⁵¹. Yapılan değişiklikle birlikte Behisni nahiyesi yeniden kaymakamlık merkezi olarak yapılandırılmış, Hısnımansur, Kahta ve Akçadağ kazaları ile birlikte Malatya sancağına bağlanmıştır⁵².

Adıyaman'ın idari yapısı daha sonra tekrar değişikliğe uğramıştır.1880 yılında Mamuretülaziz vilayeti kurulmuştur⁵³. Malatya sancağı da 1883 yılında Diyarbakir vilayetinden ayrılıp Mamuretülaziz vilayetine bağlanmıştır⁵⁴. Bu tarihten itibaren Hısnımansur, Behisni ve Kahta kazaları, 1907-1908⁵⁵ yılına kadar Mamuretülaziz

⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM, 258/3.

⁴⁶ BOA, ML.MSF.d, 17817.

⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM, 387/5, H. 19.3.1284 tarihli belge.

⁴⁸ BOA, İ.MMS, 133/5692.

⁴⁹ Talip Atalay, "Diyarbakir Vilayeti'nde Hısnımansur, Kahta ve Besni", *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu: 8-10 Eylül 2006 Adıyaman, Bildiriler Kitabı*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 150.

⁵⁰ Atalay, s. 151.

⁵¹ BOA, İ.DH, 606/42216.

⁵² Atalay, s. 152.

⁵³ 25 Şubat 1880 tarihli bir belgede (BOA, ŞD, 282/14) Mamuretülaziz'in hala sancak statüsünde olduğu görülmektedir. Ancak 25 Temmuz 1880 tarihli başka bir belgede (BOA, İ.DH, 810/65445) ise Mamuretülaziz vilayet olarak geçmektedir. Buradan da vilayetin 1880 yılı içinde kurulduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁴ BOA, ŞD, 1459/46; BOA, ŞD, 1459/50.

⁵⁵ H.1300-1325 arası tüm Mamuretülaziz vilayet salnamelerinde Hısnımansur, Behisni ve Kahta kazalarının idari durumları yer almaktadır.

vilayetinin Malatya sancağına bağlı olarak idare edilmiştir. Hısınmansur, Behisni ve Kahta'nın bu idari yapısı 1918 yılına kadar devam etmiştir⁵⁶.

1.5. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler ve Millet Sistemi

Gayrimüslim kavramı İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de Müslüman olmayan toplulukların genel adı olarak kullanılmıştır. Ancak resmi belgeler incelendiğinde başka kavramların da kullanıldığı görülmektedir. *Zimmi*⁵⁷, *kefere taifesi*, *kafirler*, *ehl-i zimmet*, *zimmi taifesi*, *kefere reayası*, *ehl-i zimmet reaya* gibi tabirler gayrimüslimleri tavsif etmek için kullanılan diğer ifadelerdir⁵⁸.

Arapça koruma, sahip çıkma, birinin güvenliğini taahhüt etme gibi anlamları olan *zimme* kelimesi, İslam dininin toplumsal yaşamın örgütlenmesinde fonksiyonel olduğu devletlerin tamamında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslimlerin hukuki statülerini gösteren bir kavram olarak kabul edilmiştir⁵⁹.

Millet kavramı Arapçadaki *milla* kelimesinin karşılığı olup dinsel topluluk anlamına gelmektedir. Kuran'da kullanıldığı anlamıyla dini ifade eder. Bu din, hak din olabileceği gibi batıl bir din de olabilir⁶⁰. Millet; dinin yanı sıra, *community-communitas* anlamında dini topluluğu da karşılayan bir terimdir⁶¹. Heterojen bir yapıya sahip Osmanlı toplumunda ise farklı etnik, dinsel ve kültürel farklılıklara sahip toplulukların merkezi yönetim karşısındaki durumlarını tanımlamıştır⁶².

Hısınmansur ve Behisni şer'iyeye sicilleri ile arşiv belgelerinde gayrimüslimler ile ilgili kayıtlarda zaman zaman millet tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Sahak Efendi Ermeni milletinden Karabet Ağa'nın oğludur⁶³, An asl Eğin kazası ahalisinden Ermeni milletinden el yevm Behisni sandık emini Murad...⁶⁴, ...Behisni kazası Ermeni Katolik

⁵⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1333-1334, Def'a 68, s. 689-690.

⁵⁷ *Zimmi* kavramının sözlükteki anlamı; Müslüman ahid ve emanına girmiş veya başka bir ifade ile İslam hükümetinin usulü dairesinde tabiiyetini kabul etmiş olan gayrimüslim demektir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Cilt III, İstanbul, 1993, s. 663.

⁵⁸ T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 69.

⁵⁹ Akkuş, s. 3.

⁶⁰ Soykan, s. 188.

⁶¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, IV, s. 997.

⁶² Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 6.

⁶³ BOA, *DH.SAİDd*, 132/12.

⁶⁴ BOA, *ŞD*, 2619/46.

milletine Binayan Sahak...⁶⁵, Hısnımansur'un Eskisaray Mahallesi'nden ve Protestan milletinden Alot Serkis oğlu Kiyork'ı darp ve cerh eylemesi iddi'â olunmasından..., mahalle-i merkûme ahâlisinden ve Süryani milletinden on dört yaşında okuyup yazmak bilmeyen mücerred Şemun oğlu Şemun'un ...⁶⁶, Hısnımansur kazasının Eskisaray Mahallesi'nden ve Ermeni milletinden meyhaneci Kirkor'a...⁶⁷, Hısnımansur'un Eskisaray Mahallesi sakinlerinden ve teb'a-yı Devlet-i Âliyye'nin Ermeni Katolik milletinden...⁶⁸, ...Hristiyan Mahallesi sâkinlerinden ve teb'a-yı Devlet-i Âliyye'nin Katolik milletinden Yardıkçıyan Habib Efendi ...⁶⁹, Mamüretülaziz vilayeti celilesi dahilinde Malatya sancağına tabi Behisni kazasının nefsi-i kasabası mahallatından Hristiyan Mahallesi sakinlerinden ve teb'a-yı Devlet-i Âliyye'nin Ermeni milletinden Kantarcı Begasi ...⁷⁰ gibi örnekler gösterilebilir. Bunları çoğaltmak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler uzun yıllar boyunca her din ve mezhebin idari, mali, adli ve cezai bakımdan kendi ruhani liderlerinin idaresi altında bulunduğu *millet sistemi* ile idare edilmiştir⁷¹. Millet sisteminin bir bölgenin Müslüman hâkimiyetine geçmesinden sonra buradaki gayrimüslimlerin ahidname ile İslam devletinin yönetimi altına girmesinden doğan teşkilat ve hukuki bir varlık olduğu ifade edilmiştir⁷². Osmanlı egemenliği altındaki zımmiler mezhep ya da dinlerine göre devlet yönetimi tarafından cemaatlere ayrılmıştır. Bu cemaatlere de millet adı verilmiştir. Kısaca belirtilecek olursa millet kavramı Osmanlı Devleti'nde bir mezhebin veya dini bir topluluğun adı olmuştur⁷³.

Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim cemaatlerin oluşturduğu en önemli milletlerdi. Osmanlı toplumunu oluşturan bu milletler dinsel ve mezhepsel kimliğin belirleyici olduğu kompartımanlar biçiminde örgütlenmişlerdi. Her topluluğun ferdi, idari, mali, hukuki ve dini alanlarda öncelikle, doğuştan üyesi olduğu millet yönetimine, sonra da devlete karşı sorumluluk yüklenmişti⁷⁴. Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri hukuki statülerinde büyük bir değişiklik olmaksızın

⁶⁵ BOA, ŞD, 1460/9, belge no 3.

⁶⁶ 282 numaralı Hısnımansur Şer'iyye Sicili (Bundan sonra HŞS şeklinde kullanılacaktır), belge no 14, s. 23.

⁶⁷ 262 numaralı HŞS, belge no 80, s. 95.

⁶⁸ 260 numaralı HŞS, belge no 56, s. 53.

⁶⁹ 194 numaralı Behisni Şer'iyye Sicili (Bundan sonra BŞS şeklinde kullanılacaktır), belge no 1, s. 25.

⁷⁰ 190 numaralı BŞS, belge no 6, s. 233.

⁷¹ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri (1453-1856)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 76.

⁷² İlber Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2020, XXX, s. 66.

⁷³ Bilal Yıldız, *Denizli Sancağında Gayrimüslimler (1876-1923)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2013, s. 23.

⁷⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s. 997.

Tanzimat'a kadar hep aynı hükümlere tabi şekilde siyasal, sosyal ve ekonomik faaliyetlerini sürdürmüştür⁷⁵.

Osmanlı Devleti'nde millet sisteminin kuruluşu ile gayrimüslimlerin kurumsal anlamda bir yapılanma içine girmeleri İstanbul'un fethinden sonra olmuştur. Devletin kuruluşundan beri iç içe yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin hukuki alt yapısının da Fatih Sultan Mehmed tarafından oluşturulduğu ifade edilmiştir. Buna göre Fatih, önce Ortodoks din adamı Gennadios Scholarius'u Ortodoks kilisesi patrikliğine getirmiştir. Daha sonra Bulgar ve Sırp kiliselerinin bağımsızlığı kaldırılıp İstanbul'a bağlanmıştır. Bu gelişmelerden sonra 1461 yılında Bursa piskoposu Hovakim İstanbul'a davet edilmiştir. Rum patriğine verilen berat gibi ona da bir berat verilmiş ve Hovakim Ermeni patriği olarak tayin edilmiştir⁷⁶. Ayrıca Yahudi ulemasından Moşe Kapsal hahambaşılığa getirilmiştir. Osmanlı Devlet'i böylece Müslümanlar dışında gayrimüslimlerle olan ilişkilerini Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerini temsilen bu ruhani liderlerle yürütmeyi hedeflemiştir. Bunların dışında kalan topluluklar da adı geçen cemaatlerin dini otoritesine bağlanmıştır⁷⁷.

Millet sisteminde gayrimüslimler, padişahın onayına bağlı olmak şartıyla kendi başkanlarını kendileri seçmiştir. Evlenme, boşanma, vasiyet gibi işlerini kendi dini ve hukuki sistemlerine göre düzenlemiş ve idare etmiştir⁷⁸. Osmanlı millet sisteminde Müslümanlar yöneten, diğerleri ise yönetilen grupları oluşturmuştur. Müslümanların hâkimiyeti üzerine kurulan bu sistemde, millet sistemine dâhil olan topluluklar ile birlikte Osmanlı topraklarına yerleşen yabancılar, elçileri ve konsolosları da benzer statüye sahip olmuştur. Bu yabancılar kendi ülkelerinin kanunlarına göre idare edilmiştir⁷⁹.

Osmanlıların geliştirdiği millet sistemi sayesinde ülkede yaşayan farklı dinlere, mezhep ve ırklara mensup insanlar yüzyıllarca her türlü görünüşleriyle varlıklarını koruyabilmiştir. Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemde millet sistemi sorunsuz bir şekilde işlemiştir. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde yaşanan gelişmeler bir bakıma millet sisteminin bozulmasına neden olmuştur. Millet sisteminin bozulmasının en önemli nedenlerinden biri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik

⁷⁵ Soykan, s. 227.

⁷⁶ BOA, *Y.EE*, 38/69; Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, London, 1912, s. 77; Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", s. 68.

⁷⁷ Akkuş, s. 6-7.

⁷⁸ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri:13-14 Mart Ankara 1985, Bildiriler Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1994, s. 13.

⁷⁹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992, s. 13.

şartlar olmuştur. Uzun süre bu sistem çerçevesinde idare edilen gayrimüslimler XIX. yüzyıl başlarından itibaren kapütülasyonların sağladığı imtiyazlar, iktisadi olarak kalkınmalarının verdiği güç ve Batılı devletlerin himayeci politikaları sayesinde birer ulus olarak ortaya çıkmak için çalışmalara başlamıştır. Bu dönemde sadece Hristiyan cemaatler değil Türk olmayan Müslümanlar arasında da imparatorluktan kopma eğilimleri başlamıştır⁸⁰.

Gayrimüslimlerin devletten kopma eğilimlerini güçlendiren sebeplerin başında yabancı işgalleri ve isyanlar gelmiştir. Taşradaki yerel gayrimüslim beyleri, Batılı devletlerin de desteğiyle Türk ayanlara karşı gayrimüslim halkı örgütlemiştir. Böylece Sırbistan, Eflak, Boğdan ve Yunanistan'daki gayrimüslimler Osmanlı yönetimine karşı başkaldırmıştır. Osmanlı Devleti, 1829 yılında Rusya ile imzaladığı Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalırken Eflak, Boğdan ve Sırbistan'a da geniş bir özerklik vermiştir. Tanzimat'tan hemen önce meydana gelen Vidin ayaklanması Bulgaristan için de benzer bir duruma işaret etmiştir. Bu şartlar altında Osmanlı idarecileri imparatorluğun devamını sağlamak için Hristiyan uyrukların hukuki statülerinde birtakım köklü değişiklikler yapmanın kaçınılmaz olduğunu hissetmiştir. Yapılacak değişiklikler Batı'da ortaya çıkan eşitlikçi fikirler ve hukuk anlayışı doğrultusunda gerçekleştirilecekti. Böylece gayrimüslim Osmanlı uyruklarını ikinci sınıf tebaa statüsünden çıkarıp birinci sınıf Osmanlı vatandaşı yapmak hedeflenmiştir⁸¹. Ayrıca milletleri yeniden düzenlemeye yönelik girişimler sonucunda cemaati kendisine bağımlı tutan kilise hiyerarşisinin yetkisi azaltılırsa Avrupa devletlerinin azınlıklar lehindeki müdahalesini frenlemek mümkün olabilirdi. Kilise denetimi ne kadar arka plana itilebilirse imparatorluğu Osmanlılık düşüncesi etrafında birleştirme şansı o kadar fazla olacaktı⁸².

Islahat Fermanı'nda Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren gayrimüslim cemaatlere verilen muafiyetlerin ve imtiyazların korunduğu belirtilmekle birlikte yeni şartlar ve ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak millet sisteminin yeniden düzenlenmesi öngörülmüştür. Bu bağlamda gayrimüslim toplulukların kendi iç idare ve işleyişlerinde zamanın gerekliliklerine göre bazı düzenlemelerin yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Yani bir bakıma milletler reforma tabi tutulacaktır. Öngörülen düzenlemeler ise millet

⁸⁰ Küçük, s. 16.

⁸¹ Soykan, s. 244-245.

⁸² Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, İngilizce'den Çeviren: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 120.

nizamnameleri yoluyla gerçekleşecektir⁸³. Bu çerçevede her cemaatten kendi yönetimini düzenlemesi için bir komisyon kurması talep edilmiştir. Sadrazam Ali Paşa konuyla ilgili olarak millet liderlerine 1857 yılında birer buyruldu göndermiştir. Buyrulduya göre cemaat komisyonlarında alınacak kararların Babîâlinin onayından sonra yürürlüğe gireceği belirtilmiştir. Bu süreç sonunda hazırlanan nizamnameler ile gayrimüslim cemaatlerin hukuk karşısındaki konumları yeniden düzenlemiştir⁸⁴.

İlk olarak Rum Patrikliği nizamname hazırlamıştır. Rum Milli Meclisi adını taşıyan komisyon tarafından 1860-1862 yılları arasında bir dizi nizamname çıkarılmıştır. Rum Patrikliği Nizamatını⁸⁵ oluşturan söz konusu nizamnameler kısım kısım padişah iradesine sunulmuş, onaylandıktan sonra da yürürlüğe girmiştir. Komisyonun hazırladığı en son nizamnamenin onaylanmasıyla 1862 yılında Rum Milleti Nizamatı yürürlüğe girmiştir⁸⁶. Düzenlemenin yürürlüğe girmesiyle İstanbul Rum ahalisinin temsilcileri ile ruhban üyelerden oluşan karma meclis millet işlerinin idaresinde söz sahibi olmuştur⁸⁷.

Ermeniler de nizamname hazırlayan diğer bir gayrimüslim cemaat olmuştur. Ermenilerin nizamname hazırlamak için kurdukları komisyon 1857-1860 ve 1861 yıllarında bazı metinler hazırlamış ancak Babîâli ile patrikhane bunlar üzerinde anlaşmaya varamamıştır. Neticede komisyonun çalışmaları sonucu hazırlanan 99 maddelik nizamname⁸⁸ 18 Mart 1863 tarihli irade-i seniye ile kabul edilip yürürlüğe girmiştir⁸⁹. Islahat Fermanı'ndan sonra Yahudi milleti de nizamname hazırlamıştır. Yahudi Nizamnamesi laik ve ruhani liderlerden oluşan komisyon tarafından hazırlanmış ve 21 Mart 1865 tarihinde onaylanmıştır⁹⁰.

Babîâlinin nizamnameler yoluyla giriştiği yeni yapılanma ile klasik millet sistemi uygulamadan kaldırılmış, onun yerine daha seküler bir sistemin kurulması hedeflenmiştir. Böylelikle din adamlarına dayalı eski sistem yerine cemaatlerin kültürlü, nüfuzlu ve önde gelen laik kesimlerini devreye sokacak bir yapı oluşturulmuştur. Osmanlı devlet yöneticileri bu şekilde cemaat problemlerinin daha kolay çözümleneceğini ümit etmiştir.

⁸³ Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, Cilt I, s. 369; Soykan, s. 248.

⁸⁴ Yıldız, s. 32.

⁸⁵ *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt II, s. 902-937.

⁸⁶ BOA, Y.PRK.A, 6/2.

⁸⁷ Benlisoy, s. 369.

⁸⁸ Nizamnamenin içeriği için: BOA, Y.PRK.A, 5/19; BOA, Y.EE, 112/5; *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt II, s. 938-961.

⁸⁹ BOA, Y.PRK.A, 5/19, belge no 2.

⁹⁰ Nizamname metni için: *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt II, s. 962-975.

Ancak yeni sistemde nüfuz sahibi olan gayrimüslim idarecilerin çoğunun Batı kültürü içinde yetişip, Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik fikirlerinden etkilenmiş olduklarını hesaba katmamışlardır. Milletlerin birer anayasaya kavuşmasıyla o güne kadar patrik ve hahambaşılarının ellerinde bulunan yetkilerin büyük bir kısmı yeni oluşturulan cemaat meclislerine devredilmiştir. Böylelikle millet önderlerinin, ruhani ve cismani işlerde tek başlarına karar verme yetkileri ellerinden alınmıştır⁹¹. Ayrıca kilise meclislerine ruhbandan olmayan üyelerin girmesiyle Hristiyan cemaatlerde uluslaşma ve laikleşme başlamıştır⁹².

Bu gelişmeler sonucunda cemaatlerin eğitim, idare, maliye gibi alanlardaki yetkileri artmıştır. Öyle ki cemaatlerin ulus olmaktan eksik kalan tek yanları toprağa dayalı egemenliklerinin olmamasıdır. Özellikle Ermeni cemaati bu yönde büyük ilerleme kaydetmiştir. 1863'te onaylanan Ermeni nizamnamesi, bu cemaate Osmanlı egemenliği altında kendi kendini yöneten bir ulus statüsü vermiştir⁹³.

Tanzimat Dönemi boyunca yapılan yeni düzenlemeler ile artık devam etmesi mümkün olmayan geleneksel millet sistemi ve zimmî statüsünün ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. Böylelikle gayrimüslimlerin mahkûm millet konumunda değil, eşit Osmanlı vatandaşları şeklinde Osmanlı düzeni ile bütünleştirilmesi amaçlanmıştır⁹⁴. Ancak yüzyıllarca birbirinden kopuk bir şekilde ayrı kompartımanlar halinde yaşamış milletlerden bir ulus yaratmak hiç de kolay değildir. Eskiden beri Osmanlı Devleti'nde milletler belli bir itibar sırasına göre sıralanmış, az çok imtiyazları da farklı olmuştur. Müslümanlardan sonra Rumlar, daha sonra Ermeniler ve en sonda Yahudiler şeklinde sıralanmıştır. Islahat Fermanı ile herkesin eşit tutulacağına belirtilmesi üzerine bazı Rumlar "*Devlet bizi Yahudiler ile beraber etti. Biz İslam 'ın tefevvukuna razı idik*" şeklinde serzenişte bulunmuştur⁹⁵.

Tanzimat Dönemi'yle birlikte yapılan yeniliklerle ruhban sınıfının gücü azaltılmış ve bir derece laikleşme getirilmiştir. Ancak Osmanlı halkları arasındaki dini ayrım çizgileri silinmemiş, tersine iyice belirginleşmiştir. Kopma derecesine gelen toplum bağlarının güçlendirilmesi bir yana temelinden sarsılan Osmanlı Devleti'nde toplumun çeşitli kesimleri birbirine düşman hale gelmiştir. Ayrıca gayrimüslim topluluklarda laik eğitime daha fazla ağırlık verilmesi milliyetçi duygulara yeni bir canlılık kazandırmıştır⁹⁶. Yine

⁹¹ Yıldız, s. 32.

⁹² Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", s. 70.

⁹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 26. Baskı, İstanbul, 2018, s. 228.

⁹⁴ Soykan, s. 249.

⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s. 68.

⁹⁶ Davison, s. 138; Küçük, s. 17.

mezhep içi çatışmalarda gözle görülür bir azalma meydana gelmemiştir. Babiâlinin azınlık gruplarındaki ayrılıkçı eğilimlerin denetlenebileceği ve onlar adına dış müdahalelerinin azaltılabileceği ümidi gerçekleşmemiştir⁹⁷.

Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanı'nın getirdiği haklarla Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların din ve hukuk hayatında çok önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Böylelikle azınlıkların durumu Müslümanlara nazaran çok daha iyi bir hal almıştır. Avrupa'nın himaye politikaları sayesinde büyük ekonomik güce sahip olan azınlıklar yavaş yavaş siyasi haklara da sahip olmuştur. Artık resmen millet terimi ile tanımlanan dini cemaatlerin gelişme ve genişleme imkânları artmıştır⁹⁸.

⁹⁷ Davison, s. 137.

⁹⁸ Küçük, s. 20.

2. ADIYAMAN'DA GAYRİMÜSLİMLERİN GENEL VAZİYETİ

2.1. Adıyaman'da Gayrimüslimlerin Yaşadığı Yerler

Mahalle, Osmanlı şehirlerinde sosyal ve fiziki bir birimdir. Mahalleler birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerlerdir. Diğer bir tanımıyla mahalle, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir⁹⁹.

Osmanlı yönetiminin merkez dışı en küçük idari birimini mahalleler meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde mahalleler çoğunlukla bir cami, kilise veya havra ve çoğu zaman onun hemen bitişiğindeki cemaat okulu etrafında oluşmuştur. Mahallenin yönetiminden imamlar, papazlar, hahamlar gibi din adamları ile muhtar ve kocabaşlar sorumlu olmuştur¹⁰⁰. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin karışık bir şekilde ikamet etmelerinde herhangi bir sakınca görülmemiştir. Ancak gayrimüslimlerin Müslümanlarla beraber oturduklarında cemaatin azalmasına neden olacak şekilde yoğun biçimde bulunmalarına izin verilmesinin uygun düşmeyeceği kabul edilmiştir. Gayrimüslimlerin mahallelerinin ayrı olacağına dair İslam hukukunda herhangi bir hüküm de bulunmamaktadır¹⁰¹.

Gayrimüslimler Osmanlı şehirlerinde genellikle ayrı mahallelerde otururlardı. Ülkedeki birçok şehirde Yahudi, Hristiyan ve Ermeni mahalleleri bulunmaktaydı. Böyle bir uygulama şer'i olmaktan çok örfi olup, sosyolojik şartların bir sonucu olarak oluşmuştur¹⁰². Ayrı gayrimüslim mahallelerinin varlığı doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kişilerin yan yana yaşamalarının daha rahat oluşundan kaynaklanmıştır. Ayrıca söz konusu yapılaşma merkezi otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemlerin koşullarının yerleşmeye yaptığı etkilere de bağlanmıştır¹⁰³. Böyle bir uygulamanın benimsenmesinde azınlıkların bu yöndeki taleplerinin yanısıra siyasi iktidarın yönetimini kolaylaştıran pratik yararlar da önemli rol oynamıştır¹⁰⁴.

⁹⁹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: IV, Sayı: IV, İstanbul, 1984, s. 69.

¹⁰⁰ Soykan, s. 189.

¹⁰¹ Kenanoğlu, *Osmanlı Devleti'nde ...*, s. 34.

¹⁰² Kenanoğlu, *Osmanlı Devleti'nde ...*, s. 412.

¹⁰³ Ergenç, s.71.

¹⁰⁴ Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 5, 2003, s. 100.

Tanzimat Dönemi'nden Cumhuriyetin ilanına kadar olan süre zarfında, günümüz Adıyaman sınırları içinde bulunan birçok yerde gayrimüslimler yaşamıştır. Arşiv belgeleri ile Hısnımansur ve Behisni şer'iyye sicillerinde ve diğer kaynaklarda Ermeniler ve Süryaniler dışında başka bir gayrimüslim cemaate ilişkin herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak XIX. yüzyılın ortalarına doğru Behisni ve Hısnımansur'da birkaç Yahudi de yaşamaktadır. Bunlar çalışma amacıyla başka yerlerden gelen ve vergilerini buralarda ödeyen gayrimüslimlerdir. Ayıntablı Yahudi Silmo veled-i Sahak ile Urfalı Yahudi Moro veled-i Moso Hısnımansur'da; Ayıntablı Yahudi Mos veled-i Murad, Ayıntablı Yahudi Murad veled-i Mos ve Halebli Yahudi Agob ise Behisni'de iş amacıyla bulunan gayrimüslimlerdir¹⁰⁵. Ne var ki söz konusu Yahudilerle ilgili bilgiler bununla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla Adıyaman'da gayrimüslim olarak nitelendirilen gurubu Ermeniler ve Süryaniler oluşturmaktadır. Adıyaman'da gayrimüslimlerin yaşadığı yerler ile ilgili şer'iyye sicillerinde epeyce örnek bulmak mümkündür. Yine nüfus defterleri ve salnamelerde de bu konuda bilgiler bulunmaktadır.

Hısnımansur'da 1835 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre kaza merkezinde Müslüman ahali beş mahallede ikamet etmektedir. Müslümanların kayıt işlemleri bittikten sonra gayrimüslim ahali kaydedilmiştir. Nüfusun bu kesimi iki gruba ayrılarak Zımmiyan haneleri ve Nasranlı haneleri olarak kategorize edilmiştir. Gayrimüslim ahalden Ermeni cemaati için Zımmiyan tabiri, Süryani cemaati için Nasranlı ifadesi kullanılmıştır. Hısnımansur kazası nüfus defterindeki kayıtlara göre kaza merkezinde gayrimüslimlerin iki mahallede ikamet ettikleri anlaşılmaktadır¹⁰⁶.

Zaman içinde şehrin büyümesi ve gelişmesi sonucu mahalle sayısında da değişimler meydana gelmiştir. Şer'iyye sicillerinde Hısnımansur'da gayrimüslimlerin bulunduğu mahalleler ile ilgili pek çok veri bulunmaktadır. Sicillerdeki kayıtlara göre şehirdeki gayrimüslimlerin neredeyse tamamı Eskisaray Mahallesi'nde ikamet etmiştir¹⁰⁷. Geriye kalan çok az bir kısmı da Hoca Ömer Mahallesi'nde yaşamıştır¹⁰⁸. Adı geçen mahallelerde Ermeniler ve Süryaniler Müslümanlarla birlikte hayatlarını devam ettirmiştir.

¹⁰⁵ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 737, s. 5 ve 7.

¹⁰⁶ Toprak, *1835 Tarihli...*, s. 151.

¹⁰⁷ Bunlardan bazıları; 279 numaralı *HŞS*, belge no 29, s. 35-39; belge no 30, s. 39-41; belge no 87, s. 137-139; belge no 88, s. 139-142; 246 numaralı *HŞS*, s. 153, 193; 262 numaralı *HŞS*, belge no 6, s. 17-18; belge no 12, s. 25-26; belge no 31, s. 47; 239 numaralı *HŞS*, belge no 62, s. 76-79; 260 numaralı *HŞS*, belge no 56, s. 53.

¹⁰⁸ 282 numaralı *HŞS*, belge no 6, s. 10.

Şehir merkezinin dışında kırsal kesimde de gayrimüslimlerin ikamet ettiği görülmektedir. XIX. yüzyıl boyunca Hısnımansur şehir merkezinin dışında buraya bağlı Korde, Horik, Soysan, Alut, Gigan, Hemşik, Mazil¹⁰⁹, Samsat, Vartana, Hıraf, Kilisan, Gevrik, Kuçan, Dardığan, Mermere, Kantara ve Gölpınar köylerinde de gayrimüslimler ikamet etmiştir¹¹⁰. Kırsal kesimde bütünüyle gayrimüslimlerin ikamet ettiği köy bulunmamıştır. Dolayısıyla gayrimüslimler buldukları köylerde Müslümanlarla birlikte yaşamıştır.

Gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerden biri de Behisni'dir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Behisni kaza merkezi sekiz mahalleden oluşmaktadır. Mahallelerin yedisinde Müslümanlar, birinde de gayrimüslimler yaşamıştır. Behisni'de Hicri (H.) 1250/1834-1835 tarihinde yapılan ilk nüfus sayımının verilerini içeren nüfus defterinde gayrimüslimlerin yaşadıkları mahalle için *Mahalle-i Zimmiyan* ifadesi kullanılmıştır¹¹¹. Yine 1846 tarihli bir kefalet defterinde de gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahalle *Zimmiyan Mahallesi* olarak geçmektedir. Zimmiyan olarak ifade edilen kesim Hısnımansur'da olduğu gibi burada da Ermenilerdir¹¹². XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Behisni'de mahalle sayısının değiştiği görülmektedir. Mamuretülaziz vilayet salnamesi kayıtlarında Behisni şehir merkezinde Müslümanların yaşadığı mahalle sayısı dokuz, gayrimüslimlerin ise üç olarak kayıtlıdır. Ermeni Mahallesi, Katolik Mahallesi ve Protestan Mahallesi¹¹³ gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahallelerdir. Burada şunu ifade etmek gerekirse bu şekilde Behisni'de gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahallelerin üçe çıkması gayrimüslimler arasında farklı mezheplere geçişin bir sonucu olarak görülmelidir. Her ne kadar salnamede üç ayrı mahalle olarak kayıtlı ise de büyük ihtimalle bu mahalleler karışık olarak sadece bir mahalleyi oluşturuyordu. Behisni şer'iyye sicillerinde şehir merkezinde yaşayan gayrimüslimlerin ikamet yerlerini belirtmek için farklı ifadeler kullanılmıştır. Bunlar arasında en çok kullanılanı *Hristiyan Mahallesi'dir*¹¹⁴. Bununla birlikte *Zimmi Mahallesi*¹¹⁵

¹⁰⁹ Toprak, *1835 Tarihli...*, s. 278.

¹¹⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 80-83.

¹¹¹ BOA, *NFS.d*, 7298, s. 2.

¹¹² Sicillerde bununla ilgili epeyce örnek bulunmaktadır. "...tebaa-i Devlet-i Aliyye'nin Ermeni milletinden Kandiyani Erail Ağa ...", 198 Numaralı BŞS, belge no 293; "...Ermeni milletinden su kahyası Agop nam kimesne...", 190 Numaralı BŞS, belge no 76.; "...Ermeni milletinden Mahdum oğlu Serkis nam kimesne ...", 194 Numaralı BŞS, belge no 29; "... Ermeni milletinden Hatizreyan Erkeri Efendi nam kimesne muvacehesinde ...", 193 Numaralı BŞS, belge no 80.

¹¹³ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 76.

¹¹⁴ Bu konudaki örnekler için bakınız: 202 numaralı BŞS, belge no 82, s. 122; belge no 90, s. 127; belge no 107, s. 146; belge no 126, s. 165; belge no 148, s. 190; 194 numaralı BŞS, s. 29, 34, 49; 190 numaralı BŞS, belge no 76, s. 161; belge no 175, s. 215; 184 numaralı BŞS, belge no 107, s. 7; belge no 193, s. 31; belge no 205, s. 35.

*Ermeni Mahallesi*¹¹⁶ gibi ifadeler de gayrimüslimlerin ikamet yerlerini belirtmek için kullanılmıştır.

Şehir merkezinin dışında Behisni'nin kırsal kesimlerinde de gayrimüslimlerin yaşadığı görülmektedir. Behisni kazası nüfus ve cizye defterleri kayıtlarına göre buraya bağlı olan Keysun, Belviran, Şambayadı, Tut, Sofraz¹¹⁷, Suvarlı ve Kızılın¹¹⁸ köylerinde de gayrimüslimler vardır. Bu köylerde gayrimüslimler Müslümanlarla beraber yaşamıştır.

Gayrimüslimlerin yaşadığı diğer bir yer Kahta kazasıdır. Kahta gayrimüslimlerinin çoğu Ermenilerden ibarettir. Ancak burada az sayıda Süryani de bulunmaktadır. Kaza merkezinde gayrimüslimlerin ikamet ettikleri mahalleler ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle Kahta merkezinde gayrimüslimler Müslümanlarla aynı mahallelerde ikamet ediyorlardı. Kaza merkezinin dışında sayıları az olmakla birlikte birçok köyde gayrimüslimlerin varlığına tesadüf edilmiştir. Büyükbağ, Horis, Helin, Karateble, Sıratut, Tazeluz, Narince, Olbuş, Hota, Barzo, Kurtiya, Yerodil, Hevank, Belile, Mışrak, Karadut, Budin, Kudiş, Preso, Seyyid Mahmud, Bayki, Karut, Kağındak ve Bahriço gayrimüslimlerin yaşadığı köylerdi¹¹⁹. Yine Gerger de gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerden biri olmuştur. Hısnımansur ve Behisni'yle birlikte Gerger'e de uğrayan seyyah William Francis Ainsworth kasabadaki Ermenilerden bahsetmiştir¹²⁰.

2.2. Adıyaman'da Gayrimüslimlerin Nüfusu

Adıyaman'daki gayrimüslim nüfus Ermeni ve Süryanilerden oluşmaktaydı. Gayrimüslim nüfusun çoğu ise Ermenilerden ibaretti. Adıyaman'daki Müslüman ve gayrimüslimlerin demografik durumunun anlaşılması açısından Osmanlı Devleti'nde nüfus kayıt çalışmalarına değinmek yararlı olacaktır.

2.2.1. Osmanlı'da nüfusun kaydı

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak bilinen XV. ve XVI. yüzyılda ülkenin nüfusuyla ilgili kaynakların başında belirli dönemlerde yapılan toprak tahrirleri gelmektedir. Sözlük anlamı *yazma*, *yazılma* olan tahrir, terim olarak Osmanlı mali

¹¹⁵173 numaralı BŞS, belge no 3, s. 42.

¹¹⁶173 numaralı BŞS, s. 46; 176 numaralı BŞS, s. 71; 193 numaralı BŞS, belge no 50, s. 11.

¹¹⁷BOA, NFS.d, 7298, s. 13-16.

¹¹⁸BOA, ML.VRD.CMH.d, 637, s. 8.

¹¹⁹Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Sene 1312, Def'a 8, s. 87-92.

¹²⁰Ainsworth, s. 277.

teşkilatında vergi ve bu vergileri ödeyenlerin adını belirlemek için değişik dönemlerde farklı şehirlerde yapılan sayımlar ve bu sayımların kaydedildiği defterler anlamına gelir¹²¹. Tapu tahrir defterleri demografik amaçtan çok devletin idari, mali ve askeri ihtiyaçlarının bir gereği olarak tutulmuştur. Birey yerine haneyi birim olarak esas alan bu defterlerde sadece erkek nüfusa ait veriler verilmiştir. Bu sebeple tapu tahrir defterlerinden devletin demografik yapısıyla ilgili kesin veriler elde etmek mümkün değildir. Ancak yine de tahrir defterlerinden tahminler yürütülerek nüfusla ilgili bazı sonuçlar çıkarılabilir. Zamanla işlevini kaybeden tahrir uygulamasının yerini avarız uygulaması almıştır. Olağanüstü durumlarda alınan avarız vergisi yükümlülerinin kayıtlı olduğu avarız defterleri de nüfusu belirlemek için kullanılan kaynaklardandır. XVII. yüzyılda Anadolu, Suriye ve Balkanlarda birçok defa yapılan avarız tahrirleri XVIII. yüzyılda da devam etmiştir¹²².

XIX. yüzyıla gelindiğinde dönemin şartları gereği nüfus kayıt yöntemleri yeni bir şekil almıştır. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra oluşturulan yeni ordu Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'nin finansmanı için vergi kaynaklarının bulunması ve askerlik yapacak insan potansiyeli için nüfus sayımına gereksinim duyulmuştur. 1829'da ülke genelinde bir sayıma girilmiş, ancak Rus savaşı sebebiyle sonuç alınamamıştır. 1830-1831 yılında yeniden nüfus sayımı başlamıştır. Modern anlamda yapılan ilk sayım olarak kabul edilen bu sayım ülkenin her tarafında yapılamamıştır. Bu sayımda sadece erkek Müslüman ve gayrimüslim nüfus sayılmıştır¹²³.

Bu sayımdan sonra 1844 yılında yeni bir nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak Osmanlı idaresinin orduyu yeniden düzenlemek ve askere alma usulünü değiştirmek amacıyla yaptığı bu sayımın sonuçları yayımlanmamıştır¹²⁴. 1844 sayımından sonra başka sayımlar da yapılmış¹²⁵, ancak bunlar yerel düzeyde kalmıştır. 1881-1882/1893 yılları arasında yapılan nüfus sayımı Osmanlı Devleti'nde yapılan üçüncü genel sayımdır¹²⁶. Bu sayımla ilgili 1893 yılında yayımlanan sonuçların Osmanlı nüfusuyla ilgili XIX. yüzyılda derlenmiş en eksiksiz ve güvenilir rakamları verdiği ifade edilmiştir. Çünkü sayım sırasında herkese bir nüfus tezkeresi verilmiş, daha sonra bu tezkere birçok resmi işin yapılmasında kullanılmıştır. Ayrıca ilk defa bu sayımda kadınlar da sayılmıştır. Bu nedenle

¹²¹ Mehmed Öz, "Tahrir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 425.

¹²² Öz, s. 429.

¹²³ Bu sayımla ilgili geniş bilgi için bakınız: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

¹²⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 76; Karal, s. 9.

¹²⁵ 1874 yılında Tuna vilayetinde yapılan nüfus sayımı gibi.

¹²⁶ Toprak, *1835 Tarihli...*, s. 72.

sayım sonuçlarının sıhhatli olduğu kabul edilmiştir¹²⁷. Osmanlı Devleti'nde son nüfus sayımı ise 1905-1906 yıllarında yapılmıştır. Bu sayım önceki sayımlarda kayda geçmemiş yerleri saymak ve gayrimüslimlerin nüfusunu belirlemek amacıyla yapılmıştır¹²⁸.

2.2.2. Adıyaman'ın nüfus verileri

Aşağıdaki tablolarda Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce başlayarak Cumhuriyet'in ilanından sonra 1927 yılında yapılan nüfus sayımına kadar geçen sürede belli periyotlarda günümüz Adıyaman sınırları içinde bulunan Hısnımansur, Behisni ve Kahta'nın nüfusuna ait veriler yer almaktadır.

Hısnımansur ve Behisni 1831 yılındaki sayımın yapılamadığı yerler arasındadır. Osmanlı arşivinde bulunan nüfus defterlerinden Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da ilk nüfus sayımlarının H. 1251/1835-1836 yıllarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu defterlerde sadece erkeklerin sayısına ait kayıtlar bulunmaktadır. Söz konusu defterlere göre¹²⁹ Hısnımansur, Behisni ve Kahta'nın tahmini nüfusu tablo halinde aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 2.1. 1835-1836 yıllarında Hısnımansur, Behisni ve Kahta'nın nüfusu

Yerleşim Yeri	Müslüman			Gayrimüslim		
	Hane	Erkek nüfus	Tahmini nüfus	Hane	Erkek nüfus	Tahmini nüfus
Hısnımansur	772	1.731	4.246	225	749	1.238
Behisni	1.517	3.619	8.343	300	830	1.650
Kahta	100	163	550	7	18	39
Toplam			13.139			2.927

Tabloda bulunan veriler Hısnımansur, Behisni kaza merkezi ile bu dönemde Hısnımansur'a bağlı küçük bir yerleşim yeri olan Kahta'nın nüfusunu göstermektedir. Tabloda da görüldüğü gibi XIX. yüzyılın ilk yarısında Adıyaman'daki ahali Osmanlı millet sistemine göre tasnif edilmiştir. Hukuki olarak din, mezhep ve cemaati esas alan millet

¹²⁷ Karpat, s. 106.

¹²⁸ Karpat, s. 110.

¹²⁹ BOA, NFS.d, 7297; BOA, NFS.d, 7298; BOA, NFS.d, 2699.

sistemine göre Adıyaman'da yaşayanlar Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere iki grup olarak kayıt altına alınmıştır.

Adıyaman'ın 1835-1836 yılındaki tahmini nüfusu hesaplanırken hane sayısının beş katı esas alınmıştır. Nüfus ile ilgili çalışmaları bulunan bazı araştırmacılar hane ile ilgili verilere dayanarak toplam nüfusu tespit etmek için hane sayılarını belli bir katsayı ile çarpmıştır. Genel olarak nüfus tahminleri bu şekilde yapılmıştır. Bu konuda çalışmaları bulunan Ömer Lütfi Barkan şehir nüfusunu tespit için hane sayısının beş ile çarpımını esas almıştır. Bununla beraber bu sayıyı az bulup 7 katsayısını kullananlar olduğu gibi farklı katsayıları esas alanların olduğu da görülmektedir. Ancak pek çok araştırmacı tarafından hane karşılığı olarak kabul gören katsayı Barkan'ın kullandığı 5 katsayısıdır¹³⁰. Elde edilen sayıya da hane sayısının 5 katının yüzde 10'unu da farklı sebeplerle kaydedilmemiş nüfusa karşılık olması için ilave etmişlerdir¹³¹. Bu yöntemin bilimsel geçerliliğinin olmadığı ifade edilebilir. Fakat bu dönemdeki nüfus verilerini tespit etmek için herhangi bir yöntemin olmadığını belirtmek gerekir.

Yukarıda izah edilen metoda göre 1835-1836 yıllarında Hısnımansur, Behisni ve Kahta şehir merkezinin toplam nüfusu tahminen 16.066 kişidir. Bu sonuca göre şehir merkezinde Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 81,8; gayrimüslim nüfusun oranı ise yüzde 18,2'dir. Gayrimüslim hane sayısı açısından değerlendirildiğinde ise defterdeki kayıtlara göre hane başına ortalama Hısnımansurda 3,3, Behisni'de 2,7 ve Kahta'da 2,5 erkek düşmektedir.

İngiliz seyyah Ainsworth 1838-1839 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaptığı geziler sırasında Adıyaman çevresini de dolaşmıştır. Ainsworth'un eserinde gezdiği bazı yerlerin nüfusuyla ilgili bilgiler de yer almaktadır. Ancak Adıyaman ile ilgili olarak sadece Müslüman ve gayrimüslimlerin hane sayılarına dair bazı bilgiler aktarmıştır. Ainsworth'un ifadelerine göre Behisni'de 2.500 Müslüman ve 250 Ermeni hanesi bulunmaktadır¹³². Yine onun tespitlerine göre Hısnımansur'da¹³³ 800 Müslüman, 300 Ermeni hanesi bulunmaktadır¹³⁴. Gerger kasabasına da uğrayan Ainsworth burada 30'u kale içinde olmak üzere 180'den fazla Müslüman hanenin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca

¹³⁰ Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, Yıl 1979, Sayı 32, s. 332.

¹³¹ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Tükiyat Mecmuası*, Cilt: X, İstanbul, 1953, s. 12.

¹³² Ainsworth, s. 265.

¹³³ Ainsworth eserinde şehir için Hısnımansur yerine günümüzde kullanılan Adıyaman ismini kullanmıştır.

¹³⁴ Ainsworth, s. 267.

kasaba içinde 25 Ermeni hanesinin olduğunu da belirtmiştir¹³⁵. Gayrimüslim hane sayısı açısından Ainsworth'un verdiği bilgiler ile 1835-1836 tarihli nüfus sayımı kayıtları arasında çok büyük farklar olmadığı görülmektedir.

Osmanlı arşivi belgeleri Tanzimat'ın ilanından sonra Adıyaman'ın 1840-1841 yıllarındaki nüfusu hakkında kapsamlı veriler ihtiva etmektedir. Bu veriler aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 2.2. 1840-1841 yıllarında Adıyaman'ın erkek nüfusu¹³⁶

Yerleşim Yeri	Müslüman	Gayrimüslim
Hısnımansur	7.889	641
Behisni	9.438	706
Samsat	277	95
Gerger	2.789	139
Toplam	20.393	1.581

Tablodaki veriler şehir merkezindeki erkek nüfusu göstermektedir. Buna göre 1840-1841 yıllarında Adıyaman'ın toplam nüfusu 21.974 kişidir. Tabloda da görüldüğü üzere 1840-1841 yıllarında Adıyaman'da nüfusun büyük bir kısmını Müslümanlar oluşturmaktadır. Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 92,8'dir. Buna karşın gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ise yüzde 7,2'dir. 1876 yılında ise Adıyaman'daki erkek nüfusa ilişkin veriler aşağıda gösterilmiştir¹³⁷.

Tablo 2.3. 1876 yılında Adıyaman'da erkek nüfusu

Yerleşim Yeri	Müslüman	Ermeni	Katolik	Protestan
Hısnımansur	3.185	1.015	548	---
Behisni	3.761	632	63	30

¹³⁵ Ainsworth, s. 277.

¹³⁶ BOA, C.DH, 142/7077, BOA, NFS.d, 2710.

¹³⁷ Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 8, Sene 1293, s. 153; Atalay, s. 154.

Toplam	6.946	1.647	611	30
--------	-------	-------	-----	----

1876 yılı nüfus verilerine bakıldığında önceki dönemlere göre gayrimüslim nüfusun daha çeşitli olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Hristiyan teb'ası arasında ciddi misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesi sonucunda özellikle doğu Hristiyanlığını temsil eden Süryani ve Ermeni topluluklarında bölünmeler baş göstermiş ve Anadolu'da Katolik ve Protestan cemaatler ortaya çıkmaya başlamıştır¹³⁸. Dolayısıyla nüfusta ortaya çıkan çeşitlilik gayrimüslimler arasındaki bu bölünmenin Hısınmansur ve Behisni'deki sonucu olarak görülmelidir.

Tablo 2.3'teki veriler Hısınmansur ve Behisni şehir merkezindeki erkek nüfusa ilişkin kayıtlardır. Buna göre 1876 yılında Hısınmansur şehir merkezinde toplam erkek nüfusun yüzde 67'si Müslüman, yüzde 33'ü gayrimüslimdir. Behisni'de ise şehirdeki erkek nüfusun yüzde 84'ünü Müslüman, yüzde 16'sını da gayrimüslim nüfus oluşturmaktadır. Her iki şehirdeki toplam erkek nüfus açısından oranlara bakıldığında ise toplam erkek nüfusun yüzde 75,2'si Müslüman, yüzde 24,8' i gayrimüslim nüfustur. 1880 yılında¹³⁹ Hısınmansur, Behisni ve Kahta'daki erkek nüfusa dair veriler şu şekildedir:

Tablo 2.4. 1880 yılında Adıyaman'da erkek nüfusu

	Hısınmansur	Behisni	Kahta	Toplam
Müslüman	9.938	14.749	11.373	36.060
Ermeni	951	724	520	2.195
Katolik	125	75	110	310
Protestan	154	27	27	208
Süryani	94	---	---	94
Süryani Katolik	28	---	---	28
Genel toplam				38.895

¹³⁸ Derviş Kılınçkaya, "Adıyaman'a Tarihin Perspektifinden Bakmak", Said Öztürk ve Yusuf Tosun (Haz.), *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu: 8-10 Eylül 2006 Adıyaman, Bildiriler Kitabı*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 280.

¹³⁹ BOA, Y.PRK.UM, 3/37, belge no 12.

Tablo 2.4'te görüldüğü üzere 1880 yılında Adıyaman'daki erkek nüfusu toplamda 38.895'dir. Toplam nüfusun 36.060'ı Müslüman, 2.835'i gayrimüslim erkek nüfustur. Gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmını Ermeniler oluşturmaktadır. Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 92,7; gayrimüslim nüfusun oranı ise yüzde 7,3'dir. Gayrimüslim nüfusun ise yüzde 77'sini Ermenilerin oluşturduğu görülmektedir.

1881-1893 yılları arasında yapılan sayım sonuçları Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki nüfusuyla ilgili en güvenilir verileri sunmaktadır. Söz konusu sayım sonucunda Adıyaman'ın nüfusunu¹⁴⁰ tablo 2.5'teki gibi göstermek mümkündür.

Tablo 2.5. 1893 yılında Adıyaman'ın nüfusu

	Hısnımansur		Behisni		Kahta		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Müslüman	15.166	13.989	23.308	20.158	17.022	13.313	102.956
Ermeni	832	679	676	661	350	407	3.605
Protestan	148	136	26	22	-----	----	332
Ermeni Katolik	277	249	97	105	----	----	728
Süryani	89	72	----	----	172	150	483
Süryani Katolik	32	29	---	---	---	---	61

Tablo 2.5'teki verilere bakıldığında 1893 yılında Hısnımansur, Behisni ve Kahta'nın toplam nüfusunun 108.165 olduğu görülmektedir. Bunun 102.956'sı Müslüman, 5.209'u gayrimüslimdir. Ancak nüfus tahrir sonuçları ile ilgili Mamuretülaziz¹⁴¹ vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda gayrimüslim nüfusa ilişkin tahminen yüzde 15-20 civarında bir *nüfus-u mektume*¹⁴² olabileceği ifade

¹⁴⁰ BOA, Y.PRK.DH, 6/77, belge no 2.

¹⁴¹ Mamuretülaziz vilayetinin 1893 yılındaki nüfusu için bakınız EK-1.

¹⁴² Kütüğe kaydolunmamış kimseler. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Aydın Kitabevi Yayınları, 13.Baskı, Ankara, 1996, s. 607.

edilmektedir¹⁴³. Bu durumda kayda geçmeyen nüfusla birlikte gayrimüslim nüfus 6.250 civarındadır. Bu düzeltmeyle toplam nüfus ise 109.206 olmaktadır. Söz konusu sayım sonuçlarına göre Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 94,3'dir. Buna karşın gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ise yüzde 5,7'dir. Gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğunu ise yüzde 60 civarında bir oran ile Ermeniler oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin 1890'lı yıllardaki nüfusuyla ilgili olarak Vital Cunet'in eserinde de ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. 1888-1890 yıllarında Anadolu'yu gezen Fransız diplomat Osmanlı idari birimlerinin coğrafi, idari, dini ve etnik durumunu belirlemiştir. Daha sonra yayınladığı eserinde Anadolu'nun demografik yapısına ilişkin detaylı veriler sunmuştur. Cunet'in Anadolu'yu gezdiği dönemde Hısnımansur, Behisni ve Kahta kaza merkezi ile bu kazalara bağlı 910 köyün toplam nüfusu¹⁴⁴ aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.6. *Vital Cunet'e göre Adıyaman'ın nüfusu*

	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Hısnımansr	39.234	2.900	42.134
Behisni	42.291	2.829	45.120
Kahta	42.474	3.790	46.264
Toplam	123.999	9.519	133.518

Vital Cunet idari birimlerin nüfus bilgilerini verirken Kürt ve Kızıldaş kesimi Müslüman nüfustan ayrı tutmuş, gayrimüslimleri ise Gregoryen Ermeni şeklinde göstermiştir. Tablo 2.6 düzenlenirken Cunet'in ayrı olarak gösterdiği Kürt ve Kızıldaş kesimi Müslüman nüfusa dâhil edilmiş ve bu şekilde gösterilmiştir. Cunet'in verilerine göre Adıyaman'ın toplam nüfusunun yüzde 92,8'i Müslüman, yüzde 7,2'si gayrimüslimdir.

¹⁴³ BOA, Y.PRK.DH, 6/77, belge no 1.

¹⁴⁴ Vital Cunet'in kayıtlarına göre bu dönemde Hısnımansur'un 250, Behisni'nin 300 ve Kahta'nın da 360 köyü bulunmaktadır. Vital Cunet, *La Turquie d'Asie Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, Editeur Ernest Leroux, III, Paris, 1891, s. 370, 376, 378, 380.

Tablo 2.5 ile 2.6 karşılaştırıldığında Osmanlı resmi kayıtları ile Vital Cunet'in verdiği sayıların uyuşmadığı ifade edilebilir. Cunet'in kayıtlarında hem Müslüman nüfus hem de gayrimüslim nüfus resmi kayıtlara göre daha yüksek görünmektedir. Mamuretülaziz vilayetinde yapılan sayımlarda tahrir komisyonlarında Ermenilerden de memurlar bulundurulmuştur. Ayrıca sayım esnasında diğer kazalarda olduğu gibi Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da da Ermenilerden birer aza hazır bulunmuştur¹⁴⁵. Böylelikle sayım sonuçlarıyla ilgili yaşanabilecek yanlışlıkların veya olumsuz durumların önlenmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin sayım sonuçlarının Cunet'in bildirdiği verilere göre daha güvenilir olduğu ifade edilebilir. 1907-1908 yıllarında¹⁴⁶ Adıyaman'ın nüfusunu gösteren tablo aşağıdadır.

Tablo 2.7. 1907-1908 yıllarında Adıyaman'ın nüfusu

Yerleşim Yeri	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Hısnımansur	28.114	2.670	30.784
Behisni	39.390	2.073	41.463
Kahta	10.939	443	11.382
Toplam	78.443	5.186	83.629

Vilayet salnamesi kayıtlarına göre 1908 tarihinde Hısnımansur kaza merkezi altı mahalle ve 1.952 haneden oluşmaktadır. Kazaya bağlı beş nahiye ve 270 köy bulunmaktadır. Kaza merkezinin nüfusu 7.996'dır. Kazadaki toplam hane sayısı ise 6.621'dir¹⁴⁷. Kaza genelindeki Müslüman nüfusun 14.671'i erkek, 13.443'ü kadındır. Gayrimüslim nüfusun 1.418'i erkek, 1.252'si kadındır¹⁴⁸. Behisni kazası ise 13 mahalle ve 143 köyden oluşmaktadır. Kazadaki hane sayısı 9.859'u Müslüman, 395'i Hristiyan ve Protestan olmak üzere 10.254'tür¹⁴⁹. Behisni'deki nüfusun 8.717'si şehir merkezinde geri kalanı ise kırsal kesimde oturmaktadır. XX. yüzyılın başlarında Anadolu ve Ortadoğu'yu

¹⁴⁵ BOA, Y.PRK.DH, 6/77, belge no 1.

¹⁴⁶ Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Sene 1325, Def'a 9, s. 220, 231, 242.

¹⁴⁷ Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Sene 1325, Def'a 9, s. 221-222.

¹⁴⁸ Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Sene 1325, Def'a 9, s. 231.

¹⁴⁹ Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Sene 1325, Def'a 9, s. 220.

gezen İngiliz diplomat Mark Sykes Behisni'ye de uğramıştır. Sykes'in verdiği bilgilere göre Behisni'nin nüfusu 8.000 civarındadır¹⁵⁰.

Tablo 2.7'deki veriler değerlendirildiğinde 1907-1908 tarihinde Adıyaman'da toplam nüfusun yüzde 93,8'ini Müslüman nüfus, yüzde 6,2'sini de gayrimüslim nüfus teşkil etmektedir. 1893 yılı nüfus verilerine göre gayrimüslim nüfusta artış olduğu ifade edilebilir. 1914 yılında Adıyaman'ın nüfusunu tablo 2.8'deki gibi tablolaştırmak mümkündür¹⁵¹.

Tablo 2.8. 1914 yılında Adıyaman'ın nüfusu

İdari bölge	Müslümanlar	Ermeniler	Katolik Ermeniler	Protestanlar	Süryaniler
Hısınımansur	34.154	2.189	754	441	402
Behisni	42.282	1.550	420	---	---
Kahta	16.434	743	7	---	54
Toplam	92.870	4.482	1.181	441	456

1914 yılında Adıyaman'ın toplam nüfusu 92.870'i Müslüman, 6.560'ı gayrimüslim olmak üzere toplamda 99.430'dur. Tablodaki veriler değerlendirildiğinde Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 93,4'tür. Buna karşılık gayrimüslim nüfusun oranı ise yüzde 6,6'dır. Gayrimüslim nüfusun ise büyük çoğunluğunu yüzde 68 ile Ermeniler oluşturmaktadır. 1907 yılı verileriyle kıyaslandığında 1914 yılında hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfusun arttığı görülmektedir. Ayrıca gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içindeki oranı biraz yükselmiştir.

1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı dört yıl sürmüş ve 1918 yılında sona ermiştir. Savaş sonunda Adıyaman'ın nüfusu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹⁵².

Tablo 2.9. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Adıyaman'ın nüfusu

Müslüman	Ermeni	Süryani,	Katolik,
----------	--------	----------	----------

¹⁵⁰ Mark Sykes, *Darül İslam Osmanlı'nın Şark Bölgesinde Seyahat*, İngilizceden Çeviren: Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2017, s. 142.

¹⁵¹ Karpat, s. 382.

¹⁵² BOA, *DH.SN.THR*, 82/55, belge no 5; BOA, *DH.ŞFR*, 602/19.

			Protestan v.s.
Hısnımansur	15.300	2.220	750
Behisni	31.500	1.500	380
Kahta	10.500	400	50
Toplam	57.300	4.120	1.180

1 Şubat 1919 tarihli bir arşiv belgesine göre Hısnımansur, Behisni ve Kahta'nın nüfusu yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi Müslüman 57.300, gayrimüslim 5.300 olmak üzere toplam 62.600'dür. Ancak bu sayılar kaza merkezlerine ait olmalıdır. Çünkü 1914 verileriyle karşılaştırıldığında müslüman nüfusun bariz şekilde azlığı dikkat çekmektedir. Tablodaki verilere göre I. Dünya Savaşı sonunda Adıyaman'da toplam nüfusun yüzde 91,5'i Müslüman, yüzde 8,5'i ise gayrimüslimdir. 1914 verilerine göre gayrimüslim nüfusun bir miktar azaldığı görülmektedir. 1914 yılından sonra gayrimüslim nüfusta meydana gelen bu azalmanın nedenlerinden biri savaş sırasında yaşanan gelişmelerdir. I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde 1915 yılında ülkenin birçok yerinde bulunan ve gayrimüslim nüfusun ekseriyetini teşkil eden Ermeniler tehcir¹⁵³ olarak bilinen sevk ve iskân kanunu kapsamında ülkenin güney bölgelerine gönderilmiştir. Bu çerçevede 1915 yılında Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da bulunan Ermenilerin tümü belirlenen yerlere gitmiştir¹⁵⁴. Dolayısıyla gayrimüslim sayısındaki düşüş ilgili uygulamanın bir sonucu olarak görülmelidir. Ancak savaş bitiminde Ermeniler başta olmak üzere yerlerinden çıkarılan gayrimüslimlerin çoğu tekrar geri dönmüştür. Yukarıdaki tabloda yer alan veriler de bunu teyit etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk nüfus sayımı 1927 tarihinde yapılmıştır. Bu sayım sonuçları neticesinde Adıyaman'ın nüfusu aşağıdaki şekilde olmuştur.

¹⁵³ Sonraki bölümlerde bu konu üzerinde ayrıntılı olara durulacaktır.

¹⁵⁴ 24 Temmuz 1915 tarihi itibarıyla Kahta'daki Ermenilerin tamamı, Hısnımansur ve Behisni'deki Ermenilerin ise çoğu tahliye edilmişti. BOA, *DH.ŞFR*, 480/141.

Tablo 2.10. 1927 yılında Adıyaman'ın nüfusu¹⁵⁵

	Müslüman	Gayrimüslim	Yerleşim birim sayısı
Adıyaman	44.761	488	274
Besni	31.005	115	141
Kahta	31.686	345	179
Toplam	107.452	948	594

Cumhuriyetin ilanından sonra 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında idari açıdan Adıyaman ve Kahta Malatya'ya, Besni ise Gaziantep'e bağlıydı. Sayım sonuçlarına göre Malatya'da 3.323 gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin tüm nüfus içindeki oranıysa yüzde 1.08'dir¹⁵⁶. Gaziantep'te ise gayrimüslimlerin tüm nüfus içindeki oranı yüzde 0.37 gibi düşük bir rakamdır¹⁵⁷. Yukarıdaki tabloda belirtilen Adıyaman, Besni ve Kahta'daki gayrimüslim nüfus, bu oranlar baz alınarak hesaplanmıştır. Şunu belirtmek gerekir ki elde edilen bu veriler tahmini değerlerdir.

1927 yılında Adıyaman'ın nüfusu 107.452 Müslüman, 948 gayrimüslim olmak üzere toplam 108.400'dür. Buna göre Müslüman nüfus toplam nüfusun yüzde 99,13'ünü, gayrimüslim nüfus ise yüzde 0,87'sini oluşturmaktadır. Gayrimüslim nüfusta yüksek oranda bir düşüş olduğu görülmektedir. Bu düşüşün nedeni Hısnımansur, Behisni ve Kahta gibi yerlerde bulunan gayrimüslim nüfusun çoğunluğunun Cumhuriyetin ilanından sonra başka yerlere göç etmelerinden kaynaklandığı ifade edilebilir.

2.3. Adıyaman'da Gayrimüslim Görevliler

Gayrimüslimlerin doğrudan hükümlerle ilgili olan devlet başkanlığı, ordu komutanlığı ve hâkimlik hariç diğer devlet hizmetlerinde istihdam edilmelerinde herhangi bir sakınca görülmemiştir. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden itibaren gayrimüslimler devlet hizmetinde çeşitli görevlerde istihdam edilmişlerdir. Bu bağlamda Fatih Sultan Mehmed devrinde Hristiyan tebaadan farklı amaçlarla istifade edilmiştir. Asayişin

¹⁵⁵ İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül III Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929, s. 30, 61.

¹⁵⁶ İstatistik Umum Müdürlüğü, s. 30.

¹⁵⁷ İstatistik Umum Müdürlüğü, s. 61.

sağlanmasında gayrimüslimler kullanılmış ve kendilerine derbentçilik, gümrük eminliği, esir pazarı kethüdalığı gibi görevler verilmiştir¹⁵⁸. Yine saray tabipliği, cerrahlık, sefer mimarı, top arabası imali, kalelerde ok ve yay tamiri, devlet adına bazı alışverişlerde ve daha pek çok işte gayrimüslimlere görev verilmiştir¹⁵⁹. Ancak gayrimüslimlerin yaptıkları en önemli görevlerin başında tercümanlık hizmeti gelmiştir. XVI. yüzyılda divan-ı hümayun tercümanlığını İtalyan, Macar, Alman, Leh asıllı mühtediler yerine getirmiştir. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise tercümanlık görevi için daha çok Osmanlı tebaası olan Rumlar görevlendirilmiştir. Ancak 1821 yılındaki ayaklanmadan sonra tercümanlık hizmetinde Rumların etkinliği azalmış, onların yerine daha çok Ermenilere görev verilmiştir. Ne var ki 1836'da Hariciye Nezaretinin kurulmasıyla diplomaside Rumlara yeniden görev verilmiştir¹⁶⁰.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte gayrimüslimlerin devlet memurluklarında istihdamı artmıştır. Vilayet ve kazalarda kurulan meclislere ve merkezdeki diğer kurullara gayrimüslim temsilcileri kabul edilmeye başlanmıştır. Devlet hizmetinde gayrimüslimlerin varlığını arttıran asıl önemli gelişme ise Islahat Fermanı'nın ilanı olmuştur. Padişah 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nda "... *Tebaa-i Devlet-i Aliyyemin cümlesi herhangi milletten olur ise olsun devletin hidmet ve me'muriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında mer'iyü'l-icra olacak nizamata imtisalen me'muriyetlerde istihdam olunmaları...*" gereğini ifade etmişti¹⁶¹. Fermandaki vaatler doğrultusunda gayrimüslimler bürokraside daha çok istihdam edilmeye başlanmıştır. Islahat Fermanı'nın ilanından birkaç ay sonra gayrimüslim tebaadan bazı temsilciler Meclis-i Va'la'ya atanmıştır. Gayrimüslimler ayrıca yeni kurulan belediye, kaza, vilayet idare meclislerinden başka devlet merkezinde kurulan meclislere de tayin edilmiştir. Bürokrasiye ve devletin değişik organlarına katılmaya teşvik edilen gayrimüslimler giderek daha fazla görev almıştır¹⁶².

Meşrutiyet döneminde resmi görevlerde gayrimüslimlerin istihdamı devam etmiş, bu dönemde taşra bürokrasisinde görev alan gayrimüslimlerin sayısı artmıştır. Merkezi idarenin taşra şubelerinde ve mahkemelerde daha çok gayrimüslim memur, hâkim, zabıta

¹⁵⁸ Kenanoğlu, *Osmanlı Devleti'nde ...*, s. 428-429.

¹⁵⁹ Kenanoğlu, *Osmanlı Devleti'nde ...*, s. 431.

¹⁶⁰ Abdülhamit Kırmızı, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 6-7.

¹⁶¹ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt I, s. 10.

¹⁶² Kırmızı, s. 10.

görevlendirilmiştir. Bunlar genel itibarı ile mahalli memurlar olmayıp II. Abdülhamid döneminin en büyük özelliklerinden olan kuvvetli merkezîyetçilik prensibinin bir sonucu olarak daha ziyade merkezden gönderilen gayrimüslim memurlardır¹⁶³.

II. Abdülhamid döneminde vilayat-ı sittede¹⁶⁴ uygulanan Anadolu ıslahatının da taşra bürokrasisinde görev yapan gayrimüslimlerin sayısını arttırdığı ifade edilebilir. Osmanlı Devleti Berlin Antlaşmasının 61. maddesi¹⁶⁵ kapsamında altı doğu vilayetinde Ermeniler lehine ıslahatlar yapılmasını kabul etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti mevcut şartların uygun olmaması nedeniyle antlaşmanın ıslahat ile ilgili hükümlerini hemen uygulayamamıştır. Antlaşmadan sonra başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri ıslahatlarla ilgili maddenin uygulanması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmıştır. 11 Mayıs 1895 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya sefirleri antlaşmanın ilgili maddesine istinaden Osmanlı Devleti'ne memorandum ile layiha sunmuştur. Sefirlerin sunduğu layiha 40 maddelik ıslahat programını içermektedir. Osmanlı Devleti layihanın kanunlara uygun olan kısımlarını kabul ettiğini ilgili devlet sefirlerine bildirmiştir. Layiha muhteviyatının tetkik edilmesi gereken kısımları için de bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon; Adliye Nazırı Seyid Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Turhan Paşa, Dâhiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa, Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa ile Sadaret Müsteşarı Mehmet Tevfik Paşa'dan oluşmuştur. Avrupalı devletlerin sunduğu layiha komisyon tarafından gözden geçirilerek üzerinde gerekli düzenlemeler ve değişiklikler yapılmıştır. 20 Ekim 1895 tarihi itibarıyla komisyonun çalışmaları neticesinde ıslahat layihası hazırlanmıştır¹⁶⁶. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin vilayat-ı sittede uygulayacağı reformların içeriği netlik kazanmıştır.

Vilayat-ı sitte için gündeme gelen bu idari reformlar dört konuda yoğunlaşmıştır. Bunlar; zaptiye teşkilatının yeniden yapılandırılması, nahiyelerin oluşturulması, adliye teşkilatının genişletilmesi ve güçlendirilmesi, yeni bir vergi tahsildarlığı oluşturularak vergi tahsilinde zaptiye ve jandarmanın kullanılmamasıdır¹⁶⁷. Vilayat-ı sittede

¹⁶³ Kırmızı, s. 57.

¹⁶⁴ Vilayat-ı Sitte ile Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Sivas ve Mamuretülaziz (Harput) vilayetleri ile buralara bağlı yerler kastedilmektedir. BOA, *DH.TMIK.M*, 6/88.

¹⁶⁵ Berlin Muahedenamesi 61. bend: “*Babıâli, ahalisi Ermeni bulunan eyaletlerde ihtiyacı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı bila tehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürdlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhüd eder ve arasına bu babda ittihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden düvelî müşarüleyhin tedabiri mezkurenin icrasına nezaret edeceklerdir.*” *Muahedat Mecmuası*, İstanbul, 1298, Cilt V, s. 139.

¹⁶⁶ BOA, *Y.EE*, 95/1; BOA, *Y.EE*, 97/55; BOA, *Y.A.RES*, 76/9.

¹⁶⁷ Nadir Özbek, “Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu, Vergi Tahsildarlığı 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 9, güz 2009, s. 59.

uygulanmasına karar verilen ve 32 maddeden¹⁶⁸ oluşan ıslahat projesini yürütmek üzere Anadolu Islahatı Umumi Müfettişliği kurulmuştur ve müfettişliğine Ahmed Şakir Paşa¹⁶⁹ tayin edilmiştir. Islahatla ilgili talimatın gönderilmesiyle Ahmed Şakir Paşa hemen çalışmalarına başlamıştır¹⁷⁰. Vilayat-ı sitte için öngörülen ıslahat programı sadece söz konusu yerlerle sınırlı kalmamış, imparatorluğun tümünde uygulanmaya çalışılmıştır. Neticede ıslahat maddelerinin Hicaz dışında diğer vilayetler ile müstakil olarak idare edilen mutasarrıflılarda da uygun bir şekilde uygulanması kararlaştırılmıştır. Islahat çalışmalarıyla ilgili irade 1896 yılı Kasım ayında gerekli yerlere tebliğ edilmiştir¹⁷¹. İrade gereğince söz konusu yerlerde de ıslahat maddelerinin uygulanması kapsamında gayrimüslimlerden nüfus oranlarına göre polis, jandarma, tahsildar ve idarenin diğer şubelerine görevliler alınması istenmiştir¹⁷². Böylelikle yapılacak reformların Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerle sınırlı kalmaması ve uygulamanın bölgesel bir sorun olmasının engellenmesi amaçlanmıştır¹⁷³.

Islahat projesi kapsamında yarısı Müslüman yarısı gayrimüslim üyelerden oluşan bir ıslahat komisyonu kurulmuş ve yapılacak idari reformlar için gerekli olan esaslar belirlenmiştir. Daha sonra ıslahat layihası gereğince vilayat-ı sittede polis, jandarma kaymakam ve tahsildar ile idare şubelerine nüfus oranında gayrimüslim memurlar alınmıştır¹⁷⁴.

2.3.1. Yerel yönetimlerde görev alanlar

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile halkın can, mal ve namusunun güvence altına alınacağı, vergilerin herkesin gelirine göre adil bir şekilde toplanacağı ve askerlik işlerinin yeniden gözden geçirileceği ifade edilmiştir. Bütün bu reformların gerçekleşmesi için eyalet ve vilayetlerde bazı çalışmaların yapılması gerekmiştir. Bu amaçla iltizam usulü

¹⁶⁸ BOA, *Y.PRK.BŞK*, 43/58; BOA, *Y.PRK.A*, 10/101; BOA, *Y.PRK.KOM*, 8/75.

¹⁶⁹ Çapanzade Ömer Hulusi Efendi'nin oğlu olan Ahmed Şakir Paşa 30 Mayıs 1838'de İstanbul'da doğmuştur. Mekteb-i Fünun-ı Harbiyeyi bitirdikten sonra bir süre orduda görev yapmıştır. Daha sonra Tuna vilayetinde iskân-ı muhacirin memuru olarak görevlendirilmiştir. Ahmed Şakir Paşa Rusçuk mutasarrıflığında bulduktan sonra Bağdat vilayeti merkez mutasarrıflığı ile vali muavinliğinde bulunmuştur. Ayrıca 1872 yılında erbab-ı ihtilal mahkemeleri için kurulan komisyonda, Anadolu ve Haydarpaşa Demir Yolları İşletme İdarelerinde görev yapmıştır. Hersek sancağı mutasarrıflığından sonra tekrar orduda görev almıştır. Ahmed Şakir Paşa 25 Ağustos 1895 tarihinde Anadolu vilayeti ıslahatı umumi müfettişliğine tayin edilmiştir. BOA, *DH.SAİDd*, 1/606.

¹⁷⁰ BOA, *Y.EE*, 81/6.

¹⁷¹ BOA, *Y.EE.KP*, 6/577.

¹⁷² BOA, *DH.TMIK.S*, 3/42.

¹⁷³ Özbek, s. 60.

¹⁷⁴ BOA, *DH.TMIK.S*, 7/6.

kaldırılmıştır. Mültezimlerin yerine vergileri toplamakla görevli ve doğrudan merkeze bağlı olan muhassıl adlı görevliler tayin edilmiştir¹⁷⁵. Onlara yardımcı olmak amacıyla da 1840 yılında muhassıllık meclisleri oluşturulmuştur. Söz konusu meclisler Osmanlı Devleti'nde ilk mahalli idare örneği olmuştur. Ancak Tanzimat Dönemi'nde ilk olan bu meclisler bürokrasideki alt yapının yeterli olmamasından dolayı 1842'de kapatılmıştır¹⁷⁶. Muhassıllık meclislerinin kapatılmasından sonra yeni meclisler oluşturulmuştur. Ülkede yerleşmeye başlayan mahalli idare sistemi anlayışının devamı niteliğinde memleket meclisleri kurulmuştur. Bu meclisler eyaletlerde büyük meclis, kazalarda ise küçük meclis olarak anılmıştır¹⁷⁷. Memleket meclisleri bir çeşit mahkeme görevi görmüştür. Değişik kademedeki görevliler ile halk arasında çıkan anlaşmazlıkları mahkeme gibi değerlendirerek karara bağlayan bu meclisler bir bakıma Meclis-i Va'la'nın taşradaki örneği gibi olmuştur. Muhassıllık meclislerinin yerini alan memleket meclisleri 1849'da eyalet meclisleri adını almıştır¹⁷⁸.

Tanzimat reformlarının yetersiz olması ve Avrupa devletlerinin baskısı nedeniyle 1856'da Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Fermanda gayrimüslimlerin devlet yönetiminde daha geniş oranda temsil edilmesi amacı da vardı. Fermanda gayrimüslim tebaanın merkezi yönetimde, vilayet ve taşra meclislerinde üye bulundurması benimsenmiştir. Devletin farklı yerlerinde; Bosna-Hersek, Bulgaristan, Niş ve özellikle de Lübnan'da çıkan olaylar nedeniyle oluşan kötü duruma son vermek için 1864'te Tuna Vilayeti Nizamnamesi¹⁷⁹ hazırlanmıştır. Nizamname ile devletin yönetimi, Fransa departmanlarına benzer şekilde vilayet, liva (sancak), kaza ve karye (köy) şeklinde idari birimlere ayrılmıştır. Nizamnameye göre sancaklar mutasarrıfların, kazalar kaymakamların, karyeler muhtarların idaresinde olup hepsi valinin emri altında olacaktır¹⁸⁰. Ayrıca vilayet idare meclisi, liva idare meclisi, kaza idare meclisi ve köylerde ihtiyar meclisleri oluşturulmuştur. İdarenin her kademesine oluşturulan bu meclislerin üyelerinin çoğu seçimle belirlenecektir. İdare

¹⁷⁵ Yücel Özkaya ve Ali Akyıldız, "Muhassıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, XXXI, s. 19.

¹⁷⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayundan Meclisi Mebusana Osmanlı İmparatorluğunda Yasama", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Sayitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 382.

¹⁷⁷ Yakup Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 35.

¹⁷⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2013, s. 215.

¹⁷⁹ Nizamname metni için; *Düstur*, Def'a-i Saniye, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1282, s. 517-554; *Takvim-i Vekayi*, Sayı 773, 7 Cemaziyelahir 1281/7 Kasım 1864.

¹⁸⁰ Eduard Philippe Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, Yayına Hazırlayan Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s. 173.

meclislerinde Müslümanlar ve gayrimüslimlerin temsilcileri beraber görev yapacaktır. Vilayet yönetimindeki bu yapı 1867 ve 1871 yılında çıkarılan vilayet nizamnamelerinde de korunmuştur¹⁸¹. Bu değişikliklere bağlı olarak gayrimüslimler yerel yönetimler ve genel idare birimlerinde görev almaya başlamıştır.

2.3.1.1. Kaza idare meclisleri ve azaları

Kaza idare meclisleri ilgili kazanın müdürü (daha sonra kaymakam) başkanlığında, kaza malmüdürü, tahrirat kâtibi, kaza hâkimi (naibi), müftü ve gayrimüslim toplulukların dini önderlerinden oluşmuştur. Ayrıca ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim dört üye (azayı müntehave) seçilerek meclise katılmıştır. Müslüman olmayanların kitle halinde olmadığı yerlerde meclise katılmaları söz konusu değildi. İdari işler, gelir ve giderlerin gözden geçirilmesi, tapu ve ziraate dair işler, devlete ait kurumların korunması, beledi tesislerin yapılması ve onarılması, köy yollarının yapılması ve bakımı kaza idare meclisinin görevleri arasındaydı. Meclis hukuki işlere karışmayacaktı¹⁸². Kaza idare meclisinin halkı temsil edecek olan dört üyesi iki senede bir yapılan seçimle belirlenecekti. Aday olmak için 30 yaşını geçmiş olmak ve yılda en az 150 kuruş vergi vermiş olmak aranan şartlardı. Üyelerin seçilme süreci şu şekilde işliyordu: Önce kaza müdürü, hâkim, müftü, gayrimüslim dini liderleri ve kâtipten oluşan kaza tefrik meclisi adıyla bir seçim meclisi teşkil ediliyordu. Daha sonra seçim meclisi, üye sayısının üç katı aday arasından belirlediği adayları köy ihtiyar meclislerine gönderiyor, onlar da seçtikleri adayları yeniden kaza tefrik meclisine gönderiyordu. Seçim meclisi bunlar arasından iki misli adayı seçip kaymakama sunuyordu. Kaymakam ise listeyi mutasarrıfa ileterek asıl üyelerin seçilmesini sağlıyordu¹⁸³.

Gayrimüslimler Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da kaza idare meclislerinde farklı görevlerde bulunmuştur. Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da yapısal özellikleri bakımından yukarıda belirtildiği gibi kaza idare meclisleri oluşturulmuş ve bu meclislerde Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler de aza olarak görev yapmıştır. Kaza idare meclislerindeki görevliler ile ilgili daha çok vilayet salnamelerinde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ancak salnameler düzenli olarak yayınlanmamıştır. Bundan ötürü salname yayınlanmayan yıllarda bu meclislerdeki görevlileri tespit etmek zorlaşmaktadır. Salname

¹⁸¹ Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat...*, s. 383.

¹⁸² *Düstur*, Def'a-i Saniye, s. 528.

¹⁸³ *Düstur*, Def'a-i Saniye, s. 532-533.

yayınlanmayan yıllardaki görevlilerin bazıları şer'iyeye sicilleri ve arşiv belgelerinden istifade edilerek elde edilmiştir. İsimleri tespit edilen gayrimüslimler ve görevde olduğu yıllar tablolar halinde gösterilmiştir. Tablolar hazırlanırken bazı hususlar dikkate alınmıştır. Tablolardaki veriler ile ilgili değerlendirmeler yapılırken boş kalan yıllar dikkate alınmamıştır. Ayrıca tabloda bulunan isimlerden, salnamelerden faydalanılarak tespit edilenlerin görevde olduğu yıllar yazılırken hicri yıl iki miladi yılıyla üst üste geldiği için miladi tarih bu şekilde (1871-1872) yazılmıştır. Kaynakta gün ve ayın tam olarak belirtildiği durumlarda ise buna karşılık gelen miladi yıl yazılmıştır. Bu açıklamalar çerçevesinde Hısnımansur, Behisni ve Kahta kaza idare meclislerinde çalışmış gayrimüslimlerin isimleri ve çalıştığı yıllar aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.11. *Kaza idare meclislerinde aza görevinde bulunan gayrimüslimler*

Yıllar	Hısnımansur Kazası	Behisni Kazası	Kahta Kazası
1286/1869-1870	Abraham Efendi ¹⁸⁴		
1287/1870-1871	Abraham Efendi ¹⁸⁵		
1288/1871-1872	Abraham Efendi ¹⁸⁶	Agob Efendi ¹⁸⁷	
1289/1872-1873	Abraham Efendi ¹⁸⁸	Agob Efendi ¹⁸⁹	
1290/1873-1874	Kaspar Ağa ¹⁹⁰	Boğos Efendi ¹⁹¹	
1291/1874-1875	Kaspar Ağa ¹⁹²	Agob Ağa ¹⁹³	
1292/1875-1876	Kaspar Ağa ¹⁹⁴	Agob Efendi ¹⁹⁵	

¹⁸⁴ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1286, Def'a 1, s. 58.

¹⁸⁵ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1287, Def'a 2, s. 61.

¹⁸⁶ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1288, Def'a 3, s. 65.

¹⁸⁷ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1288, Def'a 3, s. 67.

¹⁸⁸ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1289, Def'a 4, s. 64.

¹⁸⁹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1289, Def'a 4, s. 66.

¹⁹⁰ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1290, Def'a 5, s. 64.

¹⁹¹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1290, Def'a 5, s. 66.

¹⁹² *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1291, Def'a 6, s. 66.

¹⁹³ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1291, Def'a 6, s. 67.

¹⁹⁴ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1292, Def'a 7, s. 65.

¹⁹⁵ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1292, Def'a 7, s. 66.

1293/1876-1877	Kaspar Ağa ¹⁹⁶	Agob Efendi ¹⁹⁷	
1294/1877-1878	Kaspar Ağa ¹⁹⁸	Agob Efendi ¹⁹⁹	
1301/1883-1884			Danil Efendi Boğos Efendi ²⁰⁰
1302/1884-1885		Mardiros Ağa ²⁰¹	Danil Efendi Boğos Efendi ²⁰²
1886			Boğos Efendi
1887			Boğos Efendi
1305/1887-1888	Serkis Ağa Serkis Ağa ²⁰³	Gabriyel Ağa ²⁰⁴	Nikogos Ağa ²⁰⁵ Boğos, Serkis
1307/1889-1890	Serkis Ağa ²⁰⁶	Danil Ağa Mardiros Ağa ²⁰⁷	Serkis Ağa Minas Ağa ²⁰⁸
1308/1890-1891	Serkis Ağa ²⁰⁹	Danil Ağa Mardiros Ağa ²¹⁰	Boğos Ağa Nikogos Ağa ²¹¹
1310/1892-1893	Serkis Efendi Serkis Efendi ²¹²	Mardiros Ağa Barsom Ağa ²¹³	Nikogos Ağa Sako Ağa ²¹⁴
1893	Serkis Efendi Serkis Efendi ²¹⁵	Mardiros Efendi Serkis Efendi ²¹⁶	Kigork Ağa Sako Ağa ²¹⁷
1312/1894-1895	Serkis Efendi Serkis Efendi ²¹⁸	Mardiros Ağa Barsom Ağa ²¹⁹	Nikogos Ağa ²²⁰ Kigork Efendi

¹⁹⁶ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1293, Def'a 8, s. 126.

¹⁹⁷ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1293, Def'a 8, s. 129.

¹⁹⁸ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1294, Def'a 9, s. 129.

¹⁹⁹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1294, Def'a 9, s. 132.

²⁰⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1301, Def'a 1, s. 90.

²⁰¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1302, Def'a 2, s. 93.

²⁰² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1302, Def'a 2, s. 90.

²⁰³ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1305, Def'a 4, s. 60.

²⁰⁴ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1305, Def'a 4, s. 61.

²⁰⁵ BOA, DH.MKT, 1492/53; *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1305, Def'a 4, s. 60.

²⁰⁶ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1307, Def'a 5, s. 60.

²⁰⁷ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1307, Def'a 5, s. 62.

²⁰⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1307, Def'a 5, s. 61.

²⁰⁹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1308, Def'a 6, s. 64.

²¹⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1308, Def'a 6, s. 66.

²¹¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1308, Def'a 6, s. 65.

²¹² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 118.

²¹³ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 120.

²¹⁴ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 119.

²¹⁵ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

²¹⁶ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

²¹⁷ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

²¹⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 172.

²¹⁹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 173.

1896	Tokyan Mardiros ²²¹		
1903	Üseyid Ağa ²²²		
1325/1907-1908	Ohannes Ağa ²²³ Bedros Ağa	Agob Efendi ²²⁴	Sako Ağa ²²⁵
1913		Bogosyan Efendi ²²⁶	Kivork

Tablodaki veriler değerlendirildiğinde Hısnımansur'da en uzun süre azalık yapan kişinin beş yıl bu görevde bulunan Kaspar Ağa olduğu görülmektedir. Ondan sonra ise dört yıl görev yapan Abraham Efendi gelmektedir. Behisni'de Agob Efendi ve Mardiros Ağa'nın uzun süre görev yaptığı ifade edilebilir. Kahta'da ise Bogos Efendi'nin uzun süre kaza idare meclisinde aza olarak görev yaptığı söylenebilir. Tabloya bakıldığında kaza idare meclislerinde görevli gayrimüslim azaların sayısının bir ile iki arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Kaza idare meclisinde aynı aileden kişilerin de görev yaptıkları görülmektedir. 1894 yılında Kahta kaza idare meclisinde fahri aza olan Kigork Efendi, daha önce aynı kazada idare meclisi azalığı yapan Bogos Ağa'nın oğludur²²⁷. Kaza idare meclislerinde görev yapan azaların birçoğunun hangi millete mensup oldukları belli değildir. Kaynaklarda bu konuda yeterince bilgi bulunmamakla beraber bazılarının tabiiyeti de belirtilmiştir. Örneğin 1903 yılında Hısnımansur'da görevli Üseyid Ağa Süryani milletine mensuptu²²⁸.

Kaza idare meclisi için yapılan seçimlerde zaman zaman bazı problemler yaşanmıştır. 1888 yılında Kahta'da idare meclisi azası olan Bogos, azalık için yapılan seçimde kaymakam tarafından azledilmiş ve yerine Serkis atanmıştır. Seçim sonucu Bogos yerine başkasının atanmasından dolayı ötürü üst mercilere şikâyetle bulunmuştur. Bogos başvurusunda beş seneden beri azalık görevini yaptığını, hizmet ve liyakatine rağmen kendi yerine ehliyetsiz birinin atandığını ifade etmiştir. Bogos'un dilekçesi gereği

²²⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 173.

²²¹ BOA, *HR.TH*, 173/104; BOA, *HR.SFR.3*, 449/34.

²²² 246 numaralı HŞS, belge no 8.

²²³ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 97.

²²⁴ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 94.

²²⁵ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 92.

²²⁶ BOA, *DH.MTV*, 45/27.

²²⁷ BOA, *DH.SAİDd*, 119/315.

²²⁸ 246 numaralı HŞS, belge no 8.

yapılmak üzere Mamuretülaziz vilayetine gönderilmiştir²²⁹. Kahta'da diğer bir idare meclisi azası Bogosyan Kivork Efendi de *bil imtihan* kaza mahkeme azalığına tayin olmak için başvuruda bulunmuştu²³⁰.

Gayrimüslim tebaanın ruhani reisleri idari yönetimlerin her kademesinde oluşturulan idare meclislerinin tabii (doğal) üyeleri arasında yer almıştır. Yukarıdaki tabloda ruhani reislerin isimleri yer almamaktadır. Ancak bu durum dini liderlerin meclislerde bulunmadıkları anlamına gelmemektedir. 1882 yılında Hısnımansur ve Behisni Ermeni Katolik ruhani reisleri idare meclislerinin tabii üyeleri oldukları halde azalıktan ihraç edilmiştir. İhraç edilmelerinin nedeni ise marhasa (patrik vekili) vekillerinin meclisin doğal üyeleri sayısına dâhil olamayacakları hakkında olan irade olmuştur²³¹. Söz konusu tarihte Ermeni Katolik patriğinin beratı ile Hısnımansur'da rahib Haçadoryan Mikail Efendi ve Behisni'de rahib Binayan Sehak patrik vekilleri olarak görev yapmaktaydı.²³² Ruhani reislerin idare meclisi azalığından çıkarılmaları üzerine Malatya Ermeni Katolik marhasalığı (piskoposluk), söz konusu kişilerin tekrar görevlerine dönmeleri için Dâhiliye Nezaretine başvuruda bulunmuştur. Başvuruda Haçadoryan Mikail Efendi ve Binayan Sehak'ın baş marhasalık tarafından tayin edilmiş vekillerden olmadıkları, berat-ı âli ile patrik vekili olarak görevlendirildikleri belirtilerek azalıklarının iadesi talep edilmiştir²³³. Hısnımansur marhasa vekilinin idare meclisine tekrar katılma yönündeki talebi kabul edilmiştir. 1886 yılında Mamuretülaziz vilayetine gönderilen yazıyla Hısnımansur kazası Ermeni Katolik cemaatinin marhasa vekili olarak tayin edilen Haçadoryan Mikail Efendi'nin meclis-i idareye devam etmesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca Ermeni Katolik patriği beratı olmayanların aza sınıfında bulunmalarının uygun olamayacağı ifade edilmiştir²³⁴.

2.3.1.2. Belediyelerde hizmet edenler

Osmanlı Devleti'nde belediye yönetimi ilk olarak 16 Ağustos 1854 tarihinde başkent İstanbul'da şehremaneti adıyla kurulmuştur²³⁵. Şehremaneti ile birlikte İstanbul'da oturan ve Osmanlı vatandaşı olan on iki kişiden oluşan bir şehir meclisi de teşkil

²²⁹ BOA, *DH.MKT*, 1492/53.

²³⁰ BOA, *DH.MTV*, 45/27.

²³¹ BOA, *ŞD*, 1460/9, belge no 2.

²³² BOA, *ŞD*, 1460/9, belge no 3.

²³³ BOA, *ŞD*, 1460/9, belge no 2 ve 5.

²³⁴ BOA, *DH.MKT*, 1367/21.

²³⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 32. Baskı, İstanbul, 2011, s. 189.

edilmiştir²³⁶. Meclisin üyeleri esnaf ve ileri gelen bazı memurlardı. Meclisin görevi daha çok danışmanlık olmuştur²³⁷. İlk defa İstanbul'da teşkil edilen belediye teşkilatının imparatorluğun diğer kentlerinde kurulmasına ise 22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi²³⁸ ile başlanmıştır. Böylelikle belediye örgütü bütün şehirlerde yerel yönetimin bir parçası haline gelmiştir. Ancak belediye idaresinin taşradaki gelişmesi 1877 yılından sonra mümkün olmuştur²³⁹.

Nizamnameye göre belediye meclisi bir başkan (reis), bir muavin ve altı üyeden oluşacaktı. Bir mühendis ile bir memleket tabibi de meclisin danışma üyeleri olacaktı. Ayrıca meclisin maiyetinde kâtip, sandık emini ve yeteri kadar hademe bulunacaktı. Meclis üyeleri; vilayet, liva ve kaza idare meclislerinde uygulanan seçim yöntemine benzer şekilde seçilecekti. Meclis üyesi için aday olacakların o yerin mu'teberanından olması şarttı. Vilayet ve liva merkezlerinde yılda en az 5.000, kazalarda ise 150 kuruş vergi vermiş olmak, Türkçe okuryazar olmak ve 25 yaşından büyük olmak adaylık için aranan diğer şartlardı. Belediye meclisi üyeleri ücretsiz olarak hizmet edecekti²⁴⁰.

H.1300/1882-1883 tarihli Diyarbekir vilayet salnamesinde Hısnımansur ve Behisni'de belediye meclisi olduğu belirtilmekle beraber belediye görevlileri ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır²⁴¹. Dolayısıyla Hısnımansur ve Behisni'de belediye teşkilatının ileriki yıllarda kurulduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Ocak 1890 tarihinde Hısnımansur ve Behisni'de belediye teşkilatı kurulmuş olmalıdır. Çünkü bu tarihte belediye reislerinin isimlerinin Dâhiliye Nezaretine bildirildiği görülmektedir²⁴². Kahta'da ise belediyenin Hısnımansur ve Behisni'ye göre daha geç teşkil edildiği anlaşılmaktadır. 21 Temmuz 1903 tarihinde Malatya ile birlikte Hısnımansur ve Behisni belediyelerinin H.1319/1901-1902 yılı bütçeleri gönderilmiş ancak Kahta ve Akçadağ'da belediye teşkil edilmediğinden bütçeleri gönderilmemiştir²⁴³. Dolayısıyla Kahta'da belediye teşkilatının 1903 tarihinden sonra kurulduğu söylenebilir.

Vilayet salnameleri incelendiğinde Hısnımansur'da reis, beş aza, kâtip, sandık emini ve müfettişten oluşan bir belediye meclisinin olduğu görülmektedir. Behisni

²³⁶ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 274.

²³⁷ İlber Ortaylı, "Belediye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, V, s. 400.

²³⁸ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt I, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 625-651.

²³⁹ Davison, s.167.

²⁴⁰ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt I, s. 649.

²⁴¹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1300, Def'a 10, s. 67-69.

²⁴² BOA, *DH.SFR*, 142/19.

²⁴³ BOA, *DH.TMIK.S*, 46/75.

belediye meclisi ise reis, üç aza, kâtip ve sandık emininden oluşmaktadır²⁴⁴. Hısnımansur ve Behisni belediyelerindeki bu yapı sonraki yıllarda benzer şekilde devam etmiştir. Daha sonraki yıllarda mevcut görevlilere ek olarak bir de tabip belediye meclisine dâhil olmuştur. Kahta'daki belediye dairesine dair sadece H.1325/1907-1908 tarihli salnamede reis, iki aza, katip ve çavuştan oluşan bir belediye yönetiminin olduğu görülmektedir²⁴⁵.

Vilayet, sancak ve kazalarda belediye teşkilatlarının kurulmasıyla, Müslümanlarla beraber gayrimüslimler de belediye meclislerinde görev yapmıştır. Vilayet salnamelerinin sunduğu kayıtlara göre Hısnımansur, Behisni ve Kahta belediyelerinde görev yapan gayrimüslimlerin adları ve görevleri aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.12. *Belediyelerde görev yapan gayrimüslimler*

Yıllar	Hısnımansur Kazası	Behisni kazası	Kahta kazası
1310/1892-1893	Kuyumcuyan Serkis Efendi (aza), Abraham Ağa (aza), Melkon Efendi ²⁴⁶ (sandık emini)	Kiyo Ağa ²⁴⁷ (aza)	
1312/1894-1895	Kuyumcuyan Serkis Efendi (aza), Abraham Ağa (aza), Melkon Efendi ²⁴⁸ (sandık emini)	Kiyo Ağa ²⁴⁹ (aza)	
1325/1907-1908	Oseb Ağa (aza), Karabet Ağa ²⁵⁰ (aza)	Mardiros Ağa (aza), Boğos Ağa (aza), Olar Bey ²⁵¹ (tanzifat memuru)	Sako Ağa ²⁵² (aza)

2.3.1.3. Nahiyelerde görev yapanlar

Nahiyeler ilk defa idari bir birim olarak, 1871 yılında çıkarılan *İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi* ile getirilmiştir²⁵³. Bu nizamnameyle nahiyeye, kaza ile köy arasında

²⁴⁴ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 118,120.

²⁴⁵ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 93.

²⁴⁶ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 118.

²⁴⁷ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 120.

²⁴⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 172.

²⁴⁹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 174.

²⁵⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 98.

²⁵¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 95.

²⁵² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 93.

tanımlanarak idari hiyerarşiye eklenmiştir. Nizamnameye göre nahiyeler müdürlerin sorumluluğu altında olacaktı. Müdür olmak için 25 yaşından büyük, herhangi bir suç işlememiş ve okur-yazar olmak gerekecekti. Nahiye müdürlerinin memuriyeti Dâhiliye Nezareti tarafından onaylanacaktı. Ayrıca her nahiyenin bir de meclisi olacaktı. Erkek nüfusu 500'den fazla olan köyler ve çiftlikler nahiye oluşturabilecekti. Nahiyeler, bir kaza içindeki köy ve çiftliklerin yakınlıklarına göre belirlenecekti.

Vilayât-ı sittede uygulanan ıslahat layihasının sekizinci maddesine göre buralarda nahiyeler oluşturulacaktı. Yeniden teşekkül edilecek nahiyeler bir müdür ve dört azadan oluşan bir meclis tarafından idare edilecekti. Müdür ve azalar ahali tarafından seçilecekti. Ayrıca nahiye meclisi, azalarının arasından bir müdür muavini seçecekti. Müdür ahalinin ekseriyet nüfusunu oluşturan sınıfa, muavin ise diğer sınıfa mensup olacaktı. Nahiye meclisinin bir kâtibi de olacaktı²⁵⁴. Ancak bir nahiyede muavin olması için oranın nüfusu göz önünde bulundurulacaktı. Buna göre bir nahiyedeki Müslüman nüfusun yarısı kadar gayrimüslim bulunması halinde o nahiyede müdür muavini bulunabilecekti. Nahiye ahalsinin yarıdan fazlasının veya bütününün Hristiyan olması durumunda ise buralara tayin olunacak müdür muavini Müslüman, müdür ise gayrimüslim olacaktı²⁵⁵.

Islahat layihasının ilgili maddeleri çerçevesinde Mamuretülaziz vilayetinde 70 nahiye oluşturulmuştur²⁵⁶. Nahiyelerin maaş ve diğer masrafları için de 305.188 kuruş ödenek ayrılmıştır²⁵⁷. Islahat maddelerine uygun olarak bazı köylerin²⁵⁸ nahiye merkezi olarak kabul edilmesiyle Hısnımansur'da 5, Behisni'de 8 ve Kahta'da ise 3 nahiye teşkil edilmiştir²⁵⁹. Bu nahiyelere müdür ve müdür muavinleri tayin edilmiş ve nüfus nisbetinde bu görevlilerin bazıları da gayrimüslimlerden seçilmiştir. 1897 yılında Hısnımansur kazasına bağlı olan Birik nahiyesinin müdür muavini Melkon Ağa'dır. Yine aynı tarihte Kahta kazasına bağlı nahiyelerden Alut nahiyesinin müdür muavini Sako Ağa'dır²⁶⁰.

²⁵³ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt I, s. 636-638.

²⁵⁴ BOA, *DH.TMIK.S*, 8/107; BOA, *Y.PRK.BŞK*, 43/58, belge no 1.

²⁵⁵ BOA, *MV*, 90/53.

²⁵⁶ BOA, *DH.TMIK.S*, 12/38.

²⁵⁷ BOA, *Y.A.RES*, 99/5, belge no 2.

²⁵⁸ Behisni'de Sivarlı, Hüveydi, Keysun, Tut ve Kızılın; Hısnımansur'da ise Koçalı, Kucak, Birik, Çalgan ve Karıcık; Kahta'da ise Tokaris, Sincik ve Alut köyleri nahiyeye dönüştürülmüştür. BOA, *DH.TMIK.S*, 2/99.

²⁵⁹ BOA, *DH.TMIK.S*, 4/26.

²⁶⁰ BOA, *Y.PRK.DH*, 9/57, belge no 6.

2.3.1.4. Muhtarlık hizmetinde çalışanlar

Sözlük anlamı *seçilmiş* olan muhtar; terim olarak ise mahalle veya köyün işlerini yönetmek için atanmış veya seçilmiş idareci demektir. Bununla birlikte muhtar ifadesi, muhtarlık teşkilatı oluşturulmadan önce mahalle, köy ve kasabanın önde gelen, güvenilir kişileriyle, esnafın ileri gelenlerini nitelemek için de kullanılmıştır²⁶¹.

Muhtarlık teşkilatının kurulmasından önce Müslüman mahallelerin idaresinden imamlar sorumluydu. Gayrimüslim köy ve mahallelerinde ise bu görevi din adamları ile kocabaşlar yerine getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde Hristiyanların önde gelen, tanınmış, gerektiğinde kendilerine danışılan bir çeşit ihtiyar heyetini oluşturan sivil temsilcilerin başı durumundakileri ifade eden kocabaşlar genellikle buldukları köy ya da mahallenin halkı tarafından seçilmiştir. Önceleri devlet çeşitli mali işler ve vergi konusunda kocabaşları muhatap almıştır. Kocabaşlar vergi tahsildarları tayin edilene kadar cizye ve diğer vergilerin dağıtım ve toplanmasında, ayrıca bunların piskopos ve patrik aracılığıyla devlet görevlilerine teslim edilmesinde görev almıştır. Daha sonra yaşadıkları yerin nüfus kayıtlarını tutup bir defter halinde merkeze sunma ve nüfus yoklaması gibi görevleri de yapmıştır²⁶². Köy ve mahallelerdeki kocabaşlar, muhtarlık teşkilatı kurulana kadar halk ile devlet arasındaki ilişkinin sürdürülmesinde etkin rol oynamıştır. Tanzimat'tan sonra kocabaşı unvanı kaldırılmış ve yerine genellikle *muhtar* kullanılmıştır. Ancak Hristiyanlar arasında kocabaşı tabiri terk edilmemiştir. Dolayısıyla muhtar tabiri pek yayılmamıştır²⁶³.

Osmanlı Devleti'nde muhtarlık örgütü ilk defa Tanzimat Dönemi'nin öncesinde 1829 yılında İstanbul'un mahallelerinde tesis edilmiştir. Başkent dışında ise ilk olarak 1833 yılında Kastamonu sancağına bağlı kazalarda kurulmuştur²⁶⁴. Halk muhtarlık teşkilatından memnun kalmıştır. Bunun üzerine II. Mahmud (1808-1839) ülkenin tamamında muhtarlık teşkilatının kurulmasını emretmiştir²⁶⁵. Gayrimüslim köy ve

²⁶¹ Ali Akyıldız, "Muhtar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, XXXI, s. 51.

²⁶² Davison, 133; Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Kocabaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, XXVI, s. 140-141.

²⁶³ Pakalın, Cilt II, s. 285.

²⁶⁴ Musa Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, XXXIV, s. 409-410.

²⁶⁵ Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık...", s. 411.

mahallelerinde eskiden beri uygulanan kocabaşı usulü de 1860 yılından itibaren kaldırılmış, yerine muhtarlık düzeni tesis edilmiştir²⁶⁶.

1864 Vilayet Nizamnamesi'yle köy yönetimi yeniden düzenlenmiştir. Buna göre Müslümanların ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı köylerde her cemaatin kendi muhtarını ve ihtiyar meclisini seçmesi kararlaştırılmıştır. Böylece ihtiyar meclisi köy-mahalle idaresindeki yerini ilk defa bu nizamnameyle almıştır. İhtiyar meclisleri 3-12 kişi arasında olabilecekti. Köy imamı ile gayrimüslim dini liderleri kendi ihtiyar meclisinin tabii üyeleri olacaktı. Muhtar veya ihtiyar heyeti azası olabilmek için 18 yaşından büyük olmak ve senelik en az 50 kuruş vergi vermek gerekiyordu. Muhtarların görevleri şunlardı: Vergilerin tahsil edilmesi, belediye hizmetleri, çeşme, okul ve ibadet yerlerinin bakım ve tamirinin yapılması, bekçi ve korucuların idaresi, resmî tebliğlerin halka duyurulması, nüfus kayıtlarının tutulması ile miras davalarında mahkemelere yardımcı olmak²⁶⁷.

Arşiv belgelerinden ve şer'iyeye sicilleri kayıtlarından yararlanarak Hısnımansur ve Behisni'de muhtarlık yapmış bazı isimler tespit edilmiştir. Şüphesiz gayrimüslim muhtarların sayısı bunlarla sınırlı değildir. Hısnımansur ve Behisni'de muhtarlık görevinde bulunan gayrimüslimler, görev yaptığı mahalleler ve yıllar aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.13. *Adıyaman'daki gayrimüslim muhtarlar*

Sene	Adı	Mahalle	Kaza
1895	Ohannes ²⁶⁸	Katolik- Eskisaray	Hısnımansur
	Serkis ²⁶⁹	Ermeni	Hısnımansur
1896	Artin ²⁷⁰	Katolik	Behisni
	Kigork ²⁷¹	Katolik	Behisni
1898	Artin ²⁷²	Ermeni	Behisni

²⁶⁶ Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi (1829-1864)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 29.

²⁶⁷ *Düstur*, Def'a-i Saniye, s. 530-531.

²⁶⁸ 259 numaralı HŞS, belge no 12.

²⁶⁹ BOA, HR.SFR.3, 448/1, belge no 3.

²⁷⁰ 190 numaralı BŞS, belge no 54.

²⁷¹ 190 numaralı BŞS, belge no 54.

²⁷² BOA, DH.TMIK.M, 60/40, belge no 1.

	Karabet ²⁷³	Eskisaray	Hısnımansur
1900	Kirkor ²⁷⁴	Eskisaray	Hısnımansur
1903	Kirop ²⁷⁵	Eskisaray	Hısnımansur
	Serkis ²⁷⁶	Ermeni Katolik	Hısnımansur
1908	Kirop (?) ²⁷⁷	Eskisaray	Hısnımansur

2.3.2. Mal müdürü olarak çalışan gayrimüslimler

Kaza idare meclislerinde yer alan görevlilerden biri de mal müdürleridir. 1871 vilayet nizamnamesinde kazalarda devlet gelirlerinin idaresi ve hesap işlerinden kaymakamla birlikte mal müdürlerinin sorumlu olacağı belirtilmiştir²⁷⁸. Gayrimüslimler bu önemli görevde de bulunmuştur. Behisni kazasında üç gayrimüslim mal müdürü olarak görev yapmıştır. Bu görevde bulunan kişilerden biri 1893 yılında görev yapan Kirop Efendi'dir. Yine 1899 yılında görev yapan kişi de aynı isimli Kirop Efendi'dir. Farklı tarihlerde görev yapan bu görevlilerin aynı kişi olduğu düşünülebilir. Ancak H.1312/1894-1895 tarihli Mamuretülaziz vilayet salnamesinde Behisni mal müdürü olarak Hafız Efendi kayıtlıdır²⁷⁹. Bu yüzden adı geçen görevlilerin aynı isimli farklı kişiler olduğu kabul edilmiştir. Behisni'de mal müdürü görevi yapan üçüncü gayrimüslim ise 1912 yılında görevli olan Artin Efendi'dir.

Mal müdürlerine görevlerine karşılık olarak maaş verilmiştir. 1893 tarihinde Behisni mal müdürü Kirop Efendi'ye aylık 600 kuruş ödenmiştir²⁸⁰. Gayrimüslim memurların zaman zaman Müslüman görevlilerle problem yaşadıkları da görülmüştür. 1899 yılında Hısnımansur mal müdürü olan Hilmi Efendi, kendisine kötü söz söylediği için Kirop Efendi hakkında Hısnımansur bidayet ceza mahkemesinde dava açmıştır. Dava sonucunda Kirop Efendi bir ay hapis cezası almıştır. Ayrıca mahkeme masrafı olan 90

²⁷³ 282 numaralı HŞS, belge no 1.

²⁷⁴ 279 numaralı HŞS, belge no 47.

²⁷⁵ 246 numaralı HŞS, belge no 46.

²⁷⁶ 260 numaralı HŞS, belge no 56.

²⁷⁷ 246 numaralı HŞS, s. 253.

²⁷⁸ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt I, s. 636.

²⁷⁹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 173.

²⁸⁰ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

kuruşun da kendisinden tahsil edilmesine karar verilmiştir²⁸¹. Mal müdürlüğü yapan Artin Efendi de bir köylü ile mahkemelik olmuştur. Ramazan ayında çalınan öküzünün hükümete teslim edildiğini ve kendisine verilmesini isteyen bir köylü mal müdürü Artin Efendi'ye dava açmıştır. Mahkeme sonucu hayvanın köylüye teslim edilmesine karar verilmiştir²⁸².

2.3.3. Sandık emniyeti yapanlar

II. Mahmud döneminde yapılan yeniliklerden biri de ülkenin her tarafında memleket sandıklarının kurulması olmuştur. Memleket sandıklarının kurulması ile giderlerin tek elden karşılanması sağlanmıştır. Sandığın yönetiminden ise sandık emniyeti adlı görevli sorumlu tutulmuştur. Önceleri sancak merkezinde oturan ve oranın ileri gelenleri tarafından seçilen sandık emniyeti daha sonraları meclisler tarafından, meclisin üyeleri arasından seçilmiştir. Sandık emniyetinin başlıca görevi hazine gelirlerini teslim almaktır. Mal sandığında saklanan paralar yapılan harcamalar için kullanılıyordu. Eyalet sınırları içinde görevli tüm memur ve asker maaşları buradan ödeniyordu. Sandık emniyeti tek başlarına sandıktan para çekme veya sandığa para koyma yetkisine sahip değillerdi. Ancak meclis üyelerinin birkaçının huzurunda sandık açılabilir, işlemler bittikten sonra da mühürleniyordu. Yaşanan olumsuzluklar nedeniyle 1846 yılında sandık emniyeti kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra kumpanya sarraflarının²⁸³ mal sandıklarının yönetmesi kararlaştırılmıştır. Sandık emniyetinin de görevlerini sarraflara devretmesi istenmiştir. Sandık sarraflarına hizmetleri karşılığında aylık ödenmiştir. Sancak ve kaza merkezlerinde de aynı yapıda sandıklar kurulmuştur²⁸⁴. Ancak kumpanya uygulaması ülkenin her yerinde yaygınlaşmamış, zaman zaman idaresinde sorunlar ortaya çıkmıştır. 1864 vilayet teşkilatı içerisinde vilayet, sancak ve kazalarda mal sandıkları bulunurdu. Yapılan tahsilâtlar bu sandığa yatırılır ve devlet harcamaları buradan karşılanırdı. Mal sandıklarının sorumluluğu Osmanlı tebaasından kefilli bir sandık emnietine verilir²⁸⁵. Sandık emniyeti daha sonraki

²⁸¹ 279 numaralı HŞS, s. 15-16, belge no 11.

²⁸² 202 numaralı BŞS, s. 102, belge 66.

²⁸³ Kumpanya sarraflığının geçmişi Tanzimat öncesine dayanmaktadır. 1835 yılında Osmanlı memleketlerinin gelirlerini toplayıp zamanı geldiğinde İstanbul'da hazineye ya da hazinenin havale ettiği yerlere teslim etmek üzere Anadolu ve Rumeli kumpanyaları adıyla güvenilir yerli sarraflardan oluşan iki kumpanya oluşturulmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1988, s. 380-381.

²⁸⁴ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 230.

²⁸⁵ Abdüllatif Şener, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, 1990, s. 56.

dönemlerde kaza idare meclislerinin üyeleri arasında yer almıştır. Belediye dairelerinin kurulmasıyla birlikte belediye bünyesinde de benzer şekilde sandık emini görev yapmıştır. Hısnımansur, Behisni ve Kahta kazalarında sandık sarrafı veya sandık emini olarak görev yapmış olan gayrimüslimler aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.14. Sandık emini olarak görev yapan gayrimüslimler

Yıllar	Hısnımansur Kazası	Behisni Kazası	Kahta Kazası
1281/1864-65	Agob ²⁸⁶	Haçador ²⁸⁷	
1866		Karabet ²⁸⁸	
1286/1869-1870	Agob Efendi ²⁸⁹		
1287/1870-1871	Agob Efendi ²⁹⁰		
1288/1871-1872	Agob Efendi ²⁹¹		
1289/1872-1873	Agob Efendi ²⁹²		
1290/1873-1874	Muhasil Efendi ²⁹³	Asdor Efendi ²⁹⁴	
1291/1874-1875		Asdor Efendi ²⁹⁵	
1292/1875-1876		Kivork Efendi ²⁹⁶	
1293/1876-1877		Kivork Efendi ²⁹⁷	
1294/1877-1878		Arakil Efendi ²⁹⁸	
1300/1882-1883		Arakil Efendi ²⁹⁹	

²⁸⁶ BOA, *ML.MSF.d*, 17817, s. 2.

²⁸⁷ BOA, *ML.MSF.d*, 17817, s. 2.

²⁸⁸ BOA, *MVL*, 498/58.

²⁸⁹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1286, Def'a 1, s. 124.

²⁹⁰ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1287, Def'a 2, s. 120.

²⁹¹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1288, Def'a 3, s. 122.

²⁹² *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1289, Def'a 4, s. 127.

²⁹³ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1290, Def'a 5, s. 119.

²⁹⁴ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1290, Def'a 5, s. 119.

²⁹⁵ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1291, Def'a 6, s. 127.

²⁹⁶ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1292, Def'a 7, s. 136.

²⁹⁷ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1293, Def'a 8, s. 129.

²⁹⁸ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1294, Def'a 9, s. 132.

²⁹⁹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1300, Def'a 10, s. 69.

1301/1883-1884		Murad Efendi ³⁰⁰
1302/1884-1885		Murad Efendi ³⁰¹
1305/1887-1888		Kigork Efendi ³⁰²
1307/1889-1890	Melkon Efendi ³⁰³	Agob Efendi ³⁰⁴
1308/1890-1891	Mihail(?) Efendi ³⁰⁵	
1310/1892-1893	Artin Efendi ³⁰⁶	Murad Efendi ³⁰⁷
1893	Ohannes Efendi ³⁰⁸	Murad Efendi ³⁰⁹
1312/1894-1895	Artin Efendi ³¹⁰	Murad Efendi ³¹¹
1325/1907-1908		Kiragos Efendi ³¹²

Tablodaki veriler değerlendirildiğinde sandık emini olarak çalışan gayrimüslimlerin daha çok Hısnımansur ve Behisni kazalarında görev yaptıkları görülmektedir. Hısnımansur'da Agob Efendi bu görevi en uzun süre yapan kişi olmuştur. Behisni'de Murad Efendi'nin daha uzun süre sandık eminliği yaptığı anlaşılmaktadır. Kahta'da ise sadece bir kişi sandık eminliği yapmıştır. Vilayat-ı sittede uygulanan ıslahat layihasının 3. ve 4. fasıllarına göre idareye ilişkin memuriyetlere nüfusları oranında gayrimüslimlerden yüzde 15 kadar devletin farklı birimlerine memurlar alınması öngörülmüştür. Bu kapsamda 1898 yılı Şubat ayı itibarıyla Behisni ve Kahta kazalarına birer sandık emini tayin edilmiştir³¹³. Ancak bunların kim olduklarına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

³⁰⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1301, Def'a 1, s. 93.

³⁰¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1302, Def'a 2, s. 93.

³⁰² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1305, Def'a 4, s. 62.

³⁰³ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1307, Def'a 5, s. 60.

³⁰⁴ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1307, Def'a 5, s. 62.

³⁰⁵ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1308, Def'a 6, s. 64.

³⁰⁶ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 118.

³⁰⁷ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 120.

³⁰⁸ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

³⁰⁹ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

³¹⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 172.

³¹¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 173.

³¹² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 92.

³¹³ BOA, DH.TMIK.S, 17/7, belge no 1.

Sandık eminelerine çalışmalarına karşılık maaş verilmiştir. H.1281/1864-1865 yılında Hısnımansur sandık emini Agob'a aylık 350 kuruş, Behisni sandık emini Haador'a ise aylık 200 kuruş maaş odenmiřtir³¹⁴. 1893 tarihinde ise Hısnımansur ve Behisni sandık eminelerine aylık 270 kuruş maaş verilmiřtir³¹⁵.

Sandık sarraflığı idaresinde kimi zaman bazı sorunlar yaşanmıştır. 1866 yılında Behisni kazası sandık sarraflığını yapan Karabet mal sandığında usulsüzlük yapıldığı gerekçesiyle şikâyetle bulunmuřtur³¹⁶. Karabet verdiği dilekçede Behisni kaza müdürü şeyh Ağa'nın peyderpey zimmetine 1.000 kuruş akçe geçirdiğini ifade etmiş ve gerekenin yapılmasını talep etmiřtir³¹⁷.

Müslüman ve gayrimüslim görevliler arasında da zaman zaman problemlerin yaşandığı görölmektedir. Bunlardan biri de Behisni kaymakamı ile kaza sandık emini arasında yaşanmıştır. Olayın yaşandığı dönemde Behisni kaymakamı Süleyman Rüşdü Efendi'dir³¹⁸. Kendisi en son Köyceğiz kaymakamı olarak görev yaptıktan sonra 1892 yılının Mayıs ayında 1.250 kuruş maaşla Behisni'ye tayin edilmiřtir³¹⁹. Behisni Sandık emini Murad Efendi ise aslen Eđin³²⁰ kazasından olup ailesiyle Behisni'ye yerleşen Ermeni asıllı bir gayrimüslimdir. Murad Efendi yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle azledilmiş, ancak Vali Enis Paşa ile görüştükten sonra görevine dönmüştür. Daha sonrasında ise sandık emini Murad Efendi 10 Kasım 1892 tarihinde kaymakam Süleyman Rüşdü Efendi'nin devlet büyükleri ve idarecilerine itâle-i lisânda³²¹ bulunduğu iddiasıyla Behisni'den Sadarete telgraf ekmiřtir³²². Sandık emininin telgrafından haberdar olan Süleyman Efendi de Kasım 1892'de Sadarete telgraf çekmiştir. Süleyman Rüşdü Efendi telgrafta; Murad Efendi'nin akrabası eski sandık emini Karabet ve babası Haador ile birlikte 519.248 kuruş emval-i mîriyeyi zimmetine geçirdiğini, bunun anlaşılması üzerine başka çare bulamayıp

³¹⁴ BOA, *ML.MSF.d*, 17817, s. 2.

³¹⁵ BOA, *Y.PRK.DH*, 6/66, belge no 2.

³¹⁶ BOA, *MVL*, 498/58, belge no 1.

³¹⁷ BOA, *MVL*, 498/58, belge no 2.

³¹⁸ Küçük Ağazade Hacı Osman Efendi'nin oğlu olan Süleyman Rüşdü Efendi H.1245/1829-1830 yılında Konya vilayetinin Ürgüb kasabasında doğmuştur. Birçok yerde kaymakamlık görevinde bulunmuştur. Konya vilayetinin Karaağaç ve Hadim kazaları, Kırşehir sancağının Keskin kazası, Yozgat sancağının Boğazlıyan ve Sungurlu kazası Süleyman Rüşdü Efendi'nin kaymakamlık yaptığı yerlerdir. BOA, *DH.SAİDd*, 10/375.

³¹⁹ BOA, *DH.MKT*, 1946/41; BOA, *Y.PRK.UM*, 24/68.

³²⁰ XIX. yüzyılın ortalarına doğru, Eğinli olup Behisni'de ikamet eden ve burada cizyelerini ödeyen birkaç kişi bulunmaktaydı. BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637, s. 9.

³²¹ Dil uzatma, sövüp sayma, birisi hakkında kötü sözler sarfetme. Devellioğlu, s. 467.

³²² BOA, *BEO*, 104/7797, belge no 3.

böyle bir yola başvurduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu ailenin devlet hizmetinde istihdam edilmesinin uygun olmayacağını belirtmiş ve gerekenin yapılmasını istemiştir³²³.

Aynı tarihte aralarında mal müdürü, belediye reisi, tahrirat kâtibi ve Katolik murahhasası rahip Sehak'ın da bulunduğu Behisni'nin önde gelen birkaç kişisi de Sadarete gönderdikleri telgraf ile yaşananları kısaca ifade etmiş, bir bakıma Süleyman Rüşdü Efendi'nin yanında yer alarak ona destek olmuştur³²⁴.

Kaymakam hakkındaki suçlamaları duyan Behisni halkı da yaşananlara kayıtsız kalmamış ve ona destek vermiştir. 20 Kasım 1892'de kaza ahalisi adına birçok kişinin imzasıyla yazılan dilekçe, Sadarete, Dâhiliye ile Maliye Nezareti ve vilayete telgrafla gönderilmiştir (EK-2). Söz konusu dilekçede Behisni halkı; sandık emini Murad Efendi'nin ailesiyle birlikte toplumun huzurunu bozucu hareketleri nedeniyle kendi memleketlerine gönderilmelerini istemiştir. Murad Efendi'nin bazı akrabalarıyla 519.248 kuruluş emval-i mîriyeyi zimmetlerine geçirdiklerini, ancak kaymakamın buna izin vermediğini ifade etmişlerdir. Ayrıca dilekçede Süleyman Rüşdü Efendi'nin son derece iffetli olduğu, devlet ve milleti için elinden geleni yapan, devletine bağlı bir kişiliğe sahip olduğu şeklinde ifadeler de yer almıştır³²⁵. Ahalinin dilekçesinde belediye reisi, mal müdürü, müftü başta olmak üzere kazada görevli daha pek çok görevlinin imzası bulunmaktadır. Yine bunlar arasında gayrimüslimlerin ruhani reisi olan rahib ile gayrimüslim bir azanın bulunması dikkat çekicidir.

Sandık emininin telgrafı üzerine Mamuretülaziz vilayetinden konuyla ilgili özel bir tahkikat yapılması ve neticesinin hemen bildirilmesi istenmiştir³²⁶. Mamuretülaziz'den gönderilen cevapta bölgede bulunan vilayet istinaf müdde-i umumisinin (savcı) kendisi hakkında tahkikata başladığı bilgisi verilmiştir. Ayrıca bu süre zarfında tahkikatın selameti için kaymakamın geçici olarak işten el çektirildiği, yerine geçici olarak birisinin tayin edildiği ve tahkikatın neticesinin bildirileceği ifade edilmiştir³²⁷.

Mamuretülaziz vilayeti istinaf savcısı Nuri Bey şikâyetle ilgili soruşturma yapmış, elde ettiği sonuçları ve bu konuda yapılması gerekenleri rapor halinde 1892 Aralık ayında vilayete göndermiştir. İstinaf savcısı Nuri Bey soruşturma sırasında elli civarında kişiyi dinlemiştir. Bu kişilerin beyanına göre Süleyman Rüşdü Efendi'nin şu şekilde ifadeler kullandığı ortaya çıkmıştır: Asakir-i şahane bakayasının çağırılması ve toplanması için

³²³ BOA, ŞD, 2619/46, belge no 2.

³²⁴ BOA, ŞD, 2619/46, belge no1.

³²⁵ BOA, ŞD, 931/73, belge no1.

³²⁶ BOA, BEO, 104/7797, belge no.1.

³²⁷ BOA, BEO, 104/7797, belge no 2.

kaymakama müracaat edildiğinde “Devlet askeri ne yapacak? Gidenleri acından öldürüyor sonra da ellerine bir çürük kâğıt takıyor, onun da parasını vermiyor.” ifadelerini kullanmıştır. Behisni’de bulunan camilerin hatiplik görevinin boş ve uygun kişilere tevcihi ile beratlarının verilmesi hususunda gerekli mazbataların hazırlanması için çalışıldığında “Berat dediğin ne oluyor? Ben bir inha veririm o yeter, onunla namaz kılınır.” demiştir. Kaza naibini Rus kazağına, mahkeme mührünü de katıra benzetmiştir. Aşar taksitlerinin ödeme zamanı geldiğinde ödenmesi gereken taksitler için talimat ile Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerinin yazısı olmasına rağmen “Ben tanımam güzeşte (faiz), resm alacaksınız yoksa alamayacaksınız.” gibi sözler sarfettiği tespit edilmiştir. İstinaf savcısı Nuri Bey’in gönderdiği müzekkerede Süleyman Rüşdü Efendi’nin devlet büyükleri hakkındaki bu tür konuşmalarının herhangi bir gayr-ı meşru maksada dayanmayıp, ihtiyarlığı nedeniyle şuurunu kaybetme derecesinde bunamış olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Yine bu haliyle Süleyman Rüşdü Efendi’nin değil kaymakamlık sıradan bir köye muhtarlık bile yapamayacağını vurgulamıştır. Ayrıca kaymakamın mahkemeye gönderilmesinin veya hakkında hukuki yönden herhangi bir işlem yapılmasının uygun olmayacağını belirtmiştir. İstinaf savcısı, belirtilen nedenlerden ötürü Süleyman Rüşdü Efendi’nin memleketi olan Niğde’de veya başka bir yerde ikamet ettirilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir³²⁸.

Tahkikat sonucunda Süleyman Rüşdü Efendi’nin şuurunu kaybettiği için hakkında kanuni işlem yapılmaması ve azledilmesi gerektiği kararı alınmıştır. Neticede tekaüdü (emeklilik) icra edilmek üzere görevine son verilerek yerine birinin tayin edilmesi uygun görülmüştür³²⁹. Süleyman Rüşdü Efendi haksız olarak işten el çektirildiği gerekçesiyle Dâhiliye Nezaretine şikâyette bulunmuştur. İstinaf savcısı Nuri Bey’in yaptığı tahkikatın usul ve nizama aykırı olduğunu belirten Süleyman Rüşdü Efendi mağduriyetinin giderilmesi için gerekenin yapılmasını istemiştir. Şikâyet üzerine 2 Ocak 1893’te vilayete yazı gönderilerek tarafsız bir şekilde tahkikat yapılarak neticesinin bildirilmesi istenmiştir³³⁰. Fakat aynı yılın şubat ayında Süleyman Rüşdü Efendi tahkikat sonucu görevini yapamayacak derecede şuurunu kaybettiği gerekçesiyle emekli edilmek üzere azledilmiştir. Yerine de Abdürreşid Efendi’nin tayin edilmesi istenmiştir³³¹.

Süleyman Rüşdü Efendi 3 Haziran 1893 yılında Şura-yı Devlete dilekçe vermiş ve mağduriyetinin giderilmesini istemiştir. Eski kaymakam dilekçesinde; mal müdürü Kirob,

³²⁸ BOA, ŞD, 2619/46, belge no 3, BOA, DH.MKT, 2042/28.

³²⁹ BOA, ŞD, 2619/46, belge no 6.

³³⁰ BOA, DH.MKT, 2038/6.

³³¹ BOA, DH.MKT, 2050/61; BOA, BEO, 155/11615.

sandık emini Murad ve akrabalarının yaptıklarını anlatmıştır³³². Süleyman Rüşdü Efendi'nin başvurusu üzerine Dâhiliye Nezaretine yazı gönderilerek bilgi istenmiştir³³³. Talep üzerine Dâhiliye Nezareti de Şura-yı Devlet Riyasetine yazı göndermiştir. Yazıda Süleyman Rüşdü Efendi'nin devlet büyükleri hakkındaki uygunsuz sözleri nedeniyle vilayet tarafından yapılan tahkikattan dolayı azledildiği ve başka bir soruşturmaya da gerek kalmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla Süleyman Rüşdü Efendi'nin başvurusu kabul edilmemiş ve dilekçesi geri gönderilmiştir³³⁴.

Süleyman Rüşdü Efendi 1894 yılında görevine dönmek için tekrar girişimlerde bulunmuştur. Bu tarihte Şura-yı Devlete verdiği uzun bir dilekçe ile olan biten her şeyi ayrıntıları ile dile getirmiştir. Söz konusu dilekçede Süleyman Rüşdü Efendi; Ermeni Murad Efendi'nin mal sandığından zimmetine para geçirdiğini ve durumun tutanakla livaya bildirildiğini ifade etmiştir. Murad Efendi'nin azledildiğini ancak vali ile görüştüğünden sonra her nasılsa görevine tekrar döndüğünü dile getirmiştir. Sandık emini Murad'ın ifadelerine itibar edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Süleyman Rüşdü Efendi, eğer kendisinde şuur kaybı ya da bunama gibi bir hal var ise tıbbi olarak muayene edilmek istediğini beyan etmiştir. Dilekçenin devamında Süleyman Rüşdü Efendi kırk yılı aşkın bir süre devlet hizmetinde bulunduğunu, bunun yirmi yedi yılının mülkiyede geçtiğini belirtmiştir. Bütün memuriyeti boyunca görevini hakkıyla yerine getirdiğini vurgulayan eski kaymakam, tekrar görevine dönmeyi talep etmiştir³³⁵. Ancak Süleyman Rüşdü Efendi'nin yeniden göreve dönmek için yaptığı girişimler sonuçsuz kalmıştır. Çünkü Behisni kaymakamı iken şuur bozulduğu gerekçesiyle azledilen Süleyman Rüşdü Efendi'nin emekli edilmesi uygun görülmüştür³³⁶. Süleyman Rüşdü Efendi Şura-yı Devlet kararına göre 1895 yılında 416 kuruş maaşla emekli edilmiştir³³⁷.

2.3.4. Mahkemelerde görev yapanlar

Vilayet, sancak ve kazalarda 1864 tarihli vilayet nizamnamesi ile kurulan idare meclisleri bazı konularda devlet memurlarının yargılanmalarına bakma ve yargılama yapma yetkisine sahipti. Ancak bu idari bir yetkiydi. İdare meclislerinin yargının diğer

³³² BOA, ŞD, 2619/46, belge no 8.

³³³ BOA, BEO, 223/16664.

³³⁴ BOA, ŞD, 2619/46, belge no 9.

³³⁵ BOA, ŞD, 931/73, belge no 2.

³³⁶ BOA, DH,MKT, 398/58.

³³⁷ BOA, ŞD, 935/51; BOA, ŞD, 940/1.

alanlarına karışmaları uygun görülmediğinden, yargı işleri için yeni düzenlemelerin yapılması zorunlu hale gelmiştir³³⁸.

Tanzimat Dönemi'nde Avrupa devletlerinin baskısı ve önerileri sonucu nizamiye mahkemeleri³³⁹ açılmıştır. Yargı alanında yapılan bu önemli değişiklik ile şer'iyye mahkemeleri ile cemaat mahkemelerinin bakmakla yükümlü olduğu evlenme, boşanma, miras ve tapu gibi anlaşmazlıklar dışındaki davalar nizamiye mahkemelerine bırakılmıştır. Bu mahkemeler; vilayetlerde hukuk ve cinayet temyiz meclisi, sancaklarda meclis-i temyiz ve hukuk, kazalarda ise dava meclisi (meclis-i deavi) şeklinde örgütlenmiştir. Ayrıca her nahiyede basit anlaşmazlıkları görüşen bir sulh mahkemesi (ihtiyar meclisi) teşkil edilmiştir³⁴⁰.

Nizamiye mahkemeleri ile ilgili olarak 1872 yılında düzenleme yapılmıştır. Düzenlemeye göre ülke genelindeki nizamiye mahkemeleri; bidayet ve istinaf mahkemesi olarak iki dereceye ayrılmıştır. Düzenleme sonrasında kazalardaki deavi meclisleri bidayet mahkemesi olarak dava görecektir³⁴¹. 1879 tarihinde Osmanlı adli teşkilatında yapılan önemli değişikliklerle nizamiye mahkemelerinin adları değişmiştir³⁴². Yapılan değişikliklerle divan-ı temyizler istinaf mahkemesi, deavi meclisleri de bidayet mahkemesi adını almıştır³⁴³. Hısımansur, Behisni ve Kahta'da deavi meclislerinde (bidayet mahkemeleri) görev yapan gayrimüslimler ve çalıştığı yıllar aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.15. *Bidayet mahkemelerinde görev yapan gayrimüslimler*

Yıllar	Hısımansur Kazası	Behisni kazası	Kahta kazası
1286/1869-1870	Kirkor Efendi ³⁴⁴		

³³⁸ Çadircı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 280.

³³⁹ Tanzimat'tan sonra batılı ülkelerin kanunları esas alınarak yapılmaya çalışılan kanunlaştırma hareketleri şer'i mahkemeler dışında yeni mahkemelerin de oluşturulması ihtiyacını doğurmuştur. Bu çerçevede şer'i hususlar dışındaki konulara bakan nizamiye mahkemeleri kurulmuştur. Görev bakımından nizamiye mahkemeleri kendi içinde ceza, hukuk ve ticaret mahkemelerine ayrılmıştır. Ahmet Akman, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Usul Hukukundaki Gelişmeler", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:1, 2019, s. 433-434.

³⁴⁰ Çadircı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 281.

³⁴¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 189.

³⁴² Ekinci, s. 203.

³⁴³ M. Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, XXXIII, s. 186-187.

³⁴⁴ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1286, Def'a 1, s. 58.

1287/1870-1871	Kirkor Efendi ³⁴⁵		Nursis Ağa ³⁴⁶
1288/1871-1872	Kirkor Efendi ³⁴⁷	Bogos Efendi ³⁴⁸	Nursis Ağa ³⁴⁹
1289/1872-1873	Kirkor Efendi ³⁵⁰	Bogos Efendi ³⁵¹	Nursis Bey ³⁵²
1290/1873-1874	Kirkor Ağa ³⁵³	Bogos Efendi ³⁵⁴	Tersis Efendi ³⁵⁵
1291/1874-1875	Kirkor Ağa ³⁵⁶	Bogos Ağa ³⁵⁷	Tersis Efendi ³⁵⁸
1292/1875-1876	Kivork Efendi ³⁵⁹	Agob Efendi ³⁶⁰	
1293/1876-1877	Kivork Efendi ³⁶¹	Agob Efendi ³⁶²	Danil Efendi ³⁶³
1294/1877-1878	Kivork Efendi ³⁶⁴	Agob Efendi ³⁶⁵	Danil Efendi ³⁶⁶
1300/1882-1883	Serkis Efendi ³⁶⁷	Kirkor Ağa ³⁶⁸	Bedros Ağa ³⁶⁹
1301/1883-1884	Serkis Efendi ³⁷⁰	Kirkor Ağa ³⁷¹	Bedros Ağa ³⁷²

³⁴⁵ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1287, Def'a 2, s. 61.

³⁴⁶ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1287, Def'a 2, s. 62.

³⁴⁷ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1288, Def'a 3, s. 65.

³⁴⁸ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1288, Def'a 3, s. 67.

³⁴⁹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1288, Def'a 3, s. 66.

³⁵⁰ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1289, Def'a 4, s. 64.

³⁵¹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1289, Def'a 4, s. 66.

³⁵² *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1289, Def'a 4, s. 65.

³⁵³ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1290, Def'a 5, s. 64.

³⁵⁴ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1290, Def'a 5, s. 66.

³⁵⁵ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1290, Def'a 5, s. 65.

³⁵⁶ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1291, Def'a 6, s. 66.

³⁵⁷ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1291, Def'a 6, s. 68.

³⁵⁸ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1291, Def'a 6, s. 67.

³⁵⁹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1292, Def'a 7, s. 65.

³⁶⁰ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1292, Def'a 7, s. 67.

³⁶¹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1293, Def'a 8, s. 126.

³⁶² *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1293, Def'a 8, s. 129.

³⁶³ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1293, Def'a 8, s. 127.

³⁶⁴ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1294, Def'a 9, s. 129.

³⁶⁵ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1294, Def'a 9, s. 132.

³⁶⁶ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1294, Def'a 9, s. 130.

³⁶⁷ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1300, Def'a 10, s. 67.

³⁶⁸ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1300, Def'a 10, s. 69.

³⁶⁹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1300, Def'a 10, s. 71.

³⁷⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1301, Def'a 1, s. 88.

³⁷¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1301, Def'a 1, s. 93.

³⁷² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1301, Def'a 1, s. 90.

1302/1884-1885	Serkis Efendi ³⁷³	Kirkor Ağa ³⁷⁴	Bedros Ağa ³⁷⁵
1305/1887-1888			Danil Ağa ³⁷⁶
1307/1889-1890	Serkis Efendi ³⁷⁷		Danil Ağa ³⁷⁸
1308/1890-1891	Serkis Efendi ³⁷⁹		Danil Ağa ³⁸⁰
1310/1892-1893	Karabet Efendi ³⁸¹	Kalaset Efendi ³⁸²	Danil Efendi ³⁸³
1893	Karabet Efendi ³⁸⁴	Kuyumcuyan Ağa ³⁸⁵	Serkis Barsom Ağa ³⁸⁶
1312/1894-1895	Kigork Efendi ³⁸⁷	Kalaset Efendi ³⁸⁸	Barsam Efendi ³⁸⁹
1896		Kuyumcuyan Bogos ³⁹⁰	
1325/1907-1908	Manok Ağa ³⁹¹	Madiros Efendi ³⁹²	Kigork Efendi ³⁹³
1910			Kevrok Efendi ³⁹⁴ (müstantik)

Tablodaki veriler incelendiğinde Hısnımansur'da Kirkor Efendi ile Serkis Efendi'nin, Behisni'de Bogos Efendi'nin, Kahta'da ise Danil Ağa'nın bidayet mahkemelerinde uzun süre görev yaptıkları görülmektedir. Tablodaki görevlilerden müstantik Kevrok Efendi dışındakilerin hepsi aza olarak görev yapmıştır. Bidayet

³⁷³ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1302, Def'a 2, s. 88.

³⁷⁴ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1302, Def'a 2, s. 93.

³⁷⁵ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1302, Def'a 2, s. 90.

³⁷⁶ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1305, Def'a 4, s. 61.

³⁷⁷ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1307, Def'a 5, s. 61.

³⁷⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1307, Def'a 5, s. 61.

³⁷⁹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1308, Def'a 6, s. 64.

³⁸⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1308, Def'a 6, s. 65.

³⁸¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 118.

³⁸² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 120.

³⁸³ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1310, Def'a 7, s. 119.

³⁸⁴ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

³⁸⁵ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

³⁸⁶ BOA, Y.PRK.DH, 6/66, belge no 2.

³⁸⁷ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 172.

³⁸⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 174.

³⁸⁹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, s. 173.

³⁹⁰ BOA, HR.TH, 173/104; BOA, HR.SFR.3, 449/34.

³⁹¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 97.

³⁹² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 94.

³⁹³ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 92.

³⁹⁴ BOA, DH.MTV, 19/1.

mahkemelerindeki azalara görevlerine karşılık maaş ödenmiştir. 1893 yılında Hısnımansur, Behisni ve Kahta bidayet mahkemelerinde görevli gayrimüslim azaların maaşı 225 kuruştu³⁹⁵.

Tablodan da anlaşılacağı üzere bazı yıllarda bidayet mahkemelerinde gayrimüslim azaların olmadığı görülmektedir. Bunun nedenlerinden biri de kazada bidayet mahkemesi olmamasından kaynaklanmaktadır. Kahta kazası bu bağlamda değerlendirilebilir. Mamuretülaziz vilayetine bağlı olarak Pötürge kazasının teşkil edilmesinden sonra burada nizamiye mahkemesi teşkil edilene kadar Kahta bidayet mahkemesi, adliye işlerinin azlığı gerekçesiyle 1895 yılının Ağustos ayında yeni oluşturulan Pötürge kazasına nakledilmiştir³⁹⁶. Bundan sonra ise Kahta'nın adli işlerinin Pötürge'den idare edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak mevsim şartları nedeniyle dört ay yolların kapalı olması, Pötürge ile Kahta arasındaki mesafenin on iki saat, köylerin Pötürge'ye olan uzaklığının ise on saatten yirmi dört saate kadar çıkması gibi nedenlerle bundan vazgeçilmiştir. Daha sonra Mamuretülaziz vilayeti istinaf müdde-i umumiliğinin kararıyla Kahta'nın adli işlerinin buraya daha yakın olan Hısnımansur'dan yürütülmesi uygun görülmüştür³⁹⁷. Ne var ki Kahta ile Hısnımansur arasındaki mesafe sekiz saat idi. Kahta'ya bağlı köylerin Hısnımansur'a olan uzaklığı ise dört ile on dört arasında değişebiliyordu. Bundan dolayı Kahta halkı kazada yeniden mahkeme açılması için girişimlerde bulunmuştur. Aralarında Hristiyanları temsilen birçok kişinin de bulunduğu ahali Kahta'dan 22 Mart 1896 tarihinde Şura-yı Devlet Riyasetine³⁹⁸, 13³⁹⁹ ve 19 Nisan 1896'da Adliye Nezaretine⁴⁰⁰ gönderdikleri telgraflarla bidayet mahkemesinin tekrar açılmasını talep etmiştir. Neticede Kahta halkının yoğun talepleri sonuç vermiştir. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesinde yapılan müzakerelerden sonra 30 Nisan 1898 tarihli irade ile Kahta'da yeniden bidayet mahkemesi açılması uygun görülmüştür⁴⁰¹.

Bidayet mahkemelerinde görev yapan gayrimüslimlerden bazıları görevlerini suistimal etmiş ve azledilmişlerdir. Hısnımansur bidayet mahkemesi azalarından Ohannes Efendi bunlardan biridir. Ohannes Efendi görevini kötüye kullanmış, bundan ötürü görevden alınmıştır. Daha sonrasında mahkemeye verilmiş ve hakkında tahkikat

³⁹⁵ BOA, *Y.PRK.DH*, 6/66, belge no 2.

³⁹⁶ BOA, *ŞD*, 2656/17; BOA, *İ.AZN*, 15/34, belge no 2; BOA, *BEO*, 670/50179.

³⁹⁷ BOA, *ŞD*, 1474/7, belge no 5.

³⁹⁸ BOA, *ŞD*, 1471/26; BOA, *ŞD*, 1474/7, belge no 2.

³⁹⁹ BOA, *ŞD*, 1474/7, belge no 1.

⁴⁰⁰ BOA, *ŞD*, 1474/7, belge no 4.

⁴⁰¹ BOA, *İ.AZN*, 29/25, belge no 2; BOA, *BEO*, 1119/83906.

yapılmıştır⁴⁰². 1909 yılında bidayet mahkemesi eski azası olan Ohannes Efendi, kendisi hakkında tahkikat devam ederken idare meclisi azalığı için başvuru yapmıştır. Başvuru üzerine Mamuretülaziz vilayeti Ohannes Efendi ve benzer durumda olanların idare meclislerine seçilmelerini uygun olup olmadığıyla ilgili Dâhiliye Nezaretinden görüş istemiştir. Vilayetin talebi üzerine Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinin kararına istinaden cevap verilmiştir. Buna göre haklarında herhangi bir mahkûmiyet kararı olmadığı ve ayrıca hakkında icra edilen kanuni işlemlerden vazgeçildiği için *Ohannes ve emsalinin* kaza idare meclisine seçilmelerinin uygun olduğuna karar verildiği bildirilmiştir⁴⁰³.

Görevini kötüye kullanan diğer bir bidayet mahkemesi üyesi de Kevrok Efendi olmuştur. Kahta müstantiki⁴⁰⁴ Kevrok Efendi ile ilgili olarak kanuna aykırı davranışları olduğu gerekçesiyle 2 Ekim 1910 tarihinde Dahiliye Nezaretine şikâyet telgrafı çekilmiştir (EK-3). Hacı Hasan Beyzade Zeynel tarafından Kahta'dan çekilen telgrafta kaza müstantiki Kevrok Efendi'nin mahkeme reisi ile beraber irtikab kumpanyası açdıkları ve ahaliyi soyup soğana döndürdükleri şeklinde ifadeler yer almıştır⁴⁰⁵. Şikâyet üzerine yapılan tahkikatta Kevrok Efendi hakkındaki iddiaların gerçek olduğu ortaya çıkmıştır. Tahkikat sonucunda istinaf savcısı Adliye Nezaretine Kevrok Efendi'nin azledilmesi gerektiğini bildirmiştir⁴⁰⁶.

2.3.5. Vergi idareleri ve komisyonlarında görev alanlar

Vergi ve diğer gelirlerin toplanmasıyla ilgili olarak 1871 yılında Tahsildarlar Hakkında Nizamname⁴⁰⁷ yayımlanmıştır. Nizamnamenin gereği olarak vergi ve hazine gelirlerinin toplanması için tahsildarların görevlendirilmesi öngörülmüştür. Nizamnameye göre 20 yaşından büyük, Türkçe okuyup yazabilen, defter yapmasını bilen Müslüman ve Hristiyanlardan uygun görülenler tahsildar olabilecekti. Tahsildarlar piyade ve süvari olmak üzere iki sınıf olarak görev yapacaktı. Tahsildarlar elbise, silah, at ve diğer masrafları kendileri karşılayacaktı. Kazada görev yapanların maaşları her aybaşında mal sandığından verilecekti. Alınan vergilerin kaydedilmesi, taksidi geçmiş vergi ve diğer

⁴⁰² BOA, *BEO*, 3656/274187, belge no 2.

⁴⁰³ BOA, *DH.MUI*, 21/38, belge no 2, H.23.10.1327 tarihli belge.

⁴⁰⁴ Sorgu hakimi. Ferit Devellioğlu, s. 745.

⁴⁰⁵ BOA, *DH.MTV*, 19/1, belge no 2.

⁴⁰⁶ BOA, *DH.MTV*, 19/1, belge no 3.

⁴⁰⁷ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt II, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1290, s. 58-60.

gelirlerin tahsili için köylere gidip tahkikat yapılması tahsildarların görevleri arasındaydı⁴⁰⁸.

Vilayât-ı sittede uygulanacak reformların önemli bir ayağı da vergi tahsildarlığıydı. Hazırlanan ıslahat layihası çerçevesinde tahsildarlığın yeniden yapılandırılması öngörülmüştür. Bu bağlamda ıslahat layihası gereğince gayrimüslimlerden nüfus nisbetinde tahsildarlar tayin edilmiştir⁴⁰⁹. Adıyaman'ın bağlı olduğu Mamuretülaziz vilayetinde alınacak tahsil memuru sayısı piyade ve süvari olmak üzere toplamda 88 tahsildar olarak belirlenmiştir. Tahsildarların yıllık maaşları için 262.800 kuruş da ödenek olarak ayrılmıştır⁴¹⁰. İstihdam edilecek tahsil memurlarınının 3'ü ser tahsildar, 85'i süvari ve piyade tahsildarı olarak belirlenmiştir. Piyadelere 200, süvarilere de 300 kuruş maaş tahsis edilmiştir⁴¹¹. İslahat maddelerinin uygulanmasıyla birlikte Mamuretülaziz vilayetinde de merkez, liva ve kazalarda ıslahat komisyonun belirlediği oranlara göre Müslüman ve Hristiyanlardan tahsildar istihdam edilmiştir⁴¹². 1898 yılı Şubat ayı itibariyle Hısnımansur ve Behisni'de gayrimüslimlerden birer süvari tahsildarı alınmıştır⁴¹³. Böylelikle gayrimüslimler, vergilerin ve diğer gelirlerin toplanması için kurulan komisyon ve heyetlerde de görev almışlardır. Vilayet salnamesi ve arşiv belgelerindeki kayıtlarına göre Hısnımansur, Behisni ve Kahta kazasında vergi idaresi ve komisyonlarında çalışan gayrimüslim görevliler aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.16. Vergi idareleri ve komisyonlarında çalışan gayrimüslimler

Sene	Hısnımansur	Behisni	Kahta
1301/1883-1884		Kigork Efendi ⁴¹⁴ (aşar idaresinde anbar memuru)	
1302/1884-1885		Kirkor Efendi ⁴¹⁵ (aşar idaresinde memur)	
1904	Bedros Efendi ⁴¹⁶ (tahsildar)		

⁴⁰⁸ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt II, s. 58-60.

⁴⁰⁹ BOA, *DH.TMIK.S*, 3/42.

⁴¹⁰ BOA, *DH.TMIK.S*, 2/109; BOA, *Y.A.RES*, 83/90, belge no 2; BOA, *DH.UMVM*, 83/1.

⁴¹¹ BOA, *DH.TMIK.S*, 7/97.

⁴¹² BOA, *DH.TMIK.S*, 4/26; BOA, *DH.TMIK.S*, 1/82, belge no 2.

⁴¹³ BOA, *DH.TMIK.S*, 17/7.

⁴¹⁴ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1301, Def'a 1, s. 94.

⁴¹⁵ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1302, Def'a 2, s. 94.

⁴¹⁶ 246 numaralı *HŞS*, belge no 157.

1325/1907-1908	Kapril Efendi (vergi tadilat komisyonunda aza) Kigork Efendi ⁴¹⁷ (süvari tahsildarı)	Sako Ağa ⁴¹⁸ (tahsildar)
1909	Bogos Gündikyan Efendi ⁴¹⁹	

Vergi daireleri ve komisyonlarında çalışmış gayrimüslimlerle ilgili çok fazla bilgi elde edilememiştir. Sadece Hısnımansur'da görev yapmış olan Bogos Gündikyan Efendi'yle ilgili bazı bilgilere ulaşılmıştır. Kendisi meclis-i idare azalığında bulunmuş olan Serkis Ağa'nın oğludur. H.1298/1880-1881 yılında Malatya'da doğmuştur. Malatya mekteb-i idadisini bitirdikten sonra Hısnımansur'a tayin edilmiştir. Hısnımansur'da 1909 yılında 10 ay kadar 200 kuruş maaşla tahsilât dairesinde görev yapmıştır. Daha sonra 400 kuruş maaşla Gözene(?) nahiyesi müdürü olarak atanmıştır⁴²⁰.

2.3.6. Banka dairelerinde çalışanlar

Gayrimüslimlerin görev yaptıkları yerlerden biri de banka daireleridir. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla Adıyaman'da banka dairelerinde iki gayrimüslim görev yapmıştır. İkisi de Behisni'deki banka şubesinde görev yapmış olan gayrimüslimlerden biri Kigork Efendi'dir. Ermeni milletinden Serkis Ağa'nın oğlu olan Kigork Efendi H.1297/1879-1880 tarihinde Mamuretülaziz'de doğmuştur. Kigork Efendi 250 kuruş maaşla 10 Ekim 1906 tarihinde Behisni Ziraat Bankası sandığı muhasebe kitabetine tayin edilmiştir. Kigork Efendi görevini 14 Ağustos 1909 tarihine kadar devam ettirmiştir. Bu tarihte Zeytun Ziraat Bankası sandığı memurluğuna tayin edilmiştir⁴²¹. Behisni banka dairesinde görev yapmış olan diğer gayrimüslim ise kâtip refiki olan Kigork Efendi'dir⁴²².

2.3.7. Polis ve jandarma olarak görev yapanlar

Osmanlı Devleti'nde iç güvenlik uzun yıllar yeniçeriler ve eyalet askerleri tarafından sağlanmıştır. Ancak 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrasında bu

⁴¹⁷ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 95.

⁴¹⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 92.

⁴¹⁹ BOA, *DH.SAİDd*, 173/275.

⁴²⁰ BOA, *DH.SAİDd*, 173/275.

⁴²¹ BOA, *DH.SAİDd*, 173/195.

⁴²² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 95.

alandaki boşluk meydana gelmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden sonra İstanbul'da güvenlik Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ve İhtisab Nazırlığı tarafından sağlanmıştır. Taşrada ise eskiden beri sipahiler güvenlik işlerinden sorumlu tutulmuşlardır. II. Mahmud döneminde sipahilerin tasfiyesinden sonra eski sipahilerden 20-30 bin kişilik bir inzibat kuvveti oluşturulmuştur. Farklı yerlerde alaylar kurulmuş ve başlarına da muvazzaf ya da eski sipahilerin subayları getirilmiştir. Bu askerler ilk zaptiye örgütünün çekirdeğini oluşturmuştur⁴²³.

Osmanlı'da güvenlik güçleri II. Mahmud'dan sonra önemli gelişmeler göstermiştir. Ancak oluşan yeni örgütlenme çok karışık, birçok makama ve mercie bağlı olması nedeniyle yeterince etkin olamamıştır. Bu da birtakım yeni düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiştir. Güvenlik alanındaki düzensizliğe son vermek amacıyla İstanbul'da halkın ve kentin güvenliğini sağlamak amacıyla 1845 yılında polis adını taşıyan bir zaptiye örgütü kurulmuştur⁴²⁴. Ancak bir yıl sonra zaptiye müşiriyetinin kurulması ve güvenlik işlerinin bu daireye bağlanmasıyla söz konusu teşkilat işlevini yitirmiştir. Böylelikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra nizamiye askeri ve ihtisap nezaretine bırakılmış olan başkentten güvenliğini bu kuruma devredilmiştir⁴²⁵.

Polis teşkilatının yerine 1846'da kurulan Zaptiye Müşiriyeti hem jandarma hem de polis görevi görmüştür. Böylelikle güvenlik güçleri aynı çatı altında toplanmıştır. İstanbul'da ve diğer illerde güvenlik işleri müşiriyet tarafından yürütülmüştür. Bu durum 1879'a kadar devam etmiştir. 1879 yılında ise asakir-i zaptiyenin yönetimi geçici olarak seraskerliğe verilmiştir. Müşiriyetin yerine kurulan zaptiye nezareti ise polis işleriyle görevli kılınmış, böylelikle polis ve jandarma birbirinden ayrılmıştır. Aynı yıl asakir-i zaptiye jandarma usulüne göre düzenlenerek yeni bir jandarma dairesi kurulmuştur. Yeni nizamname hazırlanana kadar vilayetlerde güvenlik işlerine seraskerlik bakmıştır⁴²⁶. 1880 yılında çıkarılan jandarma nizamnamesi ile jandarman dairesinin görev ve yetkileri açık bir şekilde belirlenmiştir. 1881 yılından itibaren ise İstanbul'dan başlayarak ülkenin her tarafında polis teşkilatı yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır⁴²⁷.

⁴²³ Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, V, s. 1269.

⁴²⁴ Zafer Toprak, s. 1270.

⁴²⁵ Abdülkadir Özcan, "Zaptiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, XLIV, s. 130; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde ...*, s. 319.

⁴²⁶ Zafer Toprak, s. 1270.

⁴²⁷ Özcan, s. 129.

Yerel yönetimlerin farklı birimlerinde istihdam edilen gayrimüslimlerin görev yaptıkları diğer bir alan güvenlik teşkilatı olmuştur. Anadolu ıslahatı çerçevesinde gayrimüslimlerden de jandarma ve polis istihdam edilmiştir. Islahat maddeleri uygulanmadan önce Mamuretülaziz vilayetinde bulunan jandarmaların birçoğu Ermeni'ydi. Ancak bu durumun problem oluşturması nedeniyle Ermeni jandarmalar görevlerinden alınmıştır⁴²⁸. Islahat maddelerinin uygulanması kapsamında Mamuretülaziz vilayetinde de toplam nüfus içindeki oranına göre polis ve jandarma olarak görev yapmak üzere gayrimüslimlerin kayıtları yapılmıştır. Islahat layihasının uygulanmasıyla birlikte vilayetlerde güvenlik hizmetleri için yeni jandarma alayları kurulmuştur. Buna göre Mamuretülaziz vilayetinde 1.282 mevcutlu jandarma alayı teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan hesaplara göre alaya alınacak jandarmaların 1.082'si Müslüman 200'ü ise gayrimüslim olarak belirlenmiştir⁴²⁹. Piyade ve süvari olarak istihdam edilecek gayrimüslim jandarmaların 171'i Ermenilerden, 29'u ise diğer gayrimüslim cemaatlere mensup olanlardan seçilecekti⁴³⁰. Jandarmanın yanı sıra vilayet, liva ve kaza merkezlerinde polis teşkilatının kontenjanı da tamamlanacaktı. Bu çerçevede Mamuretülaziz vilayetinde 87 polisin daha alınması öngörülmüştür. Yine nüfus oranlarına göre bunlar Müslüman ve gayrimüslim kesimden tayin edilecekti⁴³¹.

Islahat layihasına uygun olarak 18 Ekim 1896 tarihi itibarıyla Mamuretülaziz merkez vilayetinde 6, Malatya sancağında da 6 kişinin jandarmaya kaydı yapılmıştır. Aynı tarihte polislik için ise vilayet genelinde 7 kişinin kaydı yapılmıştır. Ayrıca gayrimüslimlerden 1 ikinci ve 2 üçüncü sınıf komiser de seçilmiştir⁴³². Jandarmada boş kadro oldukça buralara gayrimüslim şahısların kaydına devam edilmiştir⁴³³. Böylelikle kısa süre içinde istihdam edilen gayrimüslimlerin sayısı artmıştır. 1896 yılı Aralık ayına gelindiğinde Mamuretülaziz genelinde jandarma olarak kaydedilenlerin sayısı 72

⁴²⁸ Divriği kazası civarında ortaya çıkan Ermeni eşkıyalarının yakalanması için takibat yapılmıştır. Takibat sonucu Ermeni eşkıyalar, Arabgir kazasına girerek burada saklanmıştır. Bunun üzerine Sivas vilayeti durumu Dâhiliye Nezaretine iletmiştir. Dâhiliye Nezareti de söz konusu Ermeni eşkıyasının yakalanması için gerekenin yapılmasını Mamuretülaziz vilayetine bildirmiştir. Ancak eşkıyaları yakalamakla görevli jandarmaların çoğu Ermeni'ydi. Ermeni jandarmalar eşkıyaların yakalanmalarını engellediği gibi başka sıkıntılarının da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle Dâhiliye Nezareti 1864 yılı Aralık ayında Mamuretülaziz vilayetine gönderdiği yazıda Ermeni jandarmaların bir miktar maaşla emekli edilmelerini ve yerlerine namuslu kişilerden jandarma temin edilmesini istemiştir. BOA, *DH.MKT*, 313/69.

⁴²⁹ BOA, *İ.AS*, 17/21, belge no 2.

⁴³⁰ BOA, *İ.AS*, 17/21, belge no 4 ve 5.

⁴³¹ BOA, *DH.UMVM*, 83/1.

⁴³² BOA, *DH.TMIK.S*, 1/68.

⁴³³ BOA, *DH.TMIK.S*, 2/67.

olmuştur⁴³⁴. Vilayetlerde jandarma efradında meydana gelen boşluklara nüfusları oranında gayrimüslimlerin alınmasına devam edilmiş⁴³⁵, böylelikle jandarma olarak kaydedilenlerin sayısı boşalan yerlerin doldurulmasıyla artmaya devam etmiştir. 1897 yılı Ocak ayında jandarma olmak isteyen gayrimüslim sayısı 83 olmuştur⁴³⁶.

Ancak Mamuretülaziz vilayetinde gayrimüslimlerin jandarma ve polis olarak istihdamı konusunda istenen hedeflere ulaşılmadığı, kendilerine ayrılan kontenjanların doldurulamadığı görülmektedir. 1898 yılı Şubat ayına gelindiğinde gayrimüslimlerden polis olarak sadece bir kişi, o da Hısnımansur'da kayıt yapmıştır⁴³⁷. Kontenjanların boş kalmasında gayrimüslimlerin gönülsüz olmaları, istihdam edilen polislerin maaş, elbise ve diğer masraflarının⁴³⁸ ödemelerinde düzensizlikler yaşanması etkili olmuştur. Aynı şekilde istihdam edilen jandarmalarda da benzer sıkıntılar görülmüştür⁴³⁹. Yaşanan problemler sonucunda gayrimüslimler ne polis ne de jandarma olmaya pek itibar etmemiştir. Belirtilen sıkıntılar nedeniyle 18 Haziran 1897 tarihinde vilayetlere yazı gönderilmiştir. Yazıda gayrimüslimlere ayrılan jandarma kadrolarının tamamlanması istenmiştir. Ayrıca polis, jandarma ve diğer memurluklara ilgiyi arttırmak için maaşların her ay zamanında ödenmesi için gerekenin yapılması belirtilmiştir⁴⁴⁰. İslahat kapsamında oluşturulan 70 nahiyeye de polislerin tayin edilmesi için gerekli çalışmalar yapılmıştır⁴⁴¹. Ancak Mamuretülaziz vilayetinde ıslahat layihasının nahiye polisleri ve köy bekçileri ile ilgili maddesi uygulanmamıştır⁴⁴².

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre gayrimüslimler Hısnımansur, Behisni ve Kahta kazalarında polis ve jandarma olarak görev yapmıştır. Tespit edilenlerin isimleri ve görev yaptığı yıllar aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.17. Polis ve jandarma olarak görev yapan gayrimüslimler

Sene	Hısnımansur	Behisni	Kahta
1897	Polis Ohannes Efendi ⁴⁴³		

⁴³⁴ BOA, *DH.TMIK.S*, 4/26.

⁴³⁵ BOA, *DH.TMIK.S*, 2/114.

⁴³⁶ BOA, *DH.TMIK.S*, 1/82, belge no 2/2; BOA, *DH.UMVM*, 83/1.

⁴³⁷ BOA, *DH.TMIK.S*, 17/7.

⁴³⁸ BOA, *DH.TMIK.S*, 28/80; BOA, *DH.TMIK.S*, 24/56.

⁴³⁹ BOA, *DH.TMIK.S*, 10/90, belge no 1; BOA, *DH.TMIK.S*, 9/38.

⁴⁴⁰ BOA, *DH.MKT*, 2083/28.

⁴⁴¹ BOA, *DH.TMIK.S*, 12/38.

⁴⁴² BOA, *DH.TMIK.S*, 22/72.

⁴⁴³ BOA, *DH.ŞFR*, 204/156.

1900	Polis Kirok Efendi ⁴⁴⁴	
1904	Süvari Zabtiyesi Asdor ⁴⁴⁵	
1906	Süvari Zabtiyesi Rupen ⁴⁴⁶	
1907	Piyade Jandarma Mosis ⁴⁴⁷	
1325-1907/1908	Polis Sirob Efendi ⁴⁴⁸	Polis Kirkor Efendi ⁴⁴⁹
1908	Polis Kigork Efendi ⁴⁵⁰	
1914		Jandarma Kevork ⁴⁵¹

Tablodaki veriler incelendiğinde polis olarak görev yapan gayrimüslimlerin beş kişi olduğu görülmektedir. Bunların dördü Hısnımansur'da biri de Behisni'de görev yapmıştır. Kahta'da ise jandarma olarak görev yapan sadece bir kişinin olduğu görülmektedir.

Asayişin sağlanması için çalışan bu görevlilerden bazıları da kimi zaman mağdur olmuştur. 1897 yılında Hısnımansur'da görevli polis Ohannes Efendi gündüz evine giderken sebepsiz yere saldırıya uğramış, kılıcı ve saati gasbedilmiştir. Olay üzerine vilayetten Dâhiliye Nezaretine telgraf çekilmiştir. Telgrafta, gasp yapanların redif binbaşı ve kaymakamın kifayetsizliği nedeniyle yakalanamadıkları ifade edilmiştir.⁴⁵² Daha sonra Ohannes Efendi'yi gasbedenler yakalanmış ve mahkemeye çıkarılmıştır. Olaya karışanlar ihtiyat sınıfından üç nefer ile esnaftan iki şahıstır⁴⁵³.

Hısnımansur'da polis olan diğer bir gayrimüslim Kigork Efendi de vazife başında iken şuurunu kaybetmiş ve görevini yapamaz duruma gelmiştir. Bunun üzerine Kigork Efendi'nin ailesi onun malulen emekli edilmesi ve kendisine maaş bağlanması için müracaatta bulunmuştur. Ancak emeklilik işlemleri yapılmadan maaş bağlanamayacağı ifade edilmiştir⁴⁵⁴. Ayrıca kendilerinden doktor raporu da istenmiştir⁴⁵⁵. Gerekli evrakların

⁴⁴⁴ 279 numaralı HŞS, belge no 47.

⁴⁴⁵ 246 numaralı HŞS, belge no 104.

⁴⁴⁶ 246 numaralı HŞS, belge no 125.

⁴⁴⁷ 246 numaralı HŞS, belge no 177.

⁴⁴⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 99.

⁴⁴⁹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 96.

⁴⁵⁰ BOA, ZB, 446/143.

⁴⁵¹ BOA, İHB, 166/30.

⁴⁵² BOA, DH.ŞFR, 204/156.

⁴⁵³ BOA, DH.TMIK.M, 31/24.

⁴⁵⁴ BOA, ZB, 446/143.

hazırlanmasından sonra Kigork Efendi'nin hizmet cetveli Mülkiye Nezaretine gönderilmiştir⁴⁵⁶. Hizmet süresi altı yıldan ibaret olan Kigork Efendi⁴⁵⁷ 1909 yılının Şubat ayında birinci dereceden ve 100 kuruş maaşla emekli edilmiştir⁴⁵⁸.

Kahta'da jandarma olan Kevork ise belgelerdeki ifadelere göre arkadaşlarıyla birlikte adam yaralama ve öldürme olayına karıştığı için hakkında dava açılmıştır. Yapılan yargılama sonucu suçları sabit bulunan Kevork ve arkadaşlarına ceza verilmiştir. Kahta jandarma efradından Kevork veled-i Sako, Muhyiddin bin Ali, Hacı Mehmed bin Bayram, Denizlili Ali Şevki bin Şükrü ve İsmail oğlu Cumali adlarındaki şahıslar geceleyin jandarma Yusuf onbaşıyı aldıkları emir üzerine geri çevirmek için takip etmişlerdir. Silahsız olan Yusuf onbaşının yanında eşi de bulunmaktadır. Takip sırasında jandarma Kevork mavzer tüfeğini Yusuf onbaşıya doğrultarak ateş etmiştir. Ancak kurşun jandarma Cumali'ye isabet etmiştir. Cumali yaralanmış, sonrasında da ölmüştür. Olay sonrasında adı geçen kişiler Mamuretülaziz divan-ı harb-i örfiyesinde yargılanmış ve cezalandırılmıştır. Olaya karışan şahıslardan suçu sabit olan jandarma Kevork mülkiye ceza kanunnamesinin 174. maddesine göre 15 sene müddetle küreğe konulma cezası almıştır. Ayrıca Muhyiddin ve Hacı Mehmed ve Ali Şevki'nin de olay esnasında kaçan Yusuf onbaşının eşi Züleyha'ya cebren *fi'l-i şeni* icra ettikleri anlaşılmıştır. Bundan ötürü aynı kanunun 198. maddesine göre Hacı Mehmed'in dört, Muhyiddin ve Ali Şevki'nin ise üçer sene müddetle küreğe konulmalarına karar verilmiştir⁴⁵⁹. Kevork ve arkadaşlarıyla ilgili karar tasdik edilerek Harbiye Nezaretine gönderilmiştir⁴⁶⁰. Bu olayda dikkat çeken nokta Kevork'un suç ortaklarının Müslüman olmalarıdır.

2.3.8. Doktorluk yapanlar

Birçok alanda istihdam edilen gayrimüslimler sağlık alanında da görev yapmıştır. Kaynaklardan ulaşılan belgelere göre ilgili dönemde Hısnımansur kazasında iki gayrimüslimin doktor olarak çalışmıştır. İkisi de belediye doktoru olarak görev yapan bu

⁴⁵⁵ BOA, ZB, 446/146.

⁴⁵⁶ BOA, ZB, 482/46.

⁴⁵⁷ BOA, ŞD, 1086/78, belge no 1.

⁴⁵⁸ BOA, ŞD, 1086/78, belge no 2.

⁴⁵⁹ BOA, İHB, 166/30.

⁴⁶⁰ BOA, BEO, 4342/325622.

kişilerden biri 1898 yılında görevde bulunan Ohannes Efendi'dir⁴⁶¹. Doktor olan diğer gayrimüslim ise 1905 yılında görev yapan Ardaş Mikail Efendi'dir⁴⁶².

Ohannes ve Ardaş Mikail Efendi dışında Hısnımansur'a tayin edildiği halde göreve başlamayan gayrimüslim doktorlar da bulunmaktadır. Hısnımansur'a tayin edilen Doktor Yüzbaşı Jul Efendi bunlardan biridir. Hısnımansur'da öteden beri yaygın olan göz hastalığı ve farklı rahatsızlıklar nedeniyle pek çok kişi muzdarip olmuştur. Bu nedenle 1898 yılında vilayetten gönderilen telgrafla Hısnımansur'a göz ve diğer hastalıklar konusunda mütehassıs bir tabibin tayin edilmesi istenmiştir⁴⁶³. Telgraftaki ifadelerle göre 1898 yılı içinde Hısnımansur'da üç yüz kadar kişi göz hastalığına yakalanmıştır. Bununla birlikte şehirde başka rahatsızlıkların da olduğu, bunun sebebinin de burada doktor bulunmamasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Bu nedenle acilen bir doktorun tayin edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Vilayetin talebi doğrultusunda göz hastalıkları ve diğer hastalıklar konusunda maharetli bir doktor tayin edildiği takdirde belediye 1.000 kuruş maaş verecektir⁴⁶⁴. Hısnımansur'daki bu sağlık problemini çözmek için göz hastalıkları konusunda ihtisas görmüş olan ve Çifteler Çiftlik-i Hümayunu'nda görevli olan Doktor Yüzbaşı Jul Efendi tayin edilmiştir⁴⁶⁵. Ancak Jul Efendi Hısnımansur'a gönderilmemiştir. Bundan dolayı vilayetten Dâhiliye Nezaretine konuyla ilgili tekrar telgraf gönderilmiştir. Telgraf üzerine Umum Mekatib-i Askeri Nezaretinden kazadaki göz ve bulaşıcı hastalıklara bakacak başka bir doktorun acil olarak gönderilmesi gerektiği tekrar belirtilmiştir⁴⁶⁶. Ne var ki Hısnımansur'un acil doktor ihtiyacının hemen giderilememiş ve bu konudaki mağduriyetler sonraki yıllarda da devam etmiştir⁴⁶⁷.

Devlet hizmetinde bulunan gayrimüslimlerin bazıları hizmetlerinden ve gayretlerinden ötürü ödüllendirilmişlerdir. Bunlardan biri Hısnımansur belediye tabibi Ardaş Mikail Efendi'dir. *Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i* hizmetlerinden ve vazifesinde gösterdiği başarıdan dolayı 6 Nisan 1905 tarihinde Sadarete gönderdiği tezkire ile Ardaş Mikail Efendi'nin taltif edilmesi istenmiştir⁴⁶⁸. Ancak tezkirenin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen gereği yapılmadığı için Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti

⁴⁶¹ 282 numaralı HŞS, belge no 10, s. 18.

⁴⁶² 246 numaralı HŞS, belge no 134.

⁴⁶³ BOA, DH.MKT, 2129/39.

⁴⁶⁴ BOA, DH.MKT, 2511/95.

⁴⁶⁵ BOA, DH.MKT, 2148/119.

⁴⁶⁶ BOA, DH.MKT, 2168/56.

⁴⁶⁷ BOA, DH.MKT, 2226/131; BOA, DH.MKT, 2248/29; BOA, DH.MKT, 2304/14.

⁴⁶⁸ BOA, DH.MKT, 947/56.

15 Şubat 1906'da durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Bunun üzerine 27 Mart 1906 tarihinde Ardaş Mikail Efendi *rütbe-i salise* ile taltif edilmiştir⁴⁶⁹.

Gayrimüslim görevliler kimi zaman başka gayrimüslimlerle bazı problemler de yaşamıştır. Taltif edilen Ardaş Mikail Efendi başka bir gayrimüslim ile yaşanan olay neticesinde mahkemelik olmuştur. 1905 yılında Eskisaray Mahallesi'nden Kızıl Barso adlı gayrimüslim şahsın kızı Ardaş Mikail Efendi hakkında itale-i lisanda bulunmuştur. Yargılama sonucu kız suçlu bulunmuş ve bir ay hapis cezası almıştır⁴⁷⁰. Yaşanan bir gasp ve katl olayında keyfi rapor düzenlediği gerekçesiyle Ardaş Mikail Efendi hakkında şikâyetle bulunulmuştur. Ancak mahkeme sonucunda raporlarda keyfiyet olmadığı anlaşılmış ve Ardaş Mikail Efendi beraat etmiştir⁴⁷¹.

2.3.9. Nüfus dairesinde görev yapanlar

Şura-yı Devlet tarafından hazırlanan 50 maddelik Sicill-i Nüfus Nizamnamesi 8 Ekim 1881 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁴⁷². Nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle liva ve kazalara bir nüfus memuru ve yanlarına da bir kâtip görevlendirilmiştir. Ayrıca ülke genelinde yapılacak sayım işlemleri için de her kazada komisyonlar teşkil edilmiştir. Bu komisyonlar kaza idare meclisinden ve belediye meclisinden birer üye, kaza nüfus memuru ve redif sınıfından bir askerden oluşturulmuştur. Çeşitli dini toplulukların olduğu kazalarda bu komisyonlara sayıca çok olan cemaatten de ek bir üye seçilmiştir. Komisyonlarda nüfus kâtibinin dışında geçici olarak başka bir kâtip daha görevlendirilmiştir⁴⁷³. Nizamnameye göre köy ve mahallelerin nüfus işlemlerini her cemaatin memurları yapacaktı. Kaza nüfus memuru olabilmek için herhangi bir suç işlememiş olmak, güvenilir olmak, Türkçe okuyup yazmak gerekli olan şartlardı. Nüfus memurları kaymakam tarafından seçilip mutasarrıflık onayından sonra tayin edilecekti.

Nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle nüfus memurları, yörenin ileri gelenleriyle birlikte daimi kayıt düzeninden sorumlu tutulmuştur. Her köy ve mahallede sayımdan sonra gerçekleşen doğum, ölüm, göçler ve evlilikler gibi işlemler nizamnameye göre nüfus memurlarının tarafından kayıt altına alınacaktı. Nüfus memurları köy ve mahallerin

⁴⁶⁹ BOA, *İ.TAL*, 390/43.

⁴⁷⁰ 246 numaralı *HŞS*, belge no 134.

⁴⁷¹ 246 numaralı *HŞS*, s. 257.

⁴⁷² BOA, *A.DVN.MKL*, 20/35; BOA, *A.DVN.MKL*, 20/36.

⁴⁷³ BOA, *A.DVN.MKL*, 20/35.

kayıtlarının bir suretini ve icmalini her üç ayda bir idare meclisinin onayından sonra merkez livaya gönderecekti⁴⁷⁴.

Arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre gayrimüslimler Hısnımansur ve Kahta kazalarında nüfus idarelerinde de görev almışlardır. Bunlardan biri Sahak Efendi'dir. Ermeni milletinden Karabet Ağa'nın oğlu olan Sahak Efendi, Hısnımansur'da H.1306-1888/1889 yılında önce duyun-ı umumiye idaresinde, sonra *mukavelat kaleminde* çalışmıştır. Daha sonra ise 1897 yılında 125 kuruş maaş ile Hısnımansur'da nüfus kâtibi olarak tayin edilmiştir. Ancak Malatya sancağı meclis idaresince yapılan imtihan sonucu nüfus kâtipliği görevinde yetersiz olduğunun anlaşılmasıyla 1898 yılında görevinden ayrılmıştır⁴⁷⁵.

Kahta kazasında da gayrimüslimlerden nüfus katibi olarak görev yapanlar olmuştur. Kigork Efendi bunlardan biridir. Ermeni milletine mensup ve Kahta idare meclisi azalarından Bogos Ağa'nın oğlu olan Kigork Efendi başka görevlerde de bulunmuştur⁴⁷⁶. Önce farklı tarihlerde Kahta kazası ve Şiro nahiyesinde *mikdar-ı ağnam muharrirliği* yapmıştır. Daha sonra ise iki sene fahri olarak Kahta kazası idare meclisinde aza görevinde bulunmuştur⁴⁷⁷. 1897 yılı Mayıs'ında ise Kahta kazası nüfus katipliği görevine getirilmiştir. Daha sonra kendisiyle ilgili Kahta nüfus memuru İbrahim Efendi bazı suçlamalarda bulunmuştur. Mahiyeti anlaşılamayan şikâyet üzerine hakkında tahkikat yapılmıştır⁴⁷⁸. Yapılan tahkikat sonucu Kigork Efendi azledilmiştir. Yerine önce Mardinli Yusuf Cemil Efendi'nin getirilmesi düşünülmüştür. Ancak daha sonra Halil Rıfat Efendi tayin edilmiştir⁴⁷⁹.

2.3.10. Reji idaresinde çalışanlar

Gayrimüslimlerin görev yaptığı birimlerden biri de reji idaresidir. Osmanlı Devleti'nin önemli gelirlerinden birisi tütündür. Bundan dolayı Duyun-ı Umumiye İdaresi bu önemli geliri doğrudan yönetmek için 1884 yılında reji şirketini kurmuştur⁴⁸⁰. Reji idaresi bu tarihten itibaren 1928 yılına kadar tütün işletmecisi olarak faaliyette

⁴⁷⁴ BOA, A.DVN.MKL, 20/36.

⁴⁷⁵ BOA, DH.SAİDd, 132/21; BOA, DH.MKT, 2444/56.

⁴⁷⁶ BOA, DH.SAİDd, 119/315.

⁴⁷⁷ BOA, DH.MKT, 2465/96.

⁴⁷⁸ BOA, DH.MKT, 2310/46.

⁴⁷⁹ BOA, DH.MKT, 2328/7.

⁴⁸⁰ Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 41, Haziran 2019, s. 421.

bulunmuştur. Tütün yetiştiriciliğinin yapıldığı Hısnımansur'da da reji idaresinin bir şubesinin olduğu anlaşılmaktadır. H.1308 /1890-1891 yılında Hısnımansur'a bağlı olan Samsat nahiyesinde reji memurunun gayrimüslim olan Cercis Efendi olduğu görülmektedir⁴⁸¹.

⁴⁸¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1308, Def'a 6, s. 64.

3. GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ HAYATI

3.1. Gayrimüslimlerin İktisadi Hayatında Askerliğin Rolü

Gayrimüslimlerin iktisadi hayatta gelişme göstermelerinin en büyük sebeplerinden biri askerlikten muaf olmalarının sağladığı avantajlardır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde askerlik görevi neredeyse tamamen Müslümanların omuzlarına yüklenmiştir. Bu çerçevede askerlik görevi üzerinde durmak gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nde askerlik genel olarak Müslümanlara ait temel bir görev ve yükümlülük olarak kabul edilmiş ve asker ihtiyacı Müslüman kesimden sağlanmıştır⁴⁸². Dolayısıyla prensip olarak orduya gayrimüslimler alınmamıştır. Buna karşılık kendilerinden her yıl şer'i bir vergi olan cizye tahsil edilmiştir. Cizye sayesinde gayrimüslimler askerlik vazifesinden muaf tutulmuşlardır. Bir İslam devletinin gayrimüslimlerden hem cizye alıp hem de onlara askerlik yaptırması hukuken mümkün değildi. Söz konusu muafiyetin esas nedeni İslamiyet'in gayrimüslimleri inançlarını paylaşmadıkları Müslümanlarla birlikte kendi dindaşlarına karşı savaşmak zorunda bırakmamak düşüncesi olmuştur. Bu onlara tanınan inanç özgürlüğünün de bir gereğidir. Ancak bizzat kendileri istekli oldukları zaman ihtiyaç duyulması ve güven ortamının bulunması halinde askerlik hizmetinde gayrimüslimlerden faydalanmada bir sakınca görülmemiştir⁴⁸³. Sıradan bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşı yılda ortalama 28 kuruş olarak ödediği bu vergi sayesinde Müslümanlar için zorunlu olan askerlik hizmetinden ömür boyu kurtulduğu gibi ticaret ve işlerini de huzur içinde sürdürmüştür⁴⁸⁴.

Tanzimat Dönemi'ne kadar askere alma usullerinde keyfilik ve düzensizlik söz konusuydu. Asker alımları eşitlik ilkesine aykırı bir şekilde yapıyordu⁴⁸⁵. Belirli kural ve ölçülere göre hareket edilmiyordu. Bir bölgeden asker alınırken nüfusa dikkat edilmiyor, kimi yerlerden çok kimi yerlerden de az asker alınıyordu. Dolayısıyla asker alımlarında yaşanan düzensizlikler ülkede çeşitli sosyal ve ekonomik problemlere neden oluyordu. Yerlerinden ve yurtlarından ayrılan binlerce insan çok defa ölünceye kadar devam edecek askerlik nedeniyle büyük sıkıntılar çekiyordu. 1774-1829 yılları arasında çoğunluğu Müslüman Türk olan pek çok erkek yirmi yıl ya da daha fazla bir süre orduda hizmet

⁴⁸² BOA, C.ML, 666/27297.

⁴⁸³ Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, XIII, s. 422.

⁴⁸⁴ Gayrimüslimlerin askerliği konusunda ayrıntılı bilgi için; Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

⁴⁸⁵ Engelhardt, s. 80.

etmek zorunda kalmış, bu yüzden Müslümanlar bitkin duruma gelmiştir⁴⁸⁶. Prusyalı askeri uzman Moltke'ye göre de uzun süre devam eden askerlik sadece ömür boyunca bir başka ifadesidir⁴⁸⁷. Askerlik konusundaki problemler nedeniyle Tanzimat Fermanı'nda askere alma işlerinin belli bir düzene konulması öngörülmüştür. Fermanda asker vermenin ahalinin *fariza-i zimmeti* olduğu belirtilmiştir. Ancak *askerliğe gelenlerin ilâ-nihayetü'l-ömür istihdamları*, yani ömür boyu süren bu hizmette bırakılmalarının onları usandırıp ümitsizliğe düşürdüğü ve soy sop sahibi olmalarını engellediği ifade edilmiştir. Ayrıca uzun süren askerliğin ziraat ve ticaretin aksamasına neden olduğu belirtilmiştir. Fermanda askere alma işlerinin bazı usul-i haseneye bağlanacağı ve zorunlu askerlik süresinin dört beş yıllla sınırlandırılacağı açıklanmıştır⁴⁸⁸.

Tanzimat Fermanı'nın askerlikle ilgili öngördüğü yeni uygulamalara hemen geçilememiştir. Yapılan çalışmalar sonucu 1846 yılında kur'a ile asker alma usulü kabul edilmiştir⁴⁸⁹. Kur'a usulüne göre muvazzaf askerlik beş yıl ile sınırlandırılmıştır. Aktif süreyi tamamlayanlar daha sonra redif sınıfına dâhil edilecekti. Redif sınıfına gönderilenler yedi yıl boyunca senede bir ay eğitim görecekti. 1846 tarihli kur'a usulü sadece Müslümanları askerlikle yükümlü tutmuştur.

Askerlik görevinin sadece Müslümanlara yükletilmesinin olumsuz sonuçlarını pek çok kişi dile getirmiştir. Sadrazam Ali Paşa bunlardan biridir. Ali Paşa, padişah Abdülaziz'e hitaben yazdığı vasiyetnamesinde askerlik görevinin yalnızca Müslümanlara yüklenmesinin meydana getirdiği olumsuzlukları belirtmiştir. Ali Paşa'ya göre Müslüman nüfusun son yıllarda korkutucu şekilde azalmasının sebebi bu haksız uygulamadır. Ona göre biri Müslüman diğeri Hristiyan olan iki şehirde yapılacak nüfus sayımı, on yıl içinde ilkinin korkunç bir düşüş, diğerrinin ise hayret verici bir gelişme halinde olduğunu gösterecektir⁴⁹⁰. Örneğin Siirt şehrindeki Müslüman halkın sayısı daha önce 600 hane iken askerlik nedeniyle üç sene içinde 1838 yılında 400 haneye kadar düşmüştür⁴⁹¹.

⁴⁸⁶ Karpat, s. 67.

⁴⁸⁷ Moltke, s. 257.

⁴⁸⁸ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt I, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289, s. 6.

⁴⁸⁹ BOA, A.DVNSKNA.d, 7 numaralı defter, s. 4.

⁴⁹⁰ Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşa'ların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 30-31.

⁴⁹¹ Moltke, s. 256.

Ali Paşa gibi aynı düşünceler Yeni Osmanlılar⁴⁹² tarafından da dile getirilmiştir. Onlara göre Müslüman nüfustaki bariz düşüşün ve halk arasında yaygınlaşan fakirliğin en büyük nedeni askerlikti. Rusya ile olan harplardan dolayı Anadolu Müslüman köylüsünün yıllarca cephede mücadele ettiklerinden kendi şahsi hayatlarına zaman bulamadıkları için ziraat, ticaret ve zanaatlarının gerilemeye maruz kaldığını belirtmişlerdir. Bu nedenlerle Müslümanlar fakirleşirken, bedel uygulaması sayesinde askere gitmekten kurtulan Hristiyanların ise gittikçe zenginleştiklerini, ticaret ve sanayi sektörlerinde söz sahibi olduklarını ifade etmişlerdir⁴⁹³.

Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı görevliler de aynı düşünceleri ifade etmişlerdir. İngiltere'nin İzmir konsolosu Charles Blunt 28 Temmuz 1860 tarihinde Londra'ya gönderdiği bir raporunda zorunlu askerlik nedeniyle Türklerin malvarlıklarının ve nüfuslarının devamlı şekilde azaldığını⁴⁹⁴, mevcut ekonomik durumun Hristiyanlar lehine değiştiğini ifade etmiştir. Konsolos Blunt ticaretle uğraşanların çoğunun Hristiyan olduğunu belirttikten sonra bunun sebebini Hristiyanların askere gitmemelerine bağlamıştır⁴⁹⁵.

Benzer tespitlerde bulunan diğer bir yabancı görevli de İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave'dir. Konsolos Palgrave, Osmanlı Devleti'nin doğu illerindeki Hristiyan ve Müslümanların durumlarına ilişkin 30 Ocak 1868 tarihli raporunda askerliğin bütün yükünün Müslümanların omuzlarında olduğunu ifade etmiştir. Hristiyanların ise ödedikleri küçük bir bedel ile askerlikten muaf tutulduklarını söylemiştir. Konsolos Palgrave, Müslüman ve Hristiyan nüfus oranlarında son yıllarda Hristiyanlar lehine meydana gelen değişimin sebebini askerlik olduğunu vurgulamıştır. İki toplum arasındaki sosyal ve ekonomik dengesizliklerin gerçek nedenini de aynı sebebe bağlamıştır⁴⁹⁶.

Askerlik yüzünden Müslümanlar için şartlar bu derece zorlaşırken gayrimüslimler içinse durum bunun tam tersine olmuştur. Gayrimüslimler ödedikleri cizye veya bedelat-ı askeri ile askerlikten ve diğer gelir getirmeyen tehlikeli işlerden muaf olmuştur. Böylelikle güven içinde ticaret ve sanatla uğraşan gayrimüslimler imparatorluğun iktisadi hayatını

⁴⁹² 1860'lı yıllarda ortaya çıkan ve Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi yazarların oluşturduğu muhalif gurup. Ayrıntılı bilgi için bak. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876*, İngilizceden Çeviren: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2005, s. 179-242.

⁴⁹³ Kenan Demir, "Hürriyet Gazetesine Göre Osmanlı Ekonomisinin Sorunları ve Çözüm Önerileri (1868-1870)", *Turkish Studies*, Volume: 12, Issue: 31, 2017, s. 79.

⁴⁹⁴ Konsolos Blunt'ın tespitlerine göre 1830 yılında İzmir'de Türk nüfusu 80 bin iken 1860'ta ise tahminen 41 bindi. Buna karşın 1830'da 20 bin olan Rum nüfus ise 75 bine yükselmişti. *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume I, Ed. By Bilal Şimşir, Ankara, 1989, s. 17.

⁴⁹⁵ *British Documents...*, s. 16.

⁴⁹⁶ *British Documents...*, s. 51.

bütünüyle ele geçirmiştir⁴⁹⁷. Adıyaman'da yaşayan gayrimüslimler için de aynı durum söz konusudur.

3.2. Adıyaman'da Gayrimüslimlerin Yaptığı Meslekler

Gayrimüslimlerin uğraştıkları iş ve mesleklerle ilgili kaynaklarda ayrıca bir bölüm bulunmamaktadır. Ancak cizye ve nüfus defterlerinde vergi mükellefleri veya hanelerde ikamet edenler, bilhassa şehir merkezlerinde yaşayanlar kayıt altına alınırken birçoğunun isimleriyle birlikte meslekleri de kaydedilmiştir. Zira eskiden insanlar çoğu kez yaptıkları iş ve mesleklerle anılmaktaydı. Bu vesileyle bu defterlerden şehirde ve kırsal kesimde yaşayan halkın uğraştığı meslekler ve iş kolları hakkında bazı veriler elde edilebilmektedir.

3.2.1. Hınımansur'da gayrimüslimlerin uğraştığı meslekler

Cizye ve nüfus defterleri kazalarda yaşayan gayrimüslimlerin geçimlerini sağlamak amacıyla hangi işlerle uğraştığını tespit etmek için bazı veriler sunmaktadır. Bu defterler şehirde yapılan iş, meslek ve sanat kolları ile ilgili önemli kayıtlar içermektedir. H.1262/1845-1846 tarihli Behisni sancağı cizye defteri⁴⁹⁸ incelendiğinde vergi mükelleflerinin birçoğunun meslekleriyle birlikte kaydedildiği görülmektedir. Söz konusu defterde kayıtlı, Hınımansur'daki toplam 587 cizye mükellefinden 259'u meslekleriyle beraber kaydedilmiştir. Bu şahısların tamamı Hınımansur şehir merkezinde yaşamaktadır. Kırsal kesimde nahiye ve köylerde yaşayan gayrimüslimlerin çoğunun tarım ve hayvancılıkla uğraştığı bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla Hınımansur'un kırsal kesimlerinde yaşayan gayrimüslimlerim hiçbirinin mesleği belirtilmemiştir. Defterdeki verilere göre şehir merkezinde yaşayanlar 31 iş kolunda çalışarak geçimlerini sağlamaktaydı. Bu da yaptıkları iş ve mesleklerle ilgili bazı değerlendirmeler yapmayı mümkün kılmaktadır. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır ki defterlerdeki kayıtlardan elde edilen sayılar kesin rakamlar değildir. Tablolardaki sayılar defterlerde kayıtlı olanlardır. Hınımansur şehir merkezinde 1845-1846 yıllarında icra edilen meslekler alfabetik olarak aşağıda tablo halinde gösterilmiştir⁴⁹⁹.

⁴⁹⁷ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Bellekten*, Cilt: LV, Sayı: 213, 1991, s. 373.

⁴⁹⁸ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637.

⁴⁹⁹ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637, s. 5-6.

Tablo 3.1. 1845-1846 yıllarında Hısnımansur'da gayrimüslimlerin icra ettiği meslekler

Meslek adı	Kişi Sayısı	Meslek adı	Kişi Sayısı	Meslek adı	Kişi Sayısı
Basmacı	9	Hallac	9	Nalçacı	2
Berber	1	Hamal	2	Neccar	9
Bezzaz	3	Kalaycı	13	Ölçekçi	1
Bıçakçı	3	Kazancı	8	Palancı	5
Boyacı	13	Keçeci	6	Rençber	6
Çulha	49	Kefşger	15	Tarakçı	1
Çerçi	3	Köşker	24	Terzi	3
Çilingir	6	Kuyumcu	14	Teymurci	20
Çulcu	5	Kürekçi	1	Tüfenkçi	2
Değirmenci	6	Nalbant	15	Tütüncü	1
Etmekçi	3				

Tablo 3.1'deki veriler değerlendirildiğinde XIX. yüzyılın ortalarında Hısnımansur şehir merkezinde yaşayan gayrimüslimlerin geçimlerini sağlamak için hayatın her alanıyla ilişkili birçok iş ve meslekle uğraştıkları görülmektedir. Bu mesleklerin başında 49 kişiyle çulhacılık⁵⁰⁰ gelmektedir. Köşkerlik⁵⁰¹, demircilik, boyacılık, kalaycılık, nalbantlık, kuyumculuk, neccarlık⁵⁰², hallacılık⁵⁰³ ve basmacılık⁵⁰⁴ gayrimüslimlerin en çok yaptıkları diğer işler arasındaydı. Gayrimüslimlerin yaptığı bu işlerin birçoğunun ustalık gerektiren ve kazancı yüksek olan işler olduğu ifade edilmelidir. Söz konusu durum onların askerlikten muaf olmalarının sonucu olarak görülmelidir. Çünkü askerlikten cüzi

⁵⁰⁰ Çulha; el tezgâhında bez dokuyan kimse, dokumacı demektir. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lugatı, İstanbul, 2010, s. 243.

⁵⁰¹ Köşker, deriden ayakkabı yapan kimseler için kullanılırdı. Devellioğlu, s. 503.

⁵⁰² Arapça olan bu terim marangoz demektir. Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 97.

⁵⁰³ Pamuk, yatak, yorgan atan anlamlarına gelmekle birlikte hallaç tabiri, özel olarak yapılmış bir alet, tokmak ve yay ile yün ve pamuğu kabartan meslek erbabı için kullanılırdı. Devellioğlu, s. 319.

⁵⁰⁴ Tülbent ve pamuklu dokuma üstüne kalıpla desen basma işi demektir. Ayverdi, s. 116.

sayılabilecek bir vergi ödeyerek muaf olan gayrimüslimler ticari hayatın hemen her alanında güven içinde işlerini devam ettirmiştir. Bu sayede birçok meslekle meşgul olmuşlardır. Gayrimüslim erkekler genç yaşta sanat ve mesleklerine başlıyordu. İş hayatları askere gitmedikleri için de süreklilik gösteriyordu. Gayrimüslimler zamanlarının çoğunu işlerine ayırmakta ve işlerinde ustalaşıp, maddi açıdan da gelişme olanağı bulmaktaydı⁵⁰⁵.

Hısnımansur gayrimüslimleri 1905-1906 yıllarında kiliselerinin tamiri için aralarında para toplamış ve yardım edenlerin isimlerinin yer aldığı iane defterini diğer belgelerle yetkililere sunmuştur. Yardımda bulunanların çoğu meslekleriyle kaydedilmiştir. XX. yüzyılın başlarında Hısnımansur'da gayrimüslimlerin yaptığı işler hakkında mutlak bir kanaate varmaya imkân sağlamasa da, yapılan mesleklerle ilgili ipuçları vermesi açısından bu belgelerde meslekleri belirtilenler⁵⁰⁶ aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3.2. *XX. yüzyılın başlarında Hısnımansur gayrimüslimlerinin yaptıkları meslekler*

Meslek Adı	Sayı	Meslek Adı	Sayı	Meslek Adı	Sayı
Kuyumcu	3	Terzi	7	Kürekçi	1
Neccar	2	Aşçı	1	Çerçi	1
Tüfenkçi	1	Tüccar	6	Değirmenci	2
Kazancı	4	Çulcu	6	Kalaycı	1
Nalband	4	Bıçakçı	1	Teymurci	3

Gayrimüslimlerin meslekleri hakkında şer'iyeye sicillerinde de bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Esnafları ilgilendiren problemlerin mahkemeye intikal etmesi durumunda kayıtlarda şahısların isimleriyle birlikte meslekleri de yazılmaktaydı. Dolayısıyla sicillerde kişilerin meslekleriyle ilgili doğrudan ve dolaylı bir şekilde bazı veriler elde etmek mümkündür. Şer'iyeye sicilleri incelendiğinde de XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında gayrimüslimlerin çoğunlukla yukarıda belirtilen meslekleri devam ettirdikleri görülmektedir. Ancak bu mesleklere ilaveten başka işlerle uğraşanlar da

⁵⁰⁵ Toprak, *1835 Tarihli ...*, s. 79

⁵⁰⁶ BOA, *İ.AZN*, 68/47, belge no 3; BOA, *İ.AZN*, 74/12, belge no 2.

olmuştur. Gayrimüslimlerden saatçi⁵⁰⁷, kahveci⁵⁰⁸, attar⁵⁰⁹, odabaşı,⁵¹⁰ abacı⁵¹¹ ve tüccar⁵¹² olanlar da bulunmaktadır. Bahsi geçen mesleklerin dışında gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı olarak yaptıkları işler de vardır. Bunlardan biri de meyhaneciliktir. Şer’iyye sicillerine göre Hısınmansur’da iki gayrimüslim meyhanecilik yapmıştır. Bunlardan biri Eskisaray Mahallesi’nden Yanos⁵¹³, diğeri ise yine Eskisaray Mahallesi’nden ve Ermeni milletine mensup olan Kirkor’dur⁵¹⁴.

3.2.2. Behisni’de gayrimüslimlerin uğraştığı meslekler

Gayrimüslimlerin yaptığı iş ve mesleklerle ilgili nüfus defterleri önemli veriler ihtiva etmektedir. 1834-1835 tarihli nüfus defterinde Behisni’de ikamet eden gayrimüslimler kayıtlıdır⁵¹⁵. Nüfus defteri düzenlenirken gayrimüslimlerin çoğu isimleriyle birlikte meslekleri *sanatı çulha*, *sanatı kalaycı*, *sanatı demirci* gibi ifadeler ile belirtilmiştir. Bu sayede Behisni’de gayrimüslimler arasında yaygın olarak yapılan iş ve meslekleri tespit etmek, ayrıca bazı değerlendirmeler yapmak mümkün olmaktadır. Ancak defterde kayıtlı olan herkesin mesleği yazılı değildir. Söz konusu defterden elde edilen verilere göre⁵¹⁶ 1834-1835 yıllarında Behisni şehir merkezinde ikamet eden gayrimüslimlerin yaptığı iş ve meslekler tasnif edilerek alfabetik olarak aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 3.3. 1834-1835 yıllarında Behisni merkezindeki gayrimüslim esnaf ve zanaatkarlar

Meslek Kolu	Kişi sayısı	Meslek Kolu	Kişi sayısı	Meslek Kolu	Kişi sayısı
Abacı	2	Dellal	2	Kürekçi	4
Azeb	2	Demirci	16	Mızman	2
Bakkal	1	Ekmekçi	1	Muzaf	6

⁵⁰⁷ 279 numaralı HŞS, s. 186-187, belge no 110.

⁵⁰⁸ 246 numaralı HŞS, s. 214.

⁵⁰⁹ 246 numaralı HŞS, s. 177,193.

⁵¹⁰ 246 numaralı HŞS, s. 255; 279 numaralı HŞS, s. 186-187.

⁵¹¹ 260 numaralı HŞS, s. 117-118, belge no 131.

⁵¹² BOA, DH.H, 49/18.

⁵¹³ 246 numaralı HŞS, s. 193.

⁵¹⁴ 262 numaralı HŞS, s. 95.

⁵¹⁵ BOA, NFS.d, 7298.

⁵¹⁶ BOA, NFS.d, 7298, s. 2-13.

Bakırcı	1	Eşekçi	1	Nalbant	18
Basmacı	2	Hallaç	8	Neccar	5
Berber	1	Hamal	2	Oduncu	10
Bıçakçı	5	Kalaycı	39	Ölçücü	1
Bostancı	6	Kantarçı	1	Palancı	16
Boyacı	29	Katırcı	1	Soku	1
Cullah	1	Kazancı	2	Tarakçı	3
Çatıcı	6	Keçeci	2	Taşçı	2
Çilingir	7	Kılıççı	2	Terzi	9
Çulcu	6	Köşker	46	Tüccar	3
Çulha	89	Kundakçı	10	Uncu	1
Değirmenci	1	Kuyumcu	24	Yapıcı	1
TOPLAM	159		157		83
GENEL TOPLAM					399

Tablodaki veriler dikkate alındığında Tanzimat öncesi dönemde Behisni gayrimüslimlerinin birçok işle meşgul oldukları görülmektedir. Buna göre 1834-1835 yıllarında Behisni merkezinde gayrimüslimlerin 45 iş kolunda faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu işlerin başında 89 kişiyle çulhacılık gelmektedir. Çulhacılığın en çok yapılan iş olması dokumacılığın gayrimüslimler arasında yaygın olduğunu göstermektedir. Daha sonra ise köşkerlik, kalaycılık, boyacılık, demircilik, nalbantlık, kuyumculuk ve palancılık⁵¹⁷ Behisni’de gayrimüslimler tarafından en çok yapılan meslekler arasında yer almaktadır. Gayrimüslimlerin yaptığı iş ve mesleklere bakıldığında çoğunun ustalık gerektiren ve maddi açıdan kazançlı işler olduğu söylenebilir.

⁵¹⁷ Palan; binek hayvanlarına ve bazen ata vurulan bir çeşit eğerdir. Bunu üreten meslek sahibi palanger olarak da adlandırılır. Merçil, s. 38.

Şehir merkezinde olduğu gibi Behisni'ye bağlı kırsal kesimde yaşayan gayrimüslimler de geçimlerini sağlamak için türlü işlerle uğraşmıştır. Bu iş ve mesleklerden tespit edilenler aşağıda tabloda gösterilmiştir⁵¹⁸.

Tablo 3.4. 1834-1835 yıllarında Behisni'nin kırsal kesiminde gayrimüslim esnaf kolları ve kişi sayısı

Meslek Kolu	Kişi sayısı	Meslek Kolu	Kişi sayısı	Meslek Kolu	Kişi sayısı
Bağcı	1	Değirmenci	5	Köşker	9
Boyacı	7	Dellal	1	Kuyumcu	1
Çatıcı	1	Demirci	6	Nalbant	2
Çulha	44	Kalaycı	10	Oduncu	3
Davulcu	1	Keçeci	1	Tarakçı	1

Nüfus defterinden on yıl sonra düzenlendiği anlaşılan 1845-1846 tarihli Behisni sancağı cizye defterinde⁵¹⁹ mükelleflerinin çoğu meslekleriyle kaydedilmiştir. Bu da gayrimüslimlerin hangi iş kollarında yoğunlaştığını göstermesi açısından ipuçları vermektedir. Söz konusu defterdeki kayıtlardan şehir merkezinde yaşayan gayrimüslimlerin uğraştığı mesleklerin tasnifini alfabetik olarak aşağıdaki biçimde tablolaştırmak mümkündür.

Tablo 3.5. 1845-1846 yıllarında Behisni şehir merkezinde gayrimüslimlerin icra ettiği meslekler⁵²⁰

Meslek adı	Sayı	Meslek adı	Sayı	Meslek adı	Sayı
Abacı	4	Değirmenci	5	Lüleci ⁵²¹	2
Basmacı	9	Dermancı	3	Mazman	6

⁵¹⁸ BOA, NFS.d, 7298, s.13-16.

⁵¹⁹ BOA, ML.VRD.CMH.d, 637.

⁵²⁰ BOA, ML.VRD.CMH.d, 637, s. 7.

⁵²¹ Tütün içilen çubuklarla nargilede kullanılan ve lüle denilen aletleri yapan kişilere lüleci denilmekteydi. Lüleci olan iki gayrimüslim de Behisnili değildi. Bunlar buraya çalışmaya gelen Arabgirli Sergis ve Mıgırdiç idi. BOA, ML.VRD.CMH.d, 637, s. 7.

Berber	1	Dülger	5	Nalband	23
Bıçakçı	7	Eskici	19	Neccar	6
Bostancı	1	Etmekçi	4	Palancı	15
Boyacı	13	Kalaycı	32	Rençber	24
Çulha	51	Kazancı	6	Taşcı	2
Culah	11	Keçeci	7	Terzi	3
Çerçi	5	Kefşger	27	Teymurci	15
Çilingir	2	Köşker	13	Tüccar	1
Çulcu	6	Kundakçı	3	Tüfenkçi	1
		Kuyumcu	13		

Tablodaki veriler değerlendirildiğinde XIX. yüzyılın ortalarında Behisni kazasında yaşayan gayrimüslimlerin birçok iş ve meslekle uğraştıkları görülmektedir. Tespit edilen 34 iş kolundan en fazla mensubu mesleklerin başında Hısnımansur'da olduğu gibi çulhacılık gelmektedir. 1845-1846 yılında Behisni merkezinde çulhacılık mesleğini 51 kişi icra ediyordu. On yıl önceki döneme göre bu mesleği yapanların sayısında düşüş olduğu gözlenmektedir. Çulhacılıktan sonra ise kalaycılık, rençberlik, keşşgerlik, eskicilik, nalbantlık, kuyumculuk, palancılık, teymurcilik ve boyacılığın en çok yapılan işler olduğu görülmektedir. Bu dönemde Behisni'de yukarıdaki mesleklerin bazıları sadece gayrimüslimler tarafından yapılıyordu. Yani ticari hayatın bazı alanlarında gayrimüslimlerin bariz şekilde hâkimiyeti söz konusuydu. Behisni şehir merkezindeki kuyumcu, nalbant, keçeci, basmacı, değirmenci ve kalaycıların hepsi gayrimüslimdi⁵²². Behisni'de gayrimüslimler bu işlerle uğraşırken aynı tarihlerde şehirdeki Müslümanlar ise daha çok attarlık, bakkallık, berberlik, çiftçilik, debbağlık, helvacılık, kahvecilik ve kebabçılık gibi işleri yaparak geçimlerini sağlıyordu⁵²³.

⁵²² Seydi Vakkas Toprak, *Besni 1846 Tarihli Bir Kezalet Defterine Göre Nüfus ve Sosyal Hayat*, Adıyaman Üniversitesi Yayınları, Adıyaman, 2015, s. 102-103.

⁵²³ Toprak, *Besni...*, s. 312.

Behisni şehir merkezinin dışında kırsal kesimde de gayrimüslimler ikamet etmekteydi. Behisni'ye bağlı Sofraz, Şambayadı, Keysun, Suvarlı, Belviran, Kızılin ve Tut gayrimüslimlerin yaşadığı köylerdi⁵²⁴. Buralarda yaşayan gayrimüslimlerden meslekleri belirlenenler aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 3.6. 1845-1846 yıllarında Behisni'nin kırsal kesiminde gayrimüslimlerin icra ettiği meslekler

Meslek adı	Sayı	Meslek adı	Sayı	Meslek adı	Sayı
Rençber	4	Kefşger	7	Terzi	1
Çulha	27	Kalaycı	4	Nalbant	4
Cullah	3	Kuyumcu	4	Teymurci	3
Bostancı	4	Boyacı	6	Keçeci	1
Bıçakçı	1	Değirmenci	1	Çerçi	1
Eskici	3	Köşker	1	Kundakçı	1

Kırsal kesimde yaşayan insanların çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraştığı bilinen bir gerçektir. Buna rağmen buralarda yaşayan gayrimüslimlerin birçok işle uğraştıkları görülmektedir. 1845-1846 yılında Behisni'ye bağlı kırsal kesimde ikamet eden gayrimüslimler 18 farklı iş kolunda faaliyet göstermiştir. Bu işlerin başında 27 kişiyle çulhacılık gelmektedir. Daha sonra ise boyacılık, keşşgerlik, nalbantlık, kuyumculuk, kalaycılık Behisni'nin kırsal kesiminde yaşayan gayrimüslimlerin en fazla yaptıkları meslekler arasında yer almaktaydı. Kaynaklarda Behisni'ye bağlı olan Tut köyündeki Ermenilerin dokumacılıkla uğraştığı ve civar şehirlere oldukça büyük miktarda ürün satışı yaptıkları ifade edilmiştir⁵²⁵.

Behisni'de ticari hayatta rahatça faaliyetlerini sürdüren gayrimüslimler ilerleyen zamanlarda fabrikalar da işletmiştir. Şer'iyye sicilleri incelendiğinde Behisni'ye bağlı Şambayadı köyünde Ermenilere ait çırçır fabrikaları olduğu görülmektedir. 1912 yılında Behisnili Karabet mahkemeye başvurarak Minas adlı şahsın Şambayadı köyünde kendisine

⁵²⁴ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637, s. 8-9.

⁵²⁵ Alboyacıyan, s. 147.

ait olan pamuk çırçırında top çember parçasını çaldığını iddia etmiştir. Minas ise bu parçanın kendi fabrikasına ait olduğunu ifade etmiştir⁵²⁶. Bu belgeden anlaşılacağı üzere Behisni'de XIX. yüzyılın başlarında Ermenilere ait iki çırçır fabrikası bulunduğu anlaşılmaktadır.

3.3. Gayrimüslimlerin Ödediği Vergiler

Osmanlı Devleti'nde reayadan alınan vergiler iki kısma ayrılır. Bunların birincisi örfi vergilerdir. Devletin yürütme ve uygulama görevlerini yapanların hizmetleri karşılığı halktan alınan bedel rusum-ı örfiye olarak nitelendirilmiştir. Örfi vergiler hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden alınan vergilerdir. Cürüm ve cinayet, arus, bennak, mücerret ve benzeri daha birçok vergi bu tür vergilerdir.⁵²⁷ Halktan alınan diğer vergi ise tekâlif-i şer'îye olarak adlandırılır ve bu vergiler kaynağını İslam dininden alır. Gayrimüslimlerden alınan cizye bu türden bir vergidir. Bu bağlamda şer'i bir vergi olan cizye ve cizyenin devamı mahiyetinde olan bedelat-ı askeriye üzerinde durulmalıdır.

3.3.1. Cizye

Cizye gayrimüslimlerden alınan vergilerin en başat olanıdır. İslam hukukuna göre Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda bulunan gayrimüslimler, zimmet antlaşmasını kabul ederek zımmî statüsüne geçerler. Belli bir miktar cizyeyi ödeme karşılığında eski topraklarında yaşama hakkına sahip olurlar. Gayrimüslimler ödedikleri cizye karşılığında askerlikten muaf olmuşlardır. Ayrıca cizye sayesinde can ve mal güvenlikleri de sağlanmıştır⁵²⁸.

Osmanlı Devleti'nde bütün gayrimüslimlerden değil, belli şartları taşıyanlardan cizye alınmıştır. Cizye mükellefinin beden ve akıl sağlığının yerinde olması ve 14-75 yaşları arasında olması bu şartlar arasındadır⁵²⁹. Ayrıca evi, bağı ve evin içindeki örtü döşek gibi eşyalarından başka koyun, keçi, hububat gibi mahsullerinden 300 akça tutarında malı olması gerekir. Bu gücü olmayanlardan bir şey alınmamıştır⁵³⁰. Osmanlı Devleti'nde şer'i hukuka uygun olarak yaşlılar, kadın, çocuk, kör, malul, işsiz ve fakir kimseler

⁵²⁶ 176 numaralı BŞS, belge no 118-119.

⁵²⁷ Çadırcı, s. 105.

⁵²⁸ İhsan Karataş, s. 245.

⁵²⁹ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (baş vergisi)", *Belleten*, Cilt: VIII, Sayı: 32, 1944, s. 621.

⁵³⁰ Neşet Çağatay, "Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, Ankara, 1947, s. 494.

cizyeden daima muaf tutulmuştur⁵³¹. Önceden bütün din adamlarından da cizye alınmamıştır. Ancak din adamları bu imtiyazı kötüye kullandıklarından kendilerine verilen muafiyet kaldırılmıştır. Çalışan, ticaret yapan ve para kazanan din adamları vergiye tabi tutulmuştur. Vergiden bağışlanma, kendini ibadete veren ve başka hiçbir işle meşgul olmayan din adamlarına uygulanmıştır⁵³². Cizye önceleri sene başı olan muharrem ayının başında tahsil edilirken, sonraki zamanlarda ihtiyaç duyulan para darlıkları nedeniyle vakit gelmeden de tahsil edilmiştir⁵³³.

Osmanlı Devleti'nde toplanan cizye miktarı fıkhındaki cizye hükümlerine uydurulmaya çalışılmıştır. Fakat paranın birimi ve değerinin değişmesi sebebiyle benzerlik sadece katsayı ve sınıflarda kalmıştır⁵³⁴. Şer'i kaidelere göre şeyhülislam tarafından verilen fetva ile her yıl cizye miktarının tespit edilmesi ve ilanı hükümdarın sorumluluğu altındadır⁵³⁵. Osmanlı Devleti'nde cizye konusunda Hanefi mezhebi fihına dayalı sistem kabul edilmiş ve uygulanmıştır⁵³⁶. Buna bağlı olarak cizye mükellefleri âlâ, evsat ve edna şeklinde üç sınıfa ayrılmıştır. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmıştır. Üç ana cizye sınıfı Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren aynı şekilde korunmuştur⁵³⁷. Bu gruplara dâhil olanların ödedikleri cizye miktarı saf gümüş cinsinden olmak üzere sırasıyla 48, 24 ve 12 şer'i dirhem; altın olarak 4, 2 ve 1 dinar şeklinde belirlenmiştir⁵³⁸. Osmanlı gümüş parasına göre 1691-1855 yılları arasında⁵³⁹ cizye miktarı (esedi kuruş olarak) şu şekildedir:

Tablo 3.7. *Osmanlı Devleti'nde yıllara göre esedi kuruş cizye miktarı*

Yıllar	âlâ	evsat	ednâ
1691	9	4,5	2,25
1696	10	5	2,25
1743	11	5,5	2,75

⁵³¹ İnalçık, "Cizye", s. 46.

⁵³² Yavuz Ercan, s. 379.

⁵³³ Pakalın, I, s. 301.

⁵³⁴ Yavuz Ercan, s. 373.

⁵³⁵ İnalçık, "Cizye", s. 46.

⁵³⁶ Nedkoff, s. 621.

⁵³⁷ Karpat, s. 68.

⁵³⁸ İnalçık, "Cizye", s. 46.

⁵³⁹ İnalçık, "Cizye", s. 47; BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637,1346 ve 1378 nolu defterler.

1804	12	6	3
1816	16	8	4
1824	24	12	6
1827	36	18	9
1829	48	24	12
1834	60	30	15
1845	60	30	15
1852	60	30	15
1855	60	30	15

Osmanlı Devleti'nde cizye dini bir vergi sayıldığından toplanması, harcanması için özel bir ilgi gösterilmiştir. Vergiyi toplayacak memurlar da özenle seçilmiştir. Cizyenin tahsiliyle görevli memurlara *cizyedar* denilmiştir⁵⁴⁰. Cizye, Avrupa devletlerinin en çok gözlerine batan vergi olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti 28 Mart 1855 tarihinde Kırım Savaşı'nın devam ettiği günlerde İngiltere ve Fransa'nın baskıları sonucu, yüzyıllardır yürürlükte olan söz konusu vergiyi yürürlükten kaldırmıştır⁵⁴¹.

3.3.2. Behisni sancağında cizye

XIX. yüzyılın ortalarında Behisni sancağı Siverek⁵⁴², Hısnımansur, Behisni ve Samsat kazalarından meydana geliyordu. Behisni sancağında da cizye tahsil edilirken vergi mükellefi olan gayrimüslimler üç sınıfa ayrılmak suretiyle cizye defterine kaydedilmiştir(EK-4). 1845 yılında Behisni sancağına bağlı Behisni, Hısnımansur ve Samsat kazalarındaki gayrimüslimlerin *sınıf-ı selase* itibariyle cizye-i şer'iyeye miktarları aşağıda tabloda gösterilmiştir⁵⁴³.

⁵⁴⁰ Pakalın, I, s. 303.

⁵⁴¹ Gülsoy, s. 60.

⁵⁴² Siverek kazası çalışma kapsamında olmadığı için değerlendirme dışı tutulmuştur.

⁵⁴³ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637, s. 9.

Tablo 3.8. 1845-1846 yıllarında Behisni sancağında cizye mükelleflerinin sayısı ve dâhil oldukları grup

Kaza	âlâ	evsat	ednâ	Cizye miktarı
Samsat	---	80	16	2.640
Hısnımansur	---	514	73	16.515
Behisni	10	470	78	15.870
Toplam	10	1.164	167	35.025

1845-1846 yıllarında Behisni sancağına bağlı Hısnımansur, Behisni ve Samsat'ta 10 ala, 1.164 evsat ve 167 edna grupta olmak üzere toplam 1.341 cizye mükellefi bulunuyordu. Mükelleflerin ödemesi gereken vergi miktarı 35.025 kuruştı. Bu miktar sancağın toplam geliri olan 2.921.667 kuruş⁵⁴⁴ içinde yüzde 1,2'ye denk geliyordu. Üç servet gurubuna karşılık gelen vergi oranları sırasıyla 60, 30 ve 15 kuruştı. Görüldüğü üzere Behisni sancağında vergi mükelleflerinin büyük bir kısmı evsat sınıfında bulunuyordu. Evsat sınıfında olanların fazla olmasından Adıyaman'daki gayrimüslimlerin büyük bir kısmının orta düzeyde bir hayat standardına sahip oldukları sonucu çıkarılabilir. Tablodan da anlaşılacağı üzere âlâ sınıfta olanların hepsi Behisni'de bulunuyordu. Bu da buradaki gayrimüslimlerin Hısnımansur ve Samsat'takilere göre ekonomik açıdan daha iyi durumda olduklarını göstermektedir.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu şehirlerinde ülkenin değişik yerlerinden gelmiş insanların varlığına sıkça rastlanmaktadır⁵⁴⁵. Nitekim Behisni sancağına ait cizye defterine farklı şehirlerden iş ve çalışma gibi gayelerle Hısnımansur ve Behisni'ye gelenler de kaydedilmiştir. Vergilerini yerleştikleri yerde ödeyen bu kişiler lakap olarak geldikleri yerlerle anılmıştır. Örneğin Urfalı Manok veled-i Kivork, Gürünlü Sako veled-i Ohan, Arabgirli Hambarsum veled-i Bedros, Malatyalı İvaz veled-i Manok Hısnımansur'a⁵⁴⁶ dışarıdan gelen kişilerden bazılarıdır. Darendeli Hazar veled-i Karabet, Arabgirli lüleci Sergis, Maraşlı Toros veled-i Bedros, Eğinli Haço veled-i Ohanis ise farklı

⁵⁴⁴ BOA, *ML.VRD.d*, 1233.

⁵⁴⁵ Doğan Yörük, "H.1259/M.1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri'de Rum ve Ermeniler" *Turkish Studies*, Volume 8/11, Fall 2013, Ankara, s. 447.

⁵⁴⁶ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637, s. 5.

memleketlerden gelip Behisni'ye⁵⁴⁷ yerleşen gayrimüslimlerden birkaçıdır. Belirtilen şekilde Hısnımansur ve Behisni ahali arasında karışan nefer sayısı 50 kişidir. Muhtelif yerlerden gelen ve cizye defterine kaydedilen kişilerin çoğunun mesleği belirtilmemiştir. Sadece birkaçının mesleği yazılmıştır. Hısnımansur ve Behisni'ye dışarıdan gelen söz konusu kişilerin en fazla Malatya (9 kişi), Urfa (7 kişi), Eğin (6 kişi), Ant(e)ab (5 kişi), Arabgir (4 kişi) kökenli olduğu görülmektedir. Cizyelerini Hısnımansur ve Behisni'de ödeyen yabancıların 41'i evsat, 9'u ise edna sınıfında bulunmaktadır.

Behisni sancağındaki cizye mükelleflerinin durumu sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1848 yılına gelindiğinde ise Behisni'ye bağlı kazaların cizye mükellefi sayılarını belirten tablo aşağıda gösterilmiştir⁵⁴⁸.

Tablo 3.9. 1848 yılında Behisni Kaymakamlığına bağlı kazalardaki cizye mükellefleri ve dâhil oldukları grup

Kaza	âlâ	evsat	edna
Behisni	18	478	15
Hısnımansur	---	454	44
Samsat	---	51	---
Gerger	---	36	---
Toplam	18	1.019	59

Tablodaki veriler incelendiğinde 1848 yılında mükellef sayılarında değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce Behisni sancağının 1.341 olan cizye mükellefi sayısı, Gerger sancağına dâhil edilmiş olmasına rağmen 1.096'ya düşmüştür.

Mükellef sayısı bu şekilde değişiklik gösteren Behisni sancağının cizye hâsılatında da değişimler meydana gelmiştir. 1847-1850 yılları arasında⁵⁴⁹ Behisni sancağına bağlı kazaların cizye gelirlerini aşağıdaki şekilde tablolştırmak mümkündür.

⁵⁴⁷ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 637, s. 7.

⁵⁴⁸ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 930, s. 2.

⁵⁴⁹ BOA, *C.DH*, 291/14542.

Tablo 3.10. 1847-1850 yıllarında Behisni sancağı cizye miktarı

Yıl	1847-1848	1848-1849	1849-1850
Hısnımansur	15.600	16.600	14.115
Behisni	16.380	13.755	14.985
Samsat	2.100	1.965	2.040
Gerger	300	660	2.460
Toplam	34.380	32.980	33.600

Tablodaki verilere bakıldığında Hısnımansur'un ve Samsat'ın cizye miktarının önceki yıllara göre düştüğü, Behisni'de ise miktarın hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir. Behisni sancağının toplam cizyesinin de düştüğü anlaşılmaktadır. Behisni sancağında tahsil edilen cizye miktarı H.1264/1847-1848 yılında 50.478, H.1265/1848-1849 yılında 49.485, H.1266/1849-1850 yılında ise 46.860 kuruştur⁵⁵⁰. Daha sonraki yıllarda bu miktarın çok fazla değişmediği söylenebilir. H. 1269/ 1852-1853 yılına gelindiğinde Behisni livasında sınıf-ı selase itibariyle ala 9, evsat 1.334 ve edna 383 olmak üzere toplam 1.726 vergi mükellefi bulunmaktadır. Bu mükelleflerin ödemesi gereken cizye toplamı ise 46.305 kuruştur⁵⁵¹.

3.3.3. Gayrimüslimlerin askere alınma meselesi ve bedelat-ı askeriye

Gayrimüslimlerin askere alınmalarıyla ilgili önemli gelişmelerden biri Kırım Savaşı zamanında olmuştur. Savaş sebebiyle Osmanlı Devleti'nin asker ihtiyacı artmıştır. Asker ihtiyacını karşılamak için redif sınıfındakilerin tamamı orduya çağırılmıştır. Bu süreçte Hristiyanlar da hükümete başvurarak her türlü desteği vermeye hazır olduklarını bildirmiştir. Ancak savaşın bütün olumsuz şartlarına rağmen Hristiyanlardan asker istenmemiştir. Kırım Savaşı devam ederken 1855 yılında Babıâli müttefikleri Fransa ve İngiltere'nin baskıları üzerine cizyeyi ilga etmiştir⁵⁵².

⁵⁵⁰ Behisni sancağına bağlı tüm kazalarda (Siverek, Behisni, Hısnımansur, Gerger, Samsat) tahsil edilen tutar. BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 947.

⁵⁵¹ BOA, *ML.VRD.CMH.d*, 1329, s. 1.

⁵⁵² Gülsoy, s. 59-60.

Osmanlı Devleti cizyenin kaldırılmasıyla birlikte İstanbul'daki Avrupalı sefirlere bundan böyle söz konusu verginin bir daha tahsil edilmeyeceğini bildirmiştir. Ayrıca cizye kaldırıldığı için gayrimüslimlerden de nüfusları oranında asker alınacağı ifade edilmiştir. Buna göre Hristiyanlar askerlikte miralaylığa, mülki hizmetlerde birinci sınıf memuriyetlere kadar çıkabilecektir⁵⁵³. Babiâli tarafından alınan karar 14 Mayıs 1855 tarihinde Takvim-i Vekayide⁵⁵⁴ yayınlanarak kamuoyuna bildirilmiştir. Kararda şimdiye kadar askerlik hizmetinin yalnızca Müslümanlar tarafından yerine getirildiği, buna mukabil Hristiyan tebaadan cizye adı altında vergi alındığı belirtilmiştir. Alınan kararın maksadının yalnız Müslümanlar üzerinde bulunan bu ağır yükü hafifletmek ve askerlik hizmetinin itibar ve şanına gayrimüslimlerin de dâhil edilmesi olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle bundan böyle gayrimüslimlerin de Müslümanlar gibi askerlik hizmetine tabi tutulacakları belirtilmiştir. Gazetede yayınlanan kararda silaha alışkın olup nüfusça fazla olmalarından dolayı ülkenin askeri gücünün büyük kısmının Müslümanlardan, cüzi bir kısmının da Hristiyanlardan oluşacağı ifade edilmiştir. Alınan karar gereğince her yıl belli sayıda gayrimüslim askere alınacak, geri kalanlarından ve ihtiyaç fazlası olanlardan ise hizmet bedeli olarak umum vergiler dışında iane-i askeri alınacaktı. Cizye yerine alınacak iane-i askeriye gayrimüslimlerin nüfusuna ve Müslümanların verdiği asker sayısına göre belirlenecekti⁵⁵⁵. Böylelikle savaş nedeniyle ihtiyaç duyulan asker ihtiyacının Hristiyan tebaadan karşılanması öngörüldü. Alınan karar doğrultusunda ilk etapta belli sayıda gayrimüslim orduya alınacaktı.

Bütün Osmanlı tebaasına askerliği zorunlu hale getiren hükümet kararı sonrası gayrimüslimlerden ilk etapta 15.000 asker alınması uygun görülmüştür. Bu çerçevede hükümet Rumeli ve Anadolu'daki bazı sancaklardan Hristiyan asker almak için çalışmaları tamamlamıştır. Çalışmalar sonucunda her sancağın vermesi gereken gayrimüslim asker sayısı tespit edilmiştir. Behisni sancağından alınacak gayrimüslim asker sayısı 20 olarak belirlenmiştir. Bu sayı sancağın verdiği asker sayısına göre belirlenmiştir. Çalışmaları yürütmek üzere görevli memurlar da tayin edilmiştir. Memurlar yanlarındaki diğer görevlilerle, kendilerine verilen talimatname çerçevesinde asker alma işlerini yürütecektir. Memurlara ayrıca belli bir miktar harcırah da tahsis edilmiştir. Sivas, Amasya, Diyarbekir, Siird, Mardin, Harput, Ma'den, Behisni ve Dersim sancaklarında askerlik işlerini yapmak üzere bir memur ve iki de yardımcısı olmak üzere üç kişi görevlendirilmiştir. Memur olan

⁵⁵³ Engelhardt, s. 121.

⁵⁵⁴ *Takvim-i Vekayi*, Sayı 523, 26 Şaban 1271/14 Mayıs 1855.

⁵⁵⁵ *Takvim-i Vekayi*, Sayı 523, 26 Şaban 1271/14 Mayıs 1855; BOA, *İ.MMS*, 132/5647.

Varna eski kaymakamı Mirimiran Hüseyin Paşa'dır. Kendisine 40.000 kuruş harcırah tahsis edilmiştir. Yardımcıları ise Meclis-i Vâlâ Tahrirat Odası görevlilerinden Sabit Efendi ve Hariciye Mektupçusu Sırrı Efendi'dir. Bu kişilerin harcırahi ise 15.000 kuruştur⁵⁵⁶.

Ne var ki Hristiyanlardan asker alma girişimi büyük tepki çekmiştir. Bilhassa Rumeli'deki Ortodokslar oldukça telaşlanmıştır. Ortodokslar askere alındıkları takdirde toplu halde dağlara kaçacaklarını ve hatta komşu hükümetlere iltica edeceklerini ilan etmiştir. Tepkiler üzerine sınır bölgelerinde yaşayan Hristiyan ahali ilgili kararın dışında bırakılmıştır. Arkasından da gayrimüslim halktan alınması düşünülen asker miktarı önce 15 binden 7 bine indirilmiş, bir süre sonra bundan da vazgeçilmiştir⁵⁵⁷.

Gayrimüslimleri askere almanın zannedildiği kadar kolay olmadığına anlaşılması üzerine gayrimüslim halktan isteyenlerin askerliklerini bedel ödeyerek yerine getirebilecekleri belirtilmiştir⁵⁵⁸. Yapılan görüşmeler sonucunda cizyenin iane-i askeriye⁵⁵⁹ olarak alınması⁵⁶⁰ ve gayrimüslim tebaanın askerlikte istihdam edilmeleriyle ilgili olan mazbata⁵⁶¹ Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından uygun görülmüştür⁵⁶². Daha sonra Meclis-i Tanzimat kararları Meclis-i Mahsus tarafından da aynı şekilde benimsenmiştir. 1856 yılının Haziran ayı sonunda çıkan bir iradeyle de iane-i askeri / bedelat-ı askeriye vergisi yürürlüğe girmiştir⁵⁶³. Daha sonra da bu verginin tahsiliyle ilgili talimatlar vilayetlere gönderilmiştir⁵⁶⁴.

Bedelat-ı askeriye'nin kabul edilmesinden sonra ülkedeki erkek nüfusun tespiti yapılmıştır. Böylelikle toplam nüfusa göre askere alınacak gayrimüslim neferat sayısı belirlenmiştir. Yapılan hesaplara göre hem Müslüman hem de gayrimüslimlerden her bir 180 erkek nüfus üzerine 1 nefer, yani 1/180 oranında asker alınması kararlaştırılmıştır. Buna göre gayrimüslim halktan her sene bu oranda kişi askere alınacak veya bunun karşılığı olan bedelin tahsil edilmesi gerekecekti. Yeni verginin miktarı ise bir neferin

⁵⁵⁶ BOA, *İ.MMS*, 132/5647.

⁵⁵⁷ Engelhardt, s.122.

⁵⁵⁸ Gülsoy, s. 67.

⁵⁵⁹ Cizye yerine getirilen vergiyi belirtmek için ilk yıllarda iane-i askeriye ifadesi kullanılmıştır. Fakat daha sonrasında bunun yerine çoğunlukla bedelat-ı askeriye kullanılmıştır. Bu çalışmada da bundan sonra bedelat-ı askeriye kullanılacaktır.

⁵⁶⁰ BOA, *A.MKT.MHM*, 82/27.

⁵⁶¹ BOA, *A.AMD*, 65/97.

⁵⁶² BOA, *İ.MMS*, 132/5660.

⁵⁶³ Gülsoy, s. 84.

⁵⁶⁴ BOA, *A.MKT.UM*, 241/27.

bedeli olan 5.000 kuruş olarak belirlenmişti⁵⁶⁵. Böylelikle gayrimüslim halk her 180 erkek için bir neferin bedeli olan 5.000 kuruş ödeyecekti. Söz konusu miktar belirlenirken askerliğini bedelli olarak yapmak isteyen Müslümanlardan alınan paranın alt limiti olan 50 lira (5.000 kuruş) baz alınmıştı. Zengin ve şartları uygun Müslümanlar 1846 yılında kabul edilen askere alma kanunundan itibaren bedelli askerlik yapıyordu. Bedelli askerlik Müslümanlar için şahsi veya nakdi olmak üzere iki şekilde uygulandı. İsmine kura çıkan bir Müslüman kanunda belirtilen şartları taşımak şartıyla yerine bir başkasını bedel olarak gönderebiliyordu. Ya da aktif askerlikten muaf olmak için bunun karşılığı olan parayı hemen ödeyerek beş yıl bu hizmetten muaf oluyordu⁵⁶⁶. Nakdi bedelin miktarı 50 lira (5.000 kuruş) ile 80 lira arasında değişmişti⁵⁶⁷. Nakdi bedel 1870 yılında 150 liraya yükseltilmiş, ancak 1872'de 100 liraya düşürülmüştü⁵⁶⁸. Daha sonra 1886 yılında kabul edilen ahz-ı asker kanunuyla birlikte 50 lira olarak kesinleşmişti⁵⁶⁹. Neticede askerlik yapmayan her gayrimüslim için yılda 5.000 kuruş vergi alınması uygun görülmüştü.

Bedelat-ı askeriye vergisi 1855 yılından itibaren sadece askerlikle mükellef olanlardan değil gayrimüslim erkek nüfusun geneline taksim edilerek alınacaktı. Kazaların vereceği bedelat-ı askeriye vergileri mükelleflerin devlete ödediği vergiler göz önünde bulundurularak belirlenecekti. Buna göre bir kazanın bedelat-ı askeriye vergisi toplamı kaza ve kazaya bağlı köylerdeki gayrimüslimlerin ekonomik durumlarına göre dağıtılacak ve her mükellef kendisine düşen payı vergisi ile birlikte ödeyecekti⁵⁷⁰.

Bedelat-ı askeriye vergisi gayrimüslim erkek nüfusun hepsini değil, cizyede olduğu gibi belli şartlara haiz olanları kapsamıştır. Söz konusu vergi 15-75 yaş arasında olanlara dağıtılmıştır. 15 yaşından küçük ve 75 yaşından büyük olanlar, hastalar, iş göremez durumda olanlar, fakirler, papaz ve rahipler bu vergiden muaf tutulmuştur. Muaf olanların payına düşen miktar diğerlerine dağıtılmıştır⁵⁷¹. 1886 yılında Şura-yı Devlet kararıyla bunlara ilave olarak gayrimüslim tebaadan polislikle görevlendirilenler de bedelat-ı askeriye vergisinden muaf tutulmuşlardır. Karara göre gayrimüslim polislerden hizmete mecbur oldukları altı sene için bedelat-ı askeriye alınmayacaktı. Ancak zorunlu süre bitiminden sonra vergi alınacaktı⁵⁷².

⁵⁶⁵ BOA, *BEO*, 297/22207; BOA, *C.AS*, 657/27643; BOA, *İ.MMS*, 132/5652.

⁵⁶⁶ BOA, *A.DVNSKNA.d*, 7 numaralı defter, s. 18.

⁵⁶⁷ BOA, *C.ML*, 666/27297, belge no 2.

⁵⁶⁸ *Takvim-i Vekayi*, Sayı 1529, 19 Şaban 1289/22 Ekim 1872.

⁵⁶⁹ BOA, *İ.MMS*, 85/3669, s. 21.

⁵⁷⁰ BOA, *C.AS*, 657/27643; BOA, *BEO*, 297/22207, belge no 4; BOA, *İ.MMS*, 132/5652.

⁵⁷¹ BOA, *A.MKT.UM*, 511/53; *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt IV, s. 407-408, 805-806.

⁵⁷² BOA, *DH,MKT*, 1357/11.

Bedelat-ı askeriye vergisi 1893 yılına kadar her 180 erkek nüfus üzerine 1 nefer kuralına göre hesaplanmıştır. Miktar yine kişi başına 5.000 kuruş olarak kabul edilmiştir⁵⁷³. 1893 yılında bedelat-ı askeriye hakkında maliye tarafından hazırlanan nizamname layihası Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinde yapılan görüşme neticesinde yürürlüğe girmiştir. Görüşmeler sırasında vergi miktarının yine 1/180 oranında ve 1 nefer için 6.666 kuruş alınması gerektiği belirtilmiştir. Ancak miktarın küsüratlı olması dağıtım ve tahsilâta bir takım müşkülata sebebiyet vereceğinden bundan vazgeçilmiştir. Onun yerine askerlik hizmeti bedelinin 1/135 oranında hesaplanmasına karar verilmiştir. Böylelikle gayrimüslim halk her 135 erkek için 1 nefer bedeli olarak 5.000 kuruş ödeyecekti⁵⁷⁴. Karanamenin kabul edilmesiyle bedelat-ı askeriye zam yapılmış oluyordu.1903 yılında başka bir değişiklik daha yapılmıştır. Değişikle bedelat-ı askeriye vergisinin 1909 yılına kadar her 100 nüfus için (1/100) 5.000 kuruş olarak hesaplanması uygun görülmüştür⁵⁷⁵. Böylece kişi başına düşen bedel biraz daha artmıştır.

Bedelat-ı askeriye vergisinin taksimi ve tahsili 1864 yılına kadar eylülün başı ile şubatın sonu arasında yapılmıştır⁵⁷⁶. Bu tarihte yapılan bir değişiklikle tahsilâtın diğer vergilerde olduğu gibi mart ayında yapılması kararlaştırılmıştır⁵⁷⁷. Ancak bu değişikliğin hemen uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Hısınmansur sancağında 1866 yılında bedelat-ı askeriye tahsilâtının mayıs, ekim, kasım, aralık aylarında yapıldığı görülmektedir⁵⁷⁸. Cizyenin kaldırılmasından sonra alınan bedelat-ı askeriye vergisi, 7 Ağustos 1909 tarihli bir kanunla tamamen kaldırılmış ve Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın herkese mecburi askerliği öngören bir sistem kabul edilmiştir⁵⁷⁹.

1856 yılında Siverek sancağına bağlı olan Hısınmansur, Behisni ve Samsat'ın ilk bedelat-ı askeriye vergisi aşağıda tabloda gösterilmiştir⁵⁸⁰.

Tablo 3.11. *Adıyaman 'ın 1856 yılı bedelat-ı askeriye vergisi*

Kaza	Bedelat-ı Askeriye Miktarı
Behisni	18.750

⁵⁷³ *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt IV, s. 407-408, 805-806.

⁵⁷⁴ BOA, *BEO*, 297/22207, belge no 4.

⁵⁷⁵ Gülsoy, s. 87.

⁵⁷⁶ BOA, *A.MKT.UM*, 510/27; BOA, *A.MKT.UM*, 503/56.

⁵⁷⁷ Gülsoy, s. 92.

⁵⁷⁸ BOA, *MAD.d.*, 21264, s. 197, 202, 203, 204, 205.

⁵⁷⁹ *Takvim-i Vekayi*, Sayı 298, 25 Receb 1327/12 Ağustos 1909.

⁵⁸⁰ BOA, *ML.VRD.d.*, 2802.

Hısnımansur	18.750
Gerger	---
Samsat	3.750
Toplam	41.250

Tabloda da görüldüğü gibi Adıyaman'ın 1856 yılında bedelat-ı askeriye vergisi toplam 41.250 kuruştur. Hısnımansur ve Behisni kazalarına dağıtılan miktarın aynı olduğu görülmektedir. Gerger kazasında ise bedelat-ı askeriye'nin, uygulamanın ilk yılında olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak ilgili yerlere dağıtılan miktarın tamamı aynı yıl tahsil edilememiştir. Kalan kısmı sonraki yıllarda tahsil edilmiştir. Örneğin Hısnımansur'da 1866 yılında bedelat-ı askeriye'nin 15.233 kuruşluk kısmı toplanmıştır⁵⁸¹.

3.4. Vergilerle İlgili Yaşanan Problemler ve Gelişmeler

Gayrimüslimlerden alınan cizye ve 1856 yılından itibaren cizyenin yerine alınmaya başlanan bedelat-ı askeriye'nin dağıtım ve tahsilinde zaman zaman bazı problemler yaşanmıştır. XIX. yüzyıl boyunca gayrimüslimlerin en çok şikâyetinde buldukları konulardan biri vergiler olmuştur. Adıyaman gayrimüslimleri vergilerle ilgili şikâyet ve taleplerini patrikhane aracılığıyla yetkililere bildirmekten geri durmamışlardır. Yerel ve merkezi hükümet gayrimüslimlerin bu konudaki şikâyetlerini tahkik ettirmiş, gerekenin yapılması için ilgililere gerekli talimatları vermiştir.

Gayrimüslimlerin vergiler ile ilgili şikâyetleri Tanzimat öncesi dönemde de olmuştur. 1830 tarihinde Malatya, Behisni ve Hısnımansur kazaları idari yönden Maden-i Hümayuna tabiydi. Ancak vergi hususunda ise Maraş eyaleti cizye kalemine bağlıydı. Söz konusu kazaların 1830-1831 yıllarına mahsuben cizye evrakı boğçaları cizyedar Elhac Mehmed Ağa'nın uhdesinde bulunuyordu. 1830 yılında bazı kişiler bahsi geçen yerlerde kendilerinin bir kısım reayanın serdarı olduklarını ve onları himaye edeceklerini ileri sürmüştür. Böylelikle onların cizye vermelerine engel olmak istemiştir. Behisni'de Dağlıoğlu Ebubekir adlı bir şahıs ile subaşı olan birisi aleni bir şekilde çarşıda reayaya cizye vermeyin şeklinde tenbihte bulunmuştur. Yine Gergerli Barso adındaki şahıs ile avanesi cizye vermeyeceklerini ifade etmiştir. Behisni'de yaşananlar üzerine Maden-i

⁵⁸¹ BOA, MAD.d, 21264.

Hümayun emini Osman Paşa'ya gönderilen yazıyla bu durumun önlenmesi ve gerekenin yapılması istendi⁵⁸². Cizye ile ilgili şikâyetlere konu olan diğer bir husus ise söz konusu verginin dağıtım ve tahsilinde meydana gelen olaylardır. Behisni ve Hısnımansur'da da benzer durumlar yaşanmıştır. 1831 yılında Behisni ve Hısnımansur'da cizyenin dağıtım ve tahsilâtında eşitsizlik yapıldığı şeklinde duyular alınmıştır. Buna göre bazı kimseler cizyeden muaf tutulmakta, bu kişilerin ödeyeceği vergiler de diğerlerine yüklenmektedir. Duyumlar üzerine Osman Paşa'dan konuyla ilgili dile getirilen yolsuzlukların önlenmesi için gerekeni yapması istenmiştir⁵⁸³.

3.4.1. 1895 Ermeni olayları sonrasında bedelat-ı askeriye

Cizyenin kaldırılmasından sonra gayrimüslimlerden alınan bedelat-ı askeriye dair en önemli gelişmelerden biri 1895 yılındaki Ermeni olaylarından sonra yaşanmıştır. 1895 yılı içinde vilayat-ı sitte olarak bilinen ve Ermenilerin diğer yerlere göre yoğun olarak yaşadığı şehirler ile Trabzon, Ankara, Haleb, Adana vilayetlerinde ve İzmid sancağının bazı yerlerinde, belgelerdeki ifadesiyle *iğtişaş/iğtişaşat*⁵⁸⁴ çıkmıştır⁵⁸⁵. Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde, Süryani kadim patrik vekilinin ifadesiyle⁵⁸⁶ *bir takım Ermeni fesedesî yüzünden* çıkan bu olaylardan ötürü hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden birçok insan mağdur olmuştur. Olaylar bittikten sonra devlet mağduriyetleri gidermek adına zarar görenlere bazı konularda destek sağlamıştır. Örneğin karışıklıkların çıktığı Haleb vilayetinde Ermenilere bazı konularda destek verilmiştir. İğtişaş çıkan Maraş ve Urfa sancaklarıyla Ayntab ve Kilis'te Ermenilere vergilerinin erteleme dışında çeşitli yardımlar yapılmıştır. Ermenilerden çiftçilik için gerekli olan alet, hayvan ve tohumluk ihtiyacı olan çiftçilerden müracaat edenlere kredi verilmesi konusunda kolaylık sağlanması için Ziraat Bankası şubelerine yazı gönderilmiştir. Ayrıca gayrimüslimlerden isteyenlerin kanunlar çerçevesinde jandarmaya kayıtları yapılmıştır. Urfa sancağında olaylar esnasında İslamiyete geçen fakat daha sonra asli dinlerine dönenlere herhangi bir zorlamada bulunulmamış ve bunların mezheplerine göre ayinlerini serbestçe yapmalarına izin verilmiştir⁵⁸⁷. Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin en çok şikâyette bulunduğu vergiler konusunda pek çok kolaylık sağlamıştır. Olayların bitiminden sonra vergi tahsilâtlarında

⁵⁸² BOA, C.ML, 300/12196.

⁵⁸³ BOA, C.ML, 304/12386.

⁵⁸⁴ Karışıklık, karışıklıklar, bozukluklar, fenalıklar. Devellioğlu, s. 414.

⁵⁸⁵ BOA, DH.TMIK.M, 35/16.

⁵⁸⁶ BOA, DH.TMIK.M, 33/50, belge no 1.

⁵⁸⁷ BOA, DH.TMIK.M, 33/66, belge no 1.

baskı yapıldığı şeklindeki duyumlar üzerine 1 Ekim 1896 tarihinde Mamuretülaziz, Bitlis ve Diyarbekir vilayetlerine şifreli telgraf gönderilmiştir. Telgrafta, olaylardan ötürü zarar görenlere, vergi vermeye gücü olmayanlara baskı yapılmaması ve bunlar hakkında adilane şekilde muamele yapılması istenmiştir⁵⁸⁸.

Osmanlı Devleti'nin 1895 yılı içinde yaşanan Ermeni olaylarından sonra olayın mağdurlarına verdiği en büyük destek, karışıklık çıkan yerlerdeki Ermeni, Ermeni Katolik ve Protestan ahalisinin bedelat-ı askeriyelerinin 13 Ocak 1897 tarihinde iki yıl süreyle ertelenmesi olmuştur. Erteleme kararının olayların yaşandığı vilayetlere tebliğ edilmesinden sonra iki sene boyunca ilgili yerlerdeki gayrimüslimlerden bedelat-ı askeriye adı altında hiçbir şey istenmeyecektir⁵⁸⁹. Ermenilerle birlikte olayların yaşandığı yerlerde zarara uğrayan Süryaniler⁵⁹⁰, Nasturiler⁵⁹¹, Rum Katolikleri ve Keldanilerin⁵⁹² de bedelat-ı askeriye vergileri iki yıl uzatılmıştır. Ermeni patrikliği iğtişaş olmayan yerlerdeki Ermenilerin de vergilerin ertelenmesi uygulanmasından faydalanması için başvurmuştur. Ancak patrikliğe verilen cevapta bu müsaadenin yalnız karışıklıkların yaşandığı yerlere ait olduğu ifade edilmiştir⁵⁹³.

Ermeni patriği iki yılın bitiminden sonra Anadolu'da bazı yerlerin vergilerinin ertelenmesi için sürenin tekrar uzatılması yönünde talepte bulunmuştur⁵⁹⁴. Patriğin isteği yapılan müzakerelerden sonra kabul edilmiştir. Daha sonra 18 Ocak 1899 tarihli irade⁵⁹⁵ ile karışıklıkların çıktığı yerlerdeki ahalinin bedelat-ı askeriye vergileri bir sene daha uzatılmıştır⁵⁹⁶. Böylelikle toplam üç senelik bedelat-ı askeriye ertelenmiş olacaktır⁵⁹⁷. Söz konusu vergilerin bir sene daha uzatılması Ermeniler tarafından memnuniyetle karşılanmış, bu nedenle Ermeni patrikliği bütün Ermeni cemaati adına şükranlarını sunmuştur⁵⁹⁸. Devlet vergileri üç sene ertelemekle yetinmemiş, 1900 yılının Haziran ayında çıkarılan irade ile

⁵⁸⁸ BOA, A.MKT.MHM, 614/4.

⁵⁸⁹ BOA, DH.TMIK.M, 35/34; BOA, MV, 92/35; BOA, DH.TMIK.M, 29/56; BOA, DH.TMIK.M, 48/84; BOA, DH.TMIK.M, 35/16; BOA, DH.TMIK.M, 31/48, belge no 2; BOA, DH.TMIK.M, 48/78; BOA, DH.TMIK.M, 33/66, belge no 1; BOA, İ.DH, 1345/13, belge no 3.

⁵⁹⁰ BOA, DH.TMIK.M, 33/50, belge no 2.

⁵⁹¹ BOA, DH.TMIK.M, 34/20.

⁵⁹² BOA, DH.TMIK.M, 35/59.

⁵⁹³ BOA, DH.TMIK.M, 33/71; BOA, DH.TMIK.M, 39/84.

⁵⁹⁴ BOA, DH.TMIK.M, 66/39; BOA, İ.HUS, 71/43.

⁵⁹⁵ BOA, İ.HUS, 68/114, belge no 4.

⁵⁹⁶ BOA, DH.TMIK.M, 65/2, belge no 2; BOA, DH.TMIK.M, 73/81; BOA, HR.TH, 221/55.

⁵⁹⁷ Vergilerin ertelenmesi kapsamında Mamuretülaziz vilayetinde ertelenen üç senelik bedelat-ı askeriyenin miktarı 3.226.405 kuruştur. BOA, DH.ŞFR, 244/69.

⁵⁹⁸ BOA, Y.A.HUS, 393/36.

Ermeni, Ermeni Katolik ve Protestanların üç senelik⁵⁹⁹ bedelat-ı askeriye'nin bir senelik miktarı da affedilmiştir. Kalan iki senenin vergisinin ise her seneki bedelat-ı askeriye'ye eklenmek suretiyle dört senede tahsil edilmesi uygun görülmüştür⁶⁰⁰. Süryani patriğinin başvurusu üzerine bedelat-ı askeriye ilgili bu karar Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbekir vilayetleriyle Urfa sancağındaki Süryanilere de teşmil edilmiştir⁶⁰¹. Karardan sonra Katolik Ermeni patriği ile Protestan milleti vekili gösterilen kolaylıktan ötürü gayrimüslimler adına Adliye ve Mezahib Nezaretine teşekkürlerini iletmiştir⁶⁰².

3.4.2. Hısnımansur'da gayrimüslimlerin vergilerle ilgili şikâyetleri

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde çıkan karışıklıkların yaşandığı şehirlerden biri de Hısnımansur olmuştur⁶⁰³. Burada çıkan Ermeni olayları sonrasında gayrimüslimler mağdur oldukları gerekçesiyle birçok defa patrikhane vasıtasıyla yerel ve merkezi hükümete başvuruda bulunarak bedelat-ı askeriye ile ilgili birtakım şikâyet ve taleplerde bulunmuştur. Başvurularda gayrimüslimlerin en fazla şikâyette buldukları konu vergilerin tahsilinde kendilerine baskı yapıldığı iddiaları olmuştur.

1895 olaylarından sonra hükümet gayrimüslimler için vergiler konusunda gereken kolaylıkları sağlamıştır. Ancak olayların üzerinden uzun sayılabilecek bir süre geçmesine ve olaylardan herhangi bir iz kalmamasına rağmen Hısnımansur'da bulunan gayrimüslimler mağduriyetlerinin devam ettiği şeklindeki söylemlerini sürdürmüştür.

Ermeni Patrikhanesi 14 Temmuz 1898 tarihinde Hısnımansur'daki Ermenilerin durumlarıyla ilgili olarak yetkililere başvuruda bulunmuştur. Söz konusu başvuruda Ermenilerin karışıklıklar nedeniyle fakir ve muhtaç hale geldikleri için temettü vergilerinin hal ve maddi güçlerine uygun bir şekilde değiştirilmesi ve düşürülmesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak tam tersine yeniden tanzim olunan defterler gereğince bahsi geçen verginin istendiği ve mahalli hükümet tarafından Ermenilere baskı yapıldığı dile

⁵⁹⁹ Bu üç sene R.1313/1897-1898 yılından başlayıp, 1314/1898-1899 ve 1315/1899-1900 yıllarını kapsayacaktır. 1313 yılının vergisi af edilmiş, 1314 ve 1315 yıllarının vergisinin de dört yılda alınması uygun görülmüştür. BOA, *DH.TMIK.M*, 88/1, belge no 26. Ancak başka bir belgedeki ifadelerden söz konusu irade de bu üç senenin 1312,1313 ve 1314 yıllarını kapsadığı, bunlardan birinin affedileceği, diğer ikisinin dört taksitle ödenebileceği anlaşılmaktadır. BOA, *DH.TMIK.M*, 136/20.

⁶⁰⁰ BOA, *Y.A.HUS*, 408/10, belge no 2; BOA, *DH.TMIK.M*, 119/31; BOA, *Y.A.RES*, 107/31, belge no 1; BOA, *A.MKT.MHM*, 546/16.

⁶⁰¹ BOA, *DH.TMIK.M*, 88/1, belge no 11 ve 12.

⁶⁰² BOA, *Y.A.HUS*, 408/10, belge no 1.

⁶⁰³ Daha sonraki bölümde Hısnımansur'da meydana gelen Ermeni olayları ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu bölümde sadece olayların bedelat-ı askeriye'ye bakan yönü üzerinde durulacaktır.

getirilmiştir. Yine mal müdürü Hasan Efendi'nin hem vergi hem de diğer hususlarda Ermeniler hakkında tahkirde bulunduğu beyan edilmiştir. Ayrıca mahalli papazlardan Ovakim Efendi ile muhtarın sebepsiz yere sorguya çekildiği de iddia edilmiştir. Patrikhanenin iddialarına göre bölgenin ileri gelenlerinden olup vergi borcu olmayan sekiz kişi hükümet konağına davet edilmiş ve bu kişilerden ahalinin 14.000 kuruş olan vergi borcundan 7.000 kuruşunu beş altı gün zarfında tahsil ve tediye etmeleri için kendilerinden söz vermeleri istenmiştir. Ancak hükümet konağına çağrılanların, ahali adına böyle bir ödeme yapmaya mecbur olmadıklarını ve de güçlerinin olmadığı cevabı vermeleri üzerine kaymakam tarafından bunların tahsile karşı ve engel oldukları addedilerek hapse atıldığı iddia edilmiştir. Hristiyan ahalinin perişan halde olduğunu belirten patrikhane, bütün bunların sona erdirilmesi gerektiğini beyan etmiştir⁶⁰⁴. Patrikliğin başvurusu üzerine Mamuretülaziz vilayetine bütün bu iddiaların tahkik edilerek gereğinin yapılması için 27 Temmuz 1898 tarihinde yazı gönderilmiştir⁶⁰⁵. Ermeni Patrikliği vergilerle ilgili söz konusu baskıların devam ettiği, önceden yaptıkları başvuruların sonuçsuz kaldığı ve kendilerine itibar edilmediği gerekçesiyle daha sonra tekrar müracaatta bulunmuştur⁶⁰⁶. Patrikliğin müracaatı üzerine 10 Ağustos 1899 tarihinde Mamuretülaziz vilayetine bir daha yazı gönderilmiştir. Yazıda patrikliğinin beyan ettiği hususlarla ilgili gerekenin yapılması, temettu vergisinin kimlerden ve ne suretle alınacağını, daha önce gönderilen yazı gereğince belirlenmesi ve neticesi hakkında bilgi verilmesi istenmiştir⁶⁰⁷.

Hısnımansur gayrimüslimlerinin vergilerle ilgili talepleri bu başvuruyla sınırlı kalmamıştır. 24 Ocak 1899'da Protestan rahib Vartan, Süryani rahib Efrim, Katolik rahib Kirakos, Ermeni rahib Kirkor ve Süryani Katolik rahib Andon imzasıyla Hısnımansur'dan Dâhiliye Nezaretine telgraf çekilmiştir. Telgrafta adı geçen gayrimüslim ruhani reisleri bedelat-ı askeriye'nin ertelenmesinden dolayı duydukları memnuniyeti belirterek teşekkürlerini arz etmiştir. Devamında mahalli idarenin üç senelik vergiyi tahsil etmek için cemaatlerine baskı uyguladığını, ancak kendilerinin aciz durumda olduklarını ifade ederek yetkililerden kendilerine merhamet edilmesini istirham etmişlerdir⁶⁰⁸. Telgrafın gönderildiği Ocak 1899 tarihi itibarıyla Hısnımansur'da bedelat-ı askeriye'nin bakayası

⁶⁰⁴ BOA, *DH.TMIK.M*, 56/60, belge no 1.

⁶⁰⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 56/60, belge no 2.

⁶⁰⁶ BOA, *DH.TMIK.M*, 56/60, belge no 3.

⁶⁰⁷ BOA, *DH.TMIK.M*, 56/60, belge no 4.

⁶⁰⁸ BOA, *DH.TMIK.M*, 65/41, belge no 1.

olan 170.000 kuruşun 5.000 kuruşu tahsil edilmiştir. Ancak vergilerin bir sene daha ertelendiği ile ilgili gelen şifreli telgraf üzerine tahsilâtta vazgeçilmiştir⁶⁰⁹.

Daha sonraki yıllarda Hısnımansur'daki gayrimüslim dini liderler cemaatlerinin vergilerle ilgili istek ve şikâyetlerini patrikhane vasıtasıyla merkezi hükümete bildirmeye devam etmiştir. 20 Ocak 1900 tarihinde Hısnımansur kazası Ermeni, Ermeni Katolik, Süryani ve Protestan cemaatleri ruhani reisleri tarafından yine bedelat-ı askeriye ile ilgili patrikhaneye telgraf çekilmiştir. Gayrimüslim liderleri telgrafta; üç seneden beri devam eden kuraklıktan dolayı zor durumda olduklarını, bedelat-ı askeriye ile ilgili irade-i seniyye rağmen mahalli hükümet tarafından tahsilât için baskı yapıldığını, geçen sene gayrimüslimlerin ileri gelenlerinden yirmi kişinin hapsedildiğini iddia etmiştir. Ayrıca kendilerinden 5.000 kuruş tahsil edildiğini ve eskiye göre gayrimüslimlerden iki buçuk misli vergi talep edildiğini ifade etmişlerdir. Telgraf gönderildiği gece on bir dükkâncının hapsedildiğini beyan eden ruhani reisler, kendilerinin zarar görmelerine ve sefalet içinde olmalarına bakılmadan yapılan muameleler karşısında şaşkın bir halde çaresiz kaldıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle mağduriyetlerinden dolayı kendilerine merhamet edilmesini istirham etmişlerdir. Aynı ruhani reisler 27 Ocak'ta tekrar telgraf çekmiştir. Bu telgrafta bedelat-ı askeriyeden dolayı tutuklananların sayısının kırkı geçtiği, dükkânlardaki eşyaların yarı fiyatına satıldığı, kapalı dükkânların ise tahsildar aracılığıyla açılıp eşyalarının kaldırıldığı şeklinde ifadeler yer almıştır. Ruhani reisler kaymakam ve mal müdürünün kendileri hakkındaki muamelesinden ötürü hallerine inayet buyrulmasını ve merhamet edilmesini istemiştir⁶¹⁰. Ruhani reislerin telgrafından sonra Mamuretülaziz vilayetine yazı gönderilmiştir. Söz konusu yazıyla vilayetten iddiaların tahkik edilmesi, tahsilât için yapılan baskının geçmiş senelerden kalan bakaya için mi yoksa süresi biten üç senelik bedel için mi olduğunun soruşturulması istenmiştir⁶¹¹.

İlerleyen zamanlarda Ermenilerin kendilerine kötü davranıldığı, kendilerinden fazla vergi talep edildiği yolundaki şikâyetlerinin devam ettiği görülmektedir. 17 Temmuz 1900 tarihinde Hısnımansur Ermeni marhasa vekili Kirkor Malatya'dan Ermeni Patrikliğine telgraf çekerek bazı iddialarda bulunmuştur(EK-5). Söz konusu telgrafta 450 haneye yakın olan Hısnımansur Ermeni halkının senelik bedelat-ı askeriye vergilerinin 35 bin kuruş olduğu ifade edilmiştir. Ancak H.1312/1894-1895 yılından itibaren ismi olan ama kendileri olmayanların nüfus kayıtlarına birtakım ilaveler yapılmak suretiyle eklendiği iddia

⁶⁰⁹ BOA, *DH.TMIK.M*, 66/7.

⁶¹⁰ BOA, *DH.TMIK.M*, 80/61, belge no1.

⁶¹¹ BOA, *DH.TMIK.M*, 80/61, belge no 2.

edilmiştir. Bu nedenle ödeyecekleri verginin arttırıldığını ve kendilerinden fazla vergi talep edildiğini belirtmiştir. Marhasa vekili Kirkor ayrıca kaymakam, mal müdürü ve muavini ile mahkeme azaları dâhil olmak üzere birçok yöneticinin hakaretlerine maruz kaldıkları yönünde daha öncekilere benzer şeyler dile getirmiştir. Ruhani liderlerine de hakaretlerde bulunulduğunu bildirerek gerekenin yapılmasını istemiştir⁶¹². Hısnımansur Ermeni marhasa vekili Kirkor 26 Temmuz 1900 tarihinde Malatya'dan Ermeni patrikliğine bir telgraf daha göndermiştir. Marhasa vekili Kirkor telgrafında Hısnımansur kaymakamı, mal müdürü ve muavininin yaptıkları hakkında daha önce yaptığı başvurunun neticesinin görülmediğini, bu nedenle cemaatlerine yapılan zulmün arttığını iddia etmiştir⁶¹³. Patrikliğe çekilen telgraflar sonrasında 1 Ağustos 1900'da iddiaların araştırılması ve gerekenin yapılması için vilayete telgraf gönderilmiştir. Telgrafta iğtişaş zuhur eden yerlerdeki Ermenilere ait bedelat-ı askeriye tahsili hakkındaki iradenin gereğine göre hareket edilmesi istenmiştir⁶¹⁴.

Hısnımansur kaymakamı ve mal müdürü hakkındaki şikâyetler gayrimüslimlerin telgraflarıyla sınırlı kalmamıştır. Ermenilerin şikâyette bulunduğu 1900 yılında Hısnımansur kaymakamı Ahmed Derviş Efendi, mal müdürü ise Hilmi Efendi'dir. Ermenilerin telgraflarından sonra Hısnımansur meclis idare azası olan Mehmed Ali de kaymakam ve mal müdürü hakkında şikâyette bulunmuştur. Mehmed Ali 27 Nisan 1901 tarihinde Hısnımansur'dan hem Teşri-i Muamelat Komisyonu Başkanlığına hem de Yıldız'a telgraf göndermiştir. Mehmed Ali telgrafında kaymakamın mal müdürü ile birlikte görevlerini kötüye kullandıklarını belirtmiş, bu görevliler hakkında tahkikat yapılmasını istemiştir. Telgrafta adı geçen görevlilerin gayrimeşru bir şekilde 100 liraya yakın bir kazanç elde ettiklerini, hazineyi zarara uğrattıklarını, mahalli asayiş ve güvenliği ihlal ettiklerini ifade etmiştir. Kaymakam ile mal müdürünün yaptığı yolsuzlukları maliye kayıtları ve şahitlerle ispat edebileceğini belirtmiştir. Mehmed Ali, söylediklerinin aksi bir şey ortaya çıkması durumunda gönderilecek tahkikat memurunun bütün harcırahını ve masraflarını da karşılayacağını söylemiştir. Son olarak devlet ve milletin menfaati için adil bir tahkik memurunun gönderilmesini istirham etmiştir⁶¹⁵. Ermeni ruhani reislerinden sonra idare meclisi azalarından birinin de şikâyet telgrafi göndermesi Hısnımansur kaymakamı ve mal müdürüyle ilgili iddiaların temelsiz olmadığını göstermiştir. Ancak ne

⁶¹² BOA, *DH.TMIK.M*, 91/23, belge no 1.

⁶¹³ BOA, *DH.TMIK.M*, 91/23, belge no 2.

⁶¹⁴ BOA, *DH.TMIK.M*, 91/23, belge no 3.

⁶¹⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 103/28; BOA, *Y.PRK.AZJ*, 42/7.

Ermeni ruhani reislerin ne de Mehmed Ali'nin şikâyetleri hakkında herhangi bir işlem yapıp yapılmadığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Patrikhane, Hısnımansur Ermeni ahalsinin bedelat-ı askeriyeye dair taleplerini merkezi hükümete iletmeye 1901 yılında da devam etmiştir. Ermeni patrikliği 1901 yılının Aralık ayında Dâhiliye Nezaretine bir yazı göndermiştir. Yazıda, Hısnımansur'da Ermeni ahalsinden nüfus sicillerinde kayıtlı olmayanların sayısının arttığı, bu nedenle kendilerinden eskisine göre üç kat fazla bedelat-ı askeriye talep edildiği iddia edilmiştir. Ermeni patrikliği iğtişaşattan ötürü zaten zor durumda olduklarını, dolayısıyla tahsil edilmek istenen verginin güçlerinin kat be kat üstünde olduğunu belirtmiş ve bu konuda kendilerine yardımcı olunmasını istemiştir⁶¹⁶. Patrikliğin başvurusu üzerine Mamuretülaziz vilayetine yazı gönderilerek durumun tahkik edilmesi istenmiştir⁶¹⁷. Patrikhanenin Dâhiliye Nezaretine yazı gönderdiği dönemde Hısnımansur olaylarının üzerinden beş yıldan fazla bir süre geçmişti. Dolayısıyla Ermenilerin bu konudaki taleplerinin samimiyetten uzak olduğu ifade edilebilir.

Gayrimüslimlerin vergilerini ödeme konusunda gönülsüz ve isteksiz olmalarına rağmen vergi, devletin en önemli gelir kalemlerinden olduğu için hükümet tahsilât işinde gereken önemi göstermek zorunda kalmıştır. Ancak gayrimüslimlerden bazılarının askerlik vergisini uzun süre ödemedikleri ortaya çıkmıştır. Vergi borcu biriken fakat ödemediği ölen ve bu durumda olan kişilerin bu borçlarının terekelerinden ödendiği durumların da yaşandığı görülmektedir. Şer'iyye sicillerinde bulunan Eylül 1903 tarihli bir belgeye göre Hısnımansur'da Eskisaray Mahallesi'nde ikamet etmekte iken daha önce vefat eden ve Süryani milletine mensup olan Abacı Begosi'nin mirasından 350 kuruş bedelat-ı askeriye için verilmiştir⁶¹⁸.

3.4.3. Behisni'de gayimüslimlerin vergilerle ilgili şikâyetleri

1895 yılı Ermeni olaylarının yaşanmadığı yerlerden birisi Behisni'dir. Ancak burada Kürtlerin Ermenilere yönelik bazı saldırı girişimleri olmuştur. Behisni'deki söz konusu girişimler iğtişaş olarak bilinen türden olaylar değildir. Behisni'de de gayrimüslimlerin vergilerle ilgili bazı şikâyet ve talepleri olmuştur. 1898 yılının Ağustos ayında Behisni'de iğtişaş vuku bulmadığına dair kaza idare meclisinde hazırlanan mazbata Türkçe bilmediklerinden dolayı Behisni Ermeni ve Katolik ruhani reisleri ile diğer iki aza

⁶¹⁶ BOA, *DH.TMIK.M*, 117/41, belge no1.

⁶¹⁷ BOA, *DH.TMIK.M*, 117/41, belge no 2.

⁶¹⁸ 260 numaralı *HŞS*, Belge no 131, s. 117-118.

tarafından sehven imzalanmış ve bu durum dilekçe ile kaymakamlığa bildirilmiştir. Ayrıca Ermeni marhasavekili ve muhtarı *bedelat-ı askeriye tevzii defterlerinin tadili* hakkında Ermeni patrikliğine dilekçe vermiştir⁶¹⁹. Bunun üzerine Mamuretülaziz vilayetinden tahkikat yapılması ve neticesinin bildirilmesi istenmiştir⁶²⁰.

Gayrimüslimlerin vergiler konusunda yerel idarecilerden şikâyetçi oldukları yerlerden biri de Behisni olmuştur. 22 Eylül 1898 tarihinde Behisni Ermeni muhtarı Artin vergi kâtibi Mahmud Efendi'nin bazı usulsüzlükler yaptığı gerekçesiyle patrikhaneye şikâyette bulunmuştur(EK-6). Behisni'den Ermeni patrikliğine gönderilen telgrafta; vergi kâtibi Mahmud Efendi'nin onbeş seneden beri görevini layığıyla yapmadığı, Behisni'de 300 hane olan Ermenilerin doğum ve ölümlerini kaydetmediği ifade edilmiştir. Muhtar Artin ayrıca nüfus memurlarının kaydedilmeyen kişileri sicil kayıtlarına mektum diyerek not düştiklerini, dolayısıyla kendilerine mektum nüfus bedelatı adı altında fazladan 80 bin kuruş vergi yüklediğini iddia etmiştir. Muhtar Artin iki aydır vilayette bulunan papazlarının bu konudaki müracaatlarının da sonuçsuz kaldığını belirtmiş ve vergi kâtibinin gayet fakir cemaat mensuplarına mahvetmek derecesinde baskı uyguladığını da iddia etmiştir. Ermeni muhtarı Artin belirtilen hususlardan ötürü Mahmud Efendi ile ilgili tahkikat yapılmasını, işten el çektirilip yerine adil bir memurun tayin edilmesini ve tahkikatın neticesine kadar tahsilâtın ertelenmesini istemiştir⁶²¹.

Ermeni Patrikliğinin başvurusu üzerine Dâhiliye Nezareti⁶²² 9 Ekim 1898'de Mamuretülaziz vilayetine gönderdiği yazıyla konuyla ilgili gerekli tahkikatın yapılmasını istemiştir⁶²³. Şikâyetin yapıldığı esnada Malatya'da bulunan Mamuretülaziz valisi belirtilen husus için Behisni'ye tahkik memuru göndermiştir. Memurun yaptığı tahkikat sonucunda Mahmud Efendi tarafından bir hayli saklı nüfus ortaya çıkarıldığı anlaşılmıştır. Bunlardan Ermeni ve Katolik toplam 360 kişinin bir kısmının *tashihi sinnilerinin* yapıldığı ancak, 222 kişinin bu konudaki yanlışlığı düzeltmek için idare meclisine gitmedikleri ortaya çıkmıştır. Ermenilerin vergileri ödemeye güçleri yetmediğinden bu yola başvurdukları anlaşılmış, dolayısıyla Ermenilerin, muhtar Artin'in ve Malatya Katolik marhasasının vergiler konusundaki şikâyet ve iddialarının asılsız olduğu ortaya çıkmıştır. Tahkikat sonrasında vilayet idare meclisince mutasarrıflığa yazı gönderilmiştir. Yazıda

⁶¹⁹ BOA, A.MKT.MHM, 544/26, belge no1; BOA, DH.TMIK.M, 58/13.

⁶²⁰ BOA, DH.TMIK.M, 58/13, belge no 3.

⁶²¹ BOA, DH.TMIK.M, 60/40, belge no 1; BOA, DH.TMIK.M, 61/39, belge no 1.

⁶²² Dâhiliye Nezareti konuyla ilgili inceleme yapması için önce Van vilayetine (muhtemelen sehven) talimat vermiştir. BOA, DH.TMIK.M, 60/40, belge no 2.

⁶²³ BOA, DH.MKT, 2114/121.

Ermenilerin vergi ödememek maksadıyla bu gibi bahaneler ileri sürmelerinin uygun olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca gerçekten vergisini ödemeye gücü yetmeyenler var ise bunların maddi durumlarına göre peyderpey ödemeleri için gerekli kolaylığın sağlanacağı ifade edilmiştir. Tahkikat sonucu yazıyla 18 Ocak 1899'da Dâhiliye Nezaretine de bildirilmiştir⁶²⁴.

Yapılan inceleme neticesinde Mahmud Efendi'yle ilgili şikayetler asılsız çıkmasına rağmen Ermeniler bu konudaki taleplerini bildirmeye devam etmiştir. Ermeni muhtarı Artin ve Ermeni reisi ruhanisi imzasıyla 17 Şubat 1899 tarihinde Dâhiliye Nezaretine dilekçe verilmiştir. Bu sefer de Mahmud Efendi ile ilgili daha önceki iddia ve talepler dile getirilmiştir. Dilekçede Mahmud Efendi'nin Ermenilerin doğum ve ölüm gibi olaylarını kaydetmediği belirtilerek vergi defterlerinde gerekli değişikliklerin yapılmadığı, vilayetten gönderilen tahkikat memurunun görevini layıkıyla yerine getirmediği belirtilmiştir. Ayrıca Ermenilerden Katolikliğe geçenlerle ilgili vergi defterlerinde gerekli düzenlemelerin yapılmadığı vurgulanarak kendilerine ödemeleri gereken vergiden daha fazlasının yüklendiği iddia edilmiştir⁶²⁵.

Mamuretülaziz vilayeti 8 Mart 1899'da Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda Ermenilerin vergilerle ilgili iddialarının nedeninin söz konusu vergileri ödemek istememelerinden kaynaklandığını belirtilerek vergi kâtibi Mahmud Efendi hakkında tahkikata gerek olmadığını ifade edilmiştir⁶²⁶. Mahmud Efendi ile ilgili suçlamalarının gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmış, dolayısıyla onunla ilgili herhangi bir işlem yapılmamıştır. Ancak aynı dönemde başka memurların görevlerine son verilmiştir. 7 Haziran 1899 tarihli başka bir belgedeki ifadelerle göre Behisni mal müdürü muavini Mahmud Efendi'nin bir hayli bedelat-ı mektume ortaya çıkardığı ve diğer bazı başarılı çalışmaları olduğu halde, herhangi bir kanuni işlem yapılmadan görevine son verildiği anlaşılmaktadır⁶²⁷.

Askerlik vergilerini ödemeyenlere bazı müeyyideler uygulandığı, bu kapsamda bazılarının hapisle cezalandırıldıkları görülmektedir. İngiliz diplomat Mark Sykes XX. yüzyılın başlarında Anadolu gezisi çerçevesinde Behisni'ye de uğramıştır. Sykes,

⁶²⁴ BOA, *DH.TMIK.M*, 61/39, belge no 4.

⁶²⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 61/39, belge no 5.

⁶²⁶ BOA, *DH.TMIK.M*, 61/39, belge no 6.

⁶²⁷ BOA, *DH.MKT*, 2208/135.

Behisni’de kaldığı yerle bitişik olan hapisanede askerlik vergisini ödemeyen üç Ermeni olduğunu ifade etmiştir⁶²⁸.

3.4.4. Kahta’da gayrimüslimlerin vergilerle ilgili şikayetleri

Bedelat-1 askeriyeye ilişkin itirazların yaşandığı kazalardan birisi de Kahta olmuştur. Kahta’nın Narince köyünden Vaso, üç arkadaşı ile birlikte 5 Mart 1911 tarihinde Siverek’ten Dahiliye Nezaretine telgraf göndererek kendilerinden istenen bedelat-1 askeriyeye itiraz etmiştir. Bedelat-1 askeriyeye ile ilgili olarak nüfus-1 mektume yani saklanan nüfusa dâhil olanların yaşlarının düzeltilmesini talep etmişlerdir. Vaso ve arkadaşları, kendilerinin üryan ve ekmeğe muhtaç olduklarını, kaymakamlığa ve vilayete defalarca müracaat etmelerine rağmen sonuç alamadıklarını ifade etmiştir⁶²⁹. Vaso ve arkadaşlarının talebi sonrasında Mamuretülaziz’den Dâhiliye Nezaretine telgraf gönderilmiştir. Telgrafta Kâhta kazası ahalisinden alınmaya başlanan bedelat-1 askeriyeye itirazlarına Malatya Mutasarrıflığından gelecek cevaba göre işlem yapılacağı belirtilmiştir⁶³⁰.

Gayrimüslimlerin askerlik vergisinin ödenmesi konusundaki itiraz, istek ve talepleri bedelat-1 askeriyenin kaldırıldığı 1909 yılına dek devam etmiştir. Söz konusu verginin tahsilinde müşkülata sebep olan durumlardan biri de basında çıkan gerçek dışı haberler olmuştur. Hükümet 1909 yılında yeni bir askere alma nizamnamesinin çıkacağı tarihe kadar yürürlükte kalacak bir kanun hazırlamıştır. 7 Ağustos 1909’da yürürlüğe giren bu kanunla bedelat-1 askeriyeye vergisi resmen kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren Hristiyan ve Yahudi bütün Osmanlı vatandaşlarına askerlik zorunlu hale gelmiştir. Kanunun yürürlüğe girmesiyle bedelat-1 askeriyeye ilga edilmiş olduğundan 7 Ağustos’tan sonra bir daha bu vergi tahsil edilmeyecek, hiçbir gayrimüslime bu vergiyi ödemek için zorlamada bulunulmayacaktır. Geçmiş yıllara ait vergilerin tahsiline ise devam edilecektir⁶³¹.

Yeni askere alma kanununun hazırlandığı günlerde Manzume-i Efkâr gazetesinin 18 Mayıs 1909 tarihli nüshasında bedelat-1 askeriyeye ile ilgili bir haber yayınlanmıştır. Gazetede çıkan haberde Meclis-i Mebusan azalarının verdiği tahrir üzerine askere alma kanunu yürürlüğe girene kadar gayrimüslim cemaatin bedelat-1 askeriyelerinin tahsilinin ertelendiği için kendilerinden bu verginin alınmayacağı belirtilmiştir. Haber üzerine

⁶²⁸ Sykes, s. 144.

⁶²⁹ BOA, *DH.İD*, 54/17, belge no 2.

⁶³⁰ BOA, *DH.İD*, 54/17, belge no 3.

⁶³¹ *Takvim-i Vekayi*, Sayı 298, 25 Receb 1327/12 Ağustos 1909.

patrikhaneden de murahasalıklara tebligat yapılmıştır. Tebligatta Meclis-i Mebusan kararı olmadıkça gayrimüslim ahalinin bedelat-ı askeriye vermemeleri istenmiştir. Ayrıca ağnam vergisinin de düşürüldüğü belirtilmiştir⁶³². Ancak mecliste vergilerin ertelenmesi yönünde alınmış bir karar olmadığı için bu durum tahsilâta yaşanan problemleri arttırmıştır. Hısnımansur'da da haberin etkisi ve dini liderlerinin katkısıyla gayrimüslimler vergi ödemekten imtina etmiştir. Maliye ve mülkiye memurlarının çalışmaları da akim kalmıştır. Yaşanan sıkıntılar üzerine Hısnımansur Kaymakamlığı durumu telgrafla Malatya Mutasarrıflığına bildirmiştir. Telgrafta, gazetede bu tür haberler çıkmasının tahsilâta yaşanan güçlükleri daha da arttırdığı belirtilmiştir. Bundan dolayı söz konusu haberin Meclis-i Âlî-i Mebusan vasıtasıyla ve gazeteler ile tekzip edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aksi takdirde tahsilâta yaşanan güçlüklerin önünün alınamayacağı belirtilmiştir. Konuyla ilgili olarak Mamuretülaziz'den de 8 Haziran'da Dâhiliye Nezaretine telgraf gönderilmiştir. Söz konusu telgrafta gazete haberi nedeniyle Hısnımansur kaza merkezi ve diğer bazı yerlerde tahsilâta yaşanan sorunlar dile getirilmiştir. Ayrıca yaşanan problemlerin daha da büyümemesi için söz konusu haberin tekzip edilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁶³³. Dâhiliye Nezareti de vilayete verdiği cevapta Ermeni Patrikliğinin bedelat-ı askeriye vermemeleri yönünde gayrimüslim ahaliye yaptığı tebligatın hükümet emriyle çeliştiğini belirtmiştir. Ayrıca vilayetten buna göre gereğinin yapılması ve tahsilâta devam edilmesi istenmiştir⁶³⁴.

⁶³² BOA, *DH.MKT*, 2847/15, belge no 1.

⁶³³ BOA, *DH.MKT*, 2847/15, belge no 2.

⁶³⁴ BOA, *DH.MKT*, 2864/46.

4. ADIYAMAN GAYRİMÜSLİMLERİNDE DİNİ HAYAT

4.1. Gayrimüslimlerin Dini Liderleri

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra şehirde bir Ermeni Patrikliği kurdu muştur. Daha sonra 1461 yılında Bursa piskoposu Hovakim'i İstanbul'a getirtmiş ve kendisine en yüksek Ermeni memurluğu olan Ermeni Patrikliği makamını vermiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluşu ile ilgili fermanda, patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin hem ruhani hem de cismani lideri olduğu ifade edilmiştir⁶³⁵. Patriklik sıfatı resmi devlet memuru durumunda olduğundan Osmanlı Devleti Ermeni toplumu ile olan ilişkilerini Ermeni patriği aracılığıyla sürdürmüş ve onu en büyük idari makam olarak kabul etmiştir⁶³⁶.

İstanbul Ermeni Patrikliği Ermenilerle birlikte diğer bazı gayrimüslim topluluklar üzerinde de yetkili kılınmıştır. Bunlardan biri de Süryanilerdir. Süryani cemaatinin İstanbul'da patrikleri bulunmadığından onların işleri Ermeni patriğine havale edilmiştir. Ermeni Patrikhanesi de bu topluluğu Ermeni cemaati nüfusu arasında saymıştır. Ermeni Patrikhanesi Süryanilerin kendi cemaatlerine ait bütün işler hakkındaki müracaatlarını yerine getirmiştir. Süryanilerin her türlü resmi işleri Ermeni Patrikhanesi tarafından Babıaliye bildirilmiştir⁶³⁷.

1840 yılında İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı Deyr-i Zağferan Kilisesi ile Halep, Şam Rakka, Diyarbekir Musul Mardin, Hubab ve tevabi Süryani Yakubi patriğinin beratı yenilenmiştir⁶³⁸. Katolik olan Süryaniler de aynı şekilde İstanbul Ermeni Katolik Patrikliğine tabi olmuştur. Ermeni Patrikliklerinin Süryani Kadim ve Süryani Katolikler üzerinde yetkili olma durumları Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar devam etmiştir.

Ermeni Patrikliğine bağlı yerlerde dini işler murahhasalık denilen bir teşkilat ile idare edilmiştir. Dini teşkilatlanmanın ilk çekirdeğini de kiliseler oluşturmuştur. Kiliseler bir araya gelerek bir murahhasalık bölgesi veya episkoposluk makamını teşkil etmiştir. Gerek maddi gerekse manevi anlamda kiliseler olmadan bir murahhasalık teşkili mümkün

⁶³⁵ Ormanian, s. 77; Yahya Bağçeci, "Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler", *Turkish Studies*, Volume 3, 2008, s. 709.

⁶³⁶ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012, s. 175.

⁶³⁷ BOA, Y.EE, 38/71; BOA, Y.EE, 38/69.

⁶³⁸ BOA, C.ADL, 73/4413.

olmamaktadır. Dini merkezlerdeki Ermeni cemaatlerinin tümü bu şekilde teşkil edilmiş ve murahhasalıklar böyle oluşturulmuştur⁶³⁹.

Ermeni kilise sisteminde patriklerin sorumlu olduğu bölgeler murahhasalık olarak taksim edildikten sonra buralar bir ruhani tarafından idare edilmiştir. Ermeni Patrikliğinde murahhasalıklarda Rumlardaki metropolid yerine marhasa⁶⁴⁰ veya marhasadenen kişiler görev yapmıştır. Marhasa tabiri İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı vilayetlerindeki en üst mevkide olan din adamları için kullanılmıştır. Marhasalar başında buldukları Ermeni cemaatinin yerleşim yerindeki dini liderleri olduğu gibi, bir yandan da cemaatin temsilcisi olarak hükümetle olan ilişkileri yürütmüştür. Marhasalar patrik tarafından seçilmiştir. Ancak seçim süreci taşrada başlamıştır. Önce marhasalık merkezinde genel meclis tarafından marhasa seçilirdi. Daha sonra da seçilen marhasanın mazbatasını mahalli karma meclis tarafından patriğe takdim edilirdi. Patrik de İstanbul karma meclisinin uygun bulması halinde seçilen kişiyi marhasa olarak tayin ederdi. Son olarak da marhasaları Babıaliye bildirerek bir anlamda atanma kararnamelerini tasdik ettirirdi⁶⁴¹. Ataması onaylanan marhasalara, patriklerde olduğu gibi yetki ve sorumluluklarını içeren bir de berat verilirdi. Söz konusu din adamlarına verilen beratlar, kendilerine tanınan yetkilerle birlikte genel olarak gayrimüslimlerin haklarını ve yükümlülüklerini göstermesi bakımından da oldukça detaylı bilgiler içermiştir. XIX. yüzyılda Hısnımansur'da görev yapan marhasalara da aynı içerikli beratlar verilmiştir⁶⁴².

Marhasa beratlarında kendilerine verilen bazı yetkiler şunlardır: Beratlarda her şeyden önce marhasa olarak atanmak için *resm-i pişkeş* olarak tabir edilen belli bir miktar paranın nakit olarak hazineye teslim edilmesi gerekir. Marhasa görevli olduğu bölgede ayın kapsamına giren bütün ruhani işlerden sorumludur. Papazların azli ve nasbı marhasanın yetkisindedir. Onun izni olmadan papazların, nikâhı caiz olmayanların nikâhlarını kıymaları mümkün değildir. Evlenme boşanma meselesinde ve birbirine düşman haldeki iki zimmi arasındaki ihtilafı onların rızaları dâhilinde çözmeye çalışabilir ve bu amaçla kilisede kendilerine yemin teklif edebilir. Vefat eden karabaş, papaz ve marabet denen kadın keşişler gibi ruhbanın patriğe ait metrukâtları (miras) marhasa tarafından miri için toplanacaktır. Beytûlmalcılar, kassam ve diğer ehl-i örf buna müdahale etmeyecektir. Ayrıca bu ruhban takımının kilise fakirlerine, patriğe ve marhasaya ayinleri

⁶³⁹ Alboyacıyan, s. 178.

⁶⁴⁰ Kenanoğlu, *Osmanlı Devleti'nde ...*, s. 169.

⁶⁴¹ BOA, Y.PRK.A, 5/19, belge no 2; *Düster*, Birinci Tertib, Cilt II, s. 961.

⁶⁴² BOA, ŞD, 1460/9, belge no 5.

gereğince yaptıkları vasiyetler geçerli olup buna ilişkin ihtilaflar şer'i mahkemede Ermeni şahitlerle görülecektir. Ayrıca kilise ya da manastırı olmayan ve mahalle mahalle gezip fesad çıkaran Ermeni papazlar marhasa tarafından tedip olunacaktır. Kiliseye ait bağ, bahçe, çiftlik, değirmen, ayazma⁶⁴³, tarla, manastır gibi emlak ile kiliselere vakfedilen eşya ve davar türünden evkafa müdahale edilmeyecektir⁶⁴⁴.

Marhasalar bazen görev yerlerine vekillerini göndermiştir. Cemaatin dini liderleri olan marhasalar görevlerini marhasahane denilen, kilise civarında ya da içinde bulunan yerlerde yerine getirmiştir. Hısnımansur'da murahhasahane Ermeni Meryem Ana Kilisesi'nin müstemilatında bulunuyordu. Buranın içinde ise marhasa odası ile biri ocak odası olmak üzere iki oda ve seki olarak belirtilen bir bölüm yer alıyordu⁶⁴⁵.

Malatya, Hısnımansur, Behisni, Gerger, Samsat ve buralara bağlı yerler 1844-1848 yılları arasında Ermeni Patrikliği dâhilindeki Ruha (Urfa) marhasalığının yetki alanında bulunmuştur⁶⁴⁶. Ancak 1849 yılında Hısnımansur ve Behisni Ruha marhasalığından ayrılmış ve buralarda ayrı bir marhasalık oluşturulmuştur⁶⁴⁷. Yapılan değişiklikle Hısnımansur ve Behisni marhasalığı Sis Katoğikosluğunun yetki alanına girmiştir. Sis Katoğikosluğu Ermenilerin ruhani merkezlerinden biridir⁶⁴⁸. Kozan, Adana, Maraş, Zeytun, Gürün, Darende, Malatya, Urfa, Rumkale, Bilecik ve Behisni'deki Ermeni kilise ve manastırları Sis Katoğikosluğu'na tabidir⁶⁴⁹.

Bazı dönemler Hısnımansur ve Behisni'de kısa süreliğine ayrı bir marhasalık teşkil edilmiştir. Ancak genel itibarıyla Hısnımansur ve Behisni Malatya marhasalığına bağlıdır. 1872-1879 tarihinde patrikhanenin düzenlemesiyle Behisni Malatya'dan ayrılarak ayrı bir marhasalık olmuştur. Patrikhane 1887'de Malatya ile Hısnımansur'u iki ayrı marhasalığa dönüştürmüştür⁶⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nde Süryaniler de Ermeni marhasalık teşkilatı ile idare edilmiştir. Süryaniler Bağdad, Şam, Haleb, Diyarbakir, Musul eyaletlerinde, Mardin ve Cebel-i Tur'da bulunurdu. Buralardaki Süryani milleti devlet nezdinde iki sınıf olarak kabul

⁶⁴³ İçinde kutsallaştırılmış su bulunan kuyu, pınar veya kaynak gibi yerleri ifade etmek için kullanılmıştır. Semavi Eyice, "Ayazma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, IV, s. 229.

⁶⁴⁴ BOA, A.DVN.MHM, 7/4.

⁶⁴⁵ BOA, İ.AZN, 74/12, belge no 1.

⁶⁴⁶ BOA, A.DVN, 39/80.

⁶⁴⁷ BOA, A.DVN.MHM, 7/4.

⁶⁴⁸ Sis Katoğikosluğu Ermenilerin ruhani merkezlerinden biridir. Katoğikos buradaki en üst düzeydeki dini liderin ünvanıdır. Cevdet Paşa, *Tezahir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1986, s. 235.

⁶⁴⁹ Cevdet Paşa, *Tezahir 21-39*, s. 235.

⁶⁵⁰ Alboyacıyan, s. 197.

edilmiştir. Bir sınıfı Yakubi Süryani, diğer sınıfı ise yalnız Süryani olarak tabir olunmuştur. Yakubi Süryaniler Ermeni marhasası, yalnız Süryani olarak kabul edilenler ise Katolik marhasası idarelerinde bulunmuştur⁶⁵¹. Marhasalığa tabi yerlerde Süryani milletinin miras davaları, vergi mükellefiyetleri, dini ayinleri gibi işler tayin edilen marhasa tarafından idare edilmiştir⁶⁵².

4.2. Hısnımansur ve Behisni'de Gayrimüslimlerin Dini Liderleri

Adıyaman'daki gayrimüslimler de Ermeni dini yapılanması olan marhasalık kapsamında idare edilmiştir. İncelenen dönemde Hısnımansur ve Behisni'de birçok gayrimüslim dini lider görev yapmıştır. Bu çerçevede olmak üzere Ermeni ve Süryanileri temsilen Hısnımansur ve Behisni'de Ermeni patriğini temsilen marhasa ya da bunların vekilleri görev halindedir. Gayrimüslim dini liderleri ile ilgili olarak salnamelerde ve arşiv belgelerinde bilgi bulunmakla beraber bunun yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bazılarının isimleri belgelerde dolaylı olarak geçmektedir. Bu görevlilerin birçoğunun ne zaman göreve başladıkları ve kaç sene görev yaptıklarına dair bilgi bulunamamaktadır.

4.2.1. Ermenilerin dini liderleri

Ermeni Patrikliğine dâhil Ruha kazası ve tevabi yerlerin marhasası olarak 1844 yılında Agob görev yapıyordu. Ancak Agob uygunsuz hareketleri nedeniyle 1844 yılında azledilmişti⁶⁵³. Yerine ise aynı tarihte Piskopos Artin tayin edildi. Konuyla ilgili Halep valisine yazı gönderilerek marhasa Artin'e memuriyetine ait işlerde kolaylık sağlanması istendi⁶⁵⁴. Marhasa Artin'in yetki alanında Ruha'da bulunan Kır İrem ve Hızır İlyas olarak bilinen Sirob Serkis Manastırı ile Malatya, Gerger'de bulunan Haçir Sirob Manastırı, Samsad, Hısnımansur ve Behisni ile buralara bağlı yerler bulunuyordu. Ancak Piskopos Artin 1848 yılında öldü. Ermeni Patrikliği onun yerine daha önce de marhasa olarak görev yapan Ruhalı piskopos Agob'un tayin edilmesi için talepte bulundu. Piskopos Agob marhasa olmak için hazineye 4.000 kuruş tutarında resm-i pişkeş yatırmıştı⁶⁵⁵. Ermeni Patrikliğinin talebi üzerine Piskopos Agob'a 1849 yılında Ruha'daki Sirob Serkis Manastırı ile Malatya, Gerger'de bulunan Haçir Sirob Manastırına bağlı yerlerin

⁶⁵¹ BOA, C.ADL, 91/5483; BOA, A.DVNSGMC.d, 15; BOA, A.DVN.NMH, 3/16.

⁶⁵² BOA, A.DVN, 21/26.

⁶⁵³ BOA, HR.MKT, 6/54.

⁶⁵⁴ BOA, HR.MKT, 5/60.

⁶⁵⁵ BOA, A.DVN, 39/80; BOA, A.AMD, 5/58.

marhasalığı için berat verildi. Hısnımansur ve Behisni ise bu tarihte Ruha marhasalığından ayrıldı. 1849'da ayrı bir marhasalık olarak teşkil edilen Hısnımansur, Behisni ve tevabi marhasalığına ise Matyos getirilmişti⁶⁵⁶.

Belirtildiği üzere bazı dönemlerde Hısnımansur ve Behisni'de ayrı marhasalık oluşturulmuştur. Vilayet salnamelerine göre Hısnımansur'da Ermeni milletinin ruhani reisi 1876-1883 yılları arasında Piskopos Kirkor Efendi'dir⁶⁵⁷. Arşiv belgelerine göre Hısnımansur'da Ermeni marhasa vekili görevinde 1895-96 yıllarında Ohannes⁶⁵⁸, 1899-1900 yıllarında Papas Kirkor⁶⁵⁹, 1900 yılında Ovakim⁶⁶⁰, 1909 yılında ise Karabet bulunmaktadır⁶⁶¹.

Behisni'de ise 1895 yılında Ermeni ruhani reisinin Abraham olduğu görülmektedir⁶⁶². Behisni'de görev yapan bir diğer Ermeni marhasa vekili ise 1908 yılında görevde bulunan Sosyas'dır⁶⁶³.

4.2.2. Katolik Ermenilerin dini liderleri

Hısnımansur ve Behisni'de birçok Katolik Ermeni marhasa vekili görev yapmıştır. Bunlardan biri olan Rahip İknadyos 1866-1868 yıllarında hem Hısnımansur hem de Behisni Ermeni Katolik cemaati ruhani lideri olarak görev yapmış ve Behisni'de ikamet etmiştir⁶⁶⁴. Daha sonra Behisni'de 1871 yılında Binayan Sehak Efendi, Katolik Ermeni marhasalığına getirilmiştir⁶⁶⁵. Kendisi Behisni'de uzun süre Ermeni Katolik marhasası olarak görev yapmıştır. Bazı marhasaların uzun süre görev yaptıklarından ötürü hizmetlerine karşılık olarak ödüllendirildiği görülmektedir. Sehak Efendi bunlardan biridir. 1891 yılında Ermeni Katolik patriği yirmi yıldır Behisni Ermeni Katolik marhasası görevini yürüten Sehak Efendi'nin vazifesinde gösterdiği başarıdan ötürü dördüncü rütbeden mecredi nişanı ile taltif edilmesi için Adliye ve Mezahib Nezaretine başvurmuştur. Patriğin başvurusu kabul edilmiş ve Behisni Katolik Ermeni marhasası Sehak Efendi'ye 26 Aralık 1891 tarihli irade-i seniye ile dördüncü rütbeden mecredi nişanı verilmiştir⁶⁶⁶. Sehak

⁶⁵⁶ BOA, A.DVN.MHM, 7/4.

⁶⁵⁷ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1293, Def'a 8, s. 144; Sene 1293, s. 138; Sene 1300, s. 91.

⁶⁵⁸ BOA, A.MKT.MHM, 657/6; BOA, HR.SFR.1, 112/53.

⁶⁵⁹ BOA, DH.TMIK.M, 65/41, BOA, DH.TMIK.M, 91/23, BOA, DH.TMIK.M, 95/68.

⁶⁶⁰ BOA, Y.PRK.AZN, 4/41, belge no 1.

⁶⁶¹ BOA, DH.MKT, 2743/86, belge no 1.

⁶⁶² BOA, Y.A.HUS, 340/92.

⁶⁶³ BOA, BEO, 3378/253290.

⁶⁶⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1283, s. 114; Sene 1284, s. 133; Sene 1285, s. 138.

⁶⁶⁵ BOA, ŞD, 1460/9, belge no 3.

⁶⁶⁶ BOA, İ.DH, 1254/98452.

Efendi'nin bu taltiften sonra da görevine devam ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü 1896 yılına gelindiğinde kendisi hala Behisni Ermeni Katolik reisi ruhanisidir⁶⁶⁷. Ondan sonra Behisni'de Katolik Ermeni marhasa vekili görevinde bulunan diğer bir kişi de 1910-1911 yıllarında görev yapan serrahib Senegeryan Kegemos Efendi'dir⁶⁶⁸.

Hısnımansur'da ise Haçadoryan Mikail 1871 yılında⁶⁶⁹ Katolik Ermeni marhasa vekili görevine getirilmiş ve uzun süre görevini sürdürmüştür. Gayrimüslimler ile yerel yönetim veya merkezi yönetim arasındaki ilişkilerin sürdürülmesinde görevli olan marhasa vekilleri kimi zaman kendileri bazı problemlere sebebiyet vermiş, yerel hükümet bu din adamlarından şikâyetçi olmuştur. Hısnımansur Ermeni Katolik marhasa vekili Haçadoryan Mikail bunlardan biri olarak görülebilir. Kendisi kaza idare meclisinin doğal üyesi olduğu halde meclis toplantılarına devam etmemiş, azalıktan ihraç olmuştur. Belgelerdeki ifadelerle göre 1887 yılında Haçadoryan Mikail mahiyeti anlaşıl原因an şüpheli hareketlerde bulunmuştur. Bu nedenle Mamuretülaziz vilayeti Adliye ve Mezahib Nezaretinden Haçadoryan Mikail'in Hısnımansur'dan uzaklaştırılmasını istemiştir. Ancak Mamuretülaziz vilayetine verilen cevapta marhasa vekilinin uygunsuz hareketlerde bulunmasının onun azledilmesini gerektirmediği belirtilmiştir. Ayrıca kendisinin bir daha uygunsuz hareketlerde bulunmaması için Ermeni Patrikliğine tebliğde bulunulduğu ifade edilmiştir⁶⁷⁰.

Ermeni Katolik marhasa vekili Haçadoryan Mikail daha sonra yine gündeme gelmiştir. Haçadoryan Mikail, 1889 tarihinde asker ve devlet aleyhinde birtakım sözler sarfetmekten dolayı iki ay tutuklanma cezası almış, ancak istinaf mahkemesinde beraat etmiştir. Mamuretülaziz vilayeti daha öncede olduğu gibi Haçadoryan Mikail'in vilayetten kaldırılmasını Adliye ve Mezahib Nezaretinden talep etmiştir. Konuyla ilgili olarak Ermeni Patrikliğine de gerekli tebligat yapılmıştır⁶⁷¹. Haçadoryan Mikail'in uygunsuz hareketleri bununla sınırlı kalmamıştır. 1890 yılında bu sefer de Hısnımansur'daki Ermenilere ilişkin bazı iddiaları gündeme getirmiştir. 1890 yılında Ermeni Katolik rahibi olan Haçadoryan Mikail mahalli hükümetin Kürtler vasıtasıyla Ermenilere zulüm yaptırıldığına dair mazbata düzenlettirmiştir. Ancak yapılan tahkikata bunun asılsız olduğu ortaya çıkmış, bu nedenle Haçadoryan Mikail'in yerine başka birinin görevlendirilmesi istenmiştir⁶⁷².

⁶⁶⁷ BOA, *HR.SFR.3*, 449/34.

⁶⁶⁸ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1326, 65. Defa, s. 140; Sene 1327, s. 154.

⁶⁶⁹ BOA, *ŞD*, 1460/9, belge no 3.

⁶⁷⁰ BOA, *DH.MKT*, 1417/101; BOA, *DH.MKT*, 1425/38.

⁶⁷¹ BOA, *DH.MKT*, 1668/128.

⁶⁷² BOA, *DH.MKT*, 1699/59.

Hısnımansur'da 1900 yılında Katolik marhasa vekili olarak Ohannes Manukyan görev yapmıştır⁶⁷³. Hısnımansur'da görev yapan diğer bir Ermeni Katolik marhasa vekili ise 1907 yılında görevde bulunan Minas Efendi'dir⁶⁷⁴. 1909 yılında ise Katolik marhasa görevinde Mihail bulunmaktadır⁶⁷⁵. 1910-1911 yıllarında da Hısnımansur'da serrahib Mikail Asvazaduryan marhasa vekili olarak görevde bulunmuştur⁶⁷⁶.

4.2.3. Süryanilerin dini liderleri

Harput ve Pötürge kazalarıyla birlikte Kahta ve Hısnımansur'da bulunan Süryanilerin mezhep işlerini 1897 yılında Matran Diyonyos Abdunnur Efendi yürütmektedir. Süryani Patrikliği, 1895 Ermeni olayları sırasında çok hizmetleri olduğundan bahisle kendisinin memuriyetini tasdik ettirmek için Adliye ve Mezahib Nezaretine başvurmuştur. Patrikliğin talebi üzerine Mamuretülaziz vilayetinden Abdunnur Efendi hakkında bilgi istenmiştir⁶⁷⁷. Konuyla ilgili olarak 23 Temmuz 1897 tarihinde Mamuretülaziz'den Sadarete bilgi verilmiştir. Vilayetten gönderilen yazıda Abdunnur Efendi'nin daha önce Dersaadet'te patrik vekâleti görevinde bulunduğu, fakat uygunsuz hareketleri nedeniyle görevine son verildiği ifade edilmiştir. Yazıda Abdunnur Efendi'nin bir sene önce Mardin Patrikliği tarafından rahip sıfatıyla Harput'a gönderildiği ve en son ruhani rütbesinin matranlığa terfi edildiği belirtilmiştir. Kendisinin Harput'ta ikamet ettiği, Adliye ve Mezahib Nezaretinden alınan yazıya göre ruhani memuriyetinin tasdik edilmesi için başvuruda bulunduğu belirtilmiştir. Ancak Abdunnur Efendi'nin güvenilir bir kimse olmadığı, kendisiyle resmi münasebette bulunulmaması ve hükümetçe de resmen reisi ruhani olarak tanınmadığı bilgisi de verilmiştir. Vilayette kaldığı müddetçe herhangi bir uygunsuz hareketi görülmemekle birlikte kendisinin iğtişaş sırasında Diyarbekir'de olduğu ve olaylar sırasında hüsnü hizmetine dair herhangi bir bilgi olmadığı da belirtilmiştir. Abdunnur Efendi'nin Mardinli olduğu belirtilerek, iğtişaş sırasındaki tutumuyla ilgili olarak bir de Diyarbekir vilayetinden bilgi istenmesi tavsiye edilmiştir⁶⁷⁸. Mamuretülaziz vilayetinin yazısından sonra 23 Temmuz 1897'de Diyarbekir vilayetine şifre yazı

⁶⁷³ BOA, *Y.PRK.AZN*, 4/41. belge no 1.

⁶⁷⁴ BOA, *DH.TMIK.M*, 252/4.

⁶⁷⁵ BOA, *DH.MKT*, 1302/16, belge no 1; BOA, *DH.MKT*, 2838/57, belge no 2; BOA, *DH.MKT*, 2743/86, belge no 1.

⁶⁷⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1326, 65. Defa, s. 140; Sene 1327, s. 154.

⁶⁷⁷ BOA, *BEO*, 961/72027.

⁶⁷⁸ BOA, *BEO*, 982/73608, belge no 2.

gönderilerek berat talep eden Abdünnur Efendi ile ilgili bilgi istenmiştir⁶⁷⁹. Diyarbakir'den de benzer bilgiler verilmiştir. 29 Temmuz 1897'de nezarete gönderilen yazıda iğtişaş sırasında Abdunnur Efendi'nin Diyarbakir'de bulunduğu ve zaten Mardinli olduğu belirtilmiştir. Kendisinin on beş sene evvel Dersaadet Süryani Kadim Patrikliği vekâletinde bulunduğu halde azledilip Mardin'e tayin edildiği ve Deyr-i Zağferan'da kaldığı bilgisi verilmiştir. En son Süryani patriği tarafından Harput'a marhasaolarak görevlendirildiği, fakat güvenilir bir kimse olmadığı da ifade edilmiştir⁶⁸⁰.

Abdunnur Efendi dışında Hısnımansur Süryanilerinin reis-i ruhanisi olarak görev yapan birkaç kişi daha bulunmaktadır. Bunlardan biri 1899 -1900 yıllarında Süryani reis-i ruhanisi olan rahib Efrim'dir⁶⁸¹. Bir diğer Süryani kadim milleti vekili ise 1896 yılında görevde olan Ohannes'tir⁶⁸². 1910-1918 yıllarında da Süryani kadim patrikliğinin metropolid vekili olarak rahip Boles Efendi Hısnımansur'da görev yapmıştır⁶⁸³. Daha sonra 1918 yılında ise Hısnımansur Süryani kadim milleti reisi rahip Salib'dir⁶⁸⁴.

Süryani Katolik ruhani lideri olarak Hısnımansur'da birkaç kişinin görev yaptığı görülmektedir. Bunlardan biri 1899-1900 yıllarında görevde olan Rahip Andon'dur⁶⁸⁵. Ondan sonra ise 1900 yılında Matran Efrim Süryani Katolik murahhasası olarak görev yapmıştır⁶⁸⁶. 1896 yılında görevde olan rahib Kanton Hısnımansur'da Süryani Katolik cemaatin önde gelen diğer bir lideridir⁶⁸⁷. Daha sonra 1909⁶⁸⁸ ile 1918⁶⁸⁹ yılları arasında ise Hısnımansur Süryani Katolik reisi ruhanisi görevini rahip Sem'an Efendi yürütmüştür⁶⁹⁰.

4.2.4. Protestanların dini liderleri

Protestan cemaatinin ruhani lideri olarak iki kişi tespit edilmiştir. Bunlardan biri 1900 yılında Hısnımansur'da Protestan marhasası olan Kivork'tur⁶⁹¹. Diğer dini lideri ise

⁶⁷⁹ BOA, *BEO*, 982/73608, belge no 1.

⁶⁸⁰ BOA, *BEO*, 987/73973.

⁶⁸¹ BOA, *DH.TMIK.M*, 65/41; BOA, *DH.TMIK.M*, 95/68.

⁶⁸² BOA, *HR.SFR.3*, 448/1.

⁶⁸³ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene 1326, 65. Defa, s. 143; Sene 1327, s. 157; Sene 1328, s. 152; Sene 1333-1334, s. 179.

⁶⁸⁴ 236 numaralı *HŞS*, s. 76, belge no 113.

⁶⁸⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 65/41; BOA, *DH.TMIK.M*, 95/68.

⁶⁸⁶ BOA, *Y.PRK.AZN*, 4/41. belge no1.

⁶⁸⁷ BOA, *HR.SFR.3*, 448/1.

⁶⁸⁸ BOA, *DH.MKT*, 2838/57, belge no 2.

⁶⁸⁹ 236 numaralı *HŞS*, s. 76, belge no 113.

⁶⁹⁰ BOA, *DH.EUM.2.Şb*, 57/36.

⁶⁹¹ BOA, *Y.PRK.AZN*, 4/41, belge no1.

Hısnımansur'da 1909 yılında görevli olan Protestan reisi ruhani vekili Narsis'tir⁶⁹². Bunun dışında ne yazık ki kaynaklarda Adıyaman'daki Protestanların dini liderlerine dair başka bilgi elde edilememiştir.

4.3. Hısnımansur ve Behisni'de İhtida Olayları

Sözlük anlamı doğru yola girme, hidayete erme⁶⁹³ olan ihtida kavramının terim anlamı ise, inançsız olan ya da başka bir dine bağlı olan birinin İslâm dinine girmesi, müslümanlığı benimsemesi demektir. İhtida eden kimseye de mühtedi denir⁶⁹⁴.

Osmanlı toplumunda zimmîlerin zorla Müslüman yapılmaları yasaktır. İslâm dininin önemli prensiplerinden birisi “dinde zorlama yoktur” ayetidir. Buna göre hiç kimse kendi rızası olmadan Müslüman yapılamaz. Ancak kendi rızasıyla Müslüman olan birisinin önünde de hiçbir engel yoktur. İslâm hukukunun uygulandığı Osmanlı Devleti'nde de gayrimüslimlerin bir devlet politikası olarak Müslüman olmaya zorlanmaları söz konusu olmamıştır. Ancak uzun süre Müslümanlarla bir arada yaşayan gayrimüslimlerden bir kısmının kendi rızalarıyla din değiştirdikleri olmuştur⁶⁹⁵.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren kilise gayrimüslimlerin zorla ihtida ettirildiklerini gündeme getirmiştir. Kilisenin iddiaları üzerine Osmanlı Devleti ihtidalar karşısında daha dikkatli olmak zorunda kalmıştır. Tanzimat'tan sonra meydana gelen ihtida olayları belli hukuki usuller göz önünde bulundurularak sicillere kaydedilmiştir. Ancak ihtida olayları belli işlemler sonucunda kayıt altına alınmıştır. Mühtediler Müslüman olduklarını veya böyle bir istekleri olduğunu dilekçe ile vilayet idare meclisine bildiriyorlardı. Burada mühtedinin sorgusu yapılırdı. Sorgulama sırasında mühtedinin kimliği tespit ediliyor, hür akıl ve baliğ olup olmadığı araştırılıyor ve tabiiyeti belirleniyordu. Ayrıca ihtidada herhangi bir baskı olup olmadığına da bakılırdı. Daha sonrada mühtediye kelime-i şهادet teklif ediliyordu. Mecliste sorgulaması biten mühtedi mahkemeye gönderilirdi. Aynı işlemler burada da tekrarlanırdı. İslamiyet'i kabul ettiği belirlendikten sonra mühtediye yeniden kelime-i şهادet teklif ediliyordu⁶⁹⁶. Mühtedi, kelime-i şهادeti söyledikten sonra isteği doğrultusunda kendisine İslami bir isim

⁶⁹² BOA, *DH.TMİK.M*, 95/68; BOA, *DH.MKT*, 2838/57, belge no 2.

⁶⁹³ Ayverdi, s. 544.

⁶⁹⁴ Ali Köse, “İhtidâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, XXI, s. 554.

⁶⁹⁵ Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2006, s. 277.

⁶⁹⁶ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 5-6.

verilirdi⁶⁹⁷. Mahkemedeki bütün işlemler şahitlerin huzurunda yapılırdı. Bu işlemler bittikten sonra ihtida ilamı bütün ayrıntılarıyla birlikte sicillere yazılırdı. İhtida işlemi daha sonra nüfus kütüğüne de işlenirdi⁶⁹⁸. 1915 yılı sevk ve iskân kararının uygulanması esnasında Mamuretülaziz vilayetinde yaşanan ihtidalar da sicill-i nüfusa kaydedilmiştir. İhtida eden Ermenilerin istekleri üzerine idare meclisi kararına göre ihtidalar vilayet kadılığınca tasdik edilmiştir. Daha sonra ihtida edenler sakin oldukları mahalle ve köyden ilmuhaberleri alınarak, ikamet ettikleri yerlerde Müslümanların arasına nakledilmiştir. Evliliği sona erdirilenlerin durumları da Tezkire-i Osmaniyelerine⁶⁹⁹ “eşi yoktur” ve mühtedi ibaresiyle kaydedilmiştir⁷⁰⁰.

Osmanlı Devleti’nde yaşanan ihtidalar çoğunlukla kişisel olmuştur. Ancak ülkede meydana gelen gelişmelerle birlikte bazı bölgelerde toplu ihtidalar da yaşanmıştır. Özellikle iğtişaş olarak zikredilen 1895 yılı ve sonrasındaki olaylar nedeniyle başta Ermeniler olmak üzere diğer gayrimüslim unsurlar arasında toplu şekilde İslam’a geçişler olmuştur⁷⁰¹. Ayrıca 1915 yılında alınan sevk ve iskân kararından sonra da Ermenilerin çıkarıldıkları yerlerde münferit ve toplu ihtidalar yaşanmıştır. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından 22 Haziran 1915’de ilgili yerlere ihtida edenlerle ilgili telgraf gönderilmiştir. Telgrafta sevkiyat sırasında Ermenilerden münferit veya toplu olarak ihtida edenlerin alıkonulması ve toplu halde bulunanların vilayet-liva dâhilinde dağıtılması istenmiştir⁷⁰². Başka yerlere gönderilmekten ve zarardan kurtulmak için bu olaylar sırasında İslam’a geçenler olaylar bittikten, can ve mallarının güvenliğini sağladıktan sonra eski dinlerine geri dönmüşlerdir. 1896 yılının Şubat ayında Fransa maslahatgüzarı Hariciye Nezaretine başvuruda bulunarak vukuat sırasında Müslüman olduğunu beyan eden bazı Ermenilerin Hristiyanlığa dönecekleri için kendilerine karşı hasmane bir tutum

⁶⁹⁷“... bundan beş sene evvel bi’t-tav ve’r-rıza Din-i İslamı kabul edip Şeref-i İslamla müşerref olup ismime Hacı Ömer tesmiye eyledim...”. 184 numaralı *BŞS*, belge no 16.

⁶⁹⁸“...takrir-i kelam idüb ihtida iderek ismini Cemil tesmiye itdirmiş ve ol vecihle 331 senesinde Eskisaray Mahallesi nüfus siciline kayd edilmiş ve ...”. 236 numaralı *HŞS*, belge no 81.

⁶⁹⁹ Günümüzdeki nüfus cüzdanı yerine kullanılan bir tabirdi. Pakalın, C.III, s. 492.

⁷⁰⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 508/58.

⁷⁰¹ Bu şekilde ihtida olayı Akçadağ kazasına bağlı Hekimhan nahiyesinde yaşanmıştır. İğtişaş sırasında Hekimhan’da 30-40 kadar aile ihtida etmiştir. Olaylardan sonra da eski mezheplerine dönmüşlerdir. Ancak İngiltere Sefareti Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda ihtida eden Ermenilerin kıtalden kurtulmak için ihtidaya zorlandıklarını ve eski dinlerine dönemediklerini iddia etmiştir. Bunun üzerine konuyla ilgili olarak Mamuretülaziz vilayetinden gönderilen yazıda İngiltere sefaretinin iddialarının asılsız olduğu, islama geçen 30-40 aileden çoğunun güvenliğin sağlanmasıyla eski dinlerine döndüğü, yalnız üç ailenin Müslüman olarak kalmaya devam ettiği, bu konuda herhangi bir cebir olmadığı, hiç kimsenin ihtidaya zorlanmadığı ifade edilmiştir. BOA, *HR.SYS*, 1902/24; BOA, *DH.TMIK.M*, 10/27; BOA, *HR.TH*, 179/33; BOA, *A.MKT.MHM*, 658/45.

⁷⁰² BOA, *DH.ŞFR*, 54/100.

sergilenmemesini istirahat etmiştir. Bunun üzerine korkudan Müslüman olan Ermeniler yine Hristiyanlığa dönecekleri için bunlar hakkında resmi işlemler icra edilmemiştir. Korkudan ihtida Ermeniler hükümet nazarında Müslüman olarak kabul edilmemiştir. Bu nedenle Hristiyanlığa dönmeleri halinde kendilerine kötü muamelede bulunulmaması için vilayat-ı sitteye tebligat yapılmıştır⁷⁰³.

1895 yılındaki Ermeni olayları sırasında pek çok Hristiyan canını kurtarmak için Müslüman olmuştur. İngiltere'nin Eceabad konsolos vekili olan Gerald Fitzmaurice İngiltere Sefareti tarafından Birecik, Urfa, Adıyaman (Hısnımansur), Behisni, Siverek ve buralara komşu yerlerdeki Ermeni olayları ve din değiştirme konularını tahkikat için görevlendirilmiştir. İhtidaları araştırmak için Birecik'te konsolos vekili ile iki Osmanlı görevliden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun Müslüman üyelerinden biri Halep muhasebecisi Ali Rıza Efendi, diğeri ise Halep hukuk mahkemesi reisi Mustafa Fahri Efendi'dir. Komisyon Birecik'teki olaylar ile birlikte Hristiyanların ihtidaya zorlandıkları şeklindeki iddiaları inceleyecektir. Konsolos Vekili Fitzmaurice bu konularla ilgili raporlar hazırlayıp İngiltere'nin İstanbul sefiri (büyükelçi) Philip Currie'ye göndermiştir⁷⁰⁴. Urfa ve Birecik'teki işlerini bitiren Fitzmaurice, büyükelçinin 9 Mart 1896 tarihindeki telgrafı üzerine şehirde yaşanan Ermeni olayları ve ihtida olaylarıyla ilgili bilgi toplamak için Urfa'dan dört zabitle 23 Mart'ta Hısnımansur'a gelmiştir. Hısnımansur'da yaşanan olaylarla ilgili raporunu 25 Mart'ta büyükelçiye göndermiştir. Hısnımansur'da üç gün kaldıktan sonra 26 Mart'ta Behisni'ye gelmiş, buradaki olaylara dair raporunu ise 27 Mart'ta büyükelçiye iletmiştir. Daha sonra Behisni'den Maraş'a hareket etmiştir⁷⁰⁵.

İngiliz konsolos vekilinin raporuna göre 1895 olayları esnasında Hısnımansur'da 150 Ermeni ihtida etmiş, bunların 47'si yeni dinlerinde kalmış, diğerleri ise irtidad⁷⁰⁶ etmiştir. Yine konsolos vekilinin ifadelerine göre Kürt ağalarının ısrarları ve telkinleri neticesinde Hısnımansur'a bağlı köylerde de ihtida edenler olmuştur. Bunların sayısı ise 840 civarındadır. Konsolos vekili ihtida edenlerin çoğunun Hristiyanlığa dönmelerini şiddetli din fanatizmi (fikdan-ı taassub) unsurunun olmamasına bağlamıştır. Şehirde

⁷⁰³ BOA, *A.MKT.MHM*, 610/5.

⁷⁰⁴ BOA, *Y.A.HUS*, 358/2, belge no 3, s. 2; BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 1.

⁷⁰⁵ BOA, *DH.ŞFR*, 189/98; BOA, *HR.TH*, 172/72; BOA, *HR.SYS*, 2792/10.

⁷⁰⁶ Sözlükte "dönmek, geri çevirmek, kabul etmemek" anlamlarına gelen irtidad kavramı fıkıh terimi olarak ise Müslüman bir kişinin kendi iradesiyle İslamdan çıkmasını ifade eder. İrtidad eden erkeğe mürted, kadına da mürtedde denilir. İrfan İnce, "Ridde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, XXXV, s. 91.

yaşanan olayların dini bir amaçtan ziyade tahrip ve yağma amaçlı olduğunu ifade eden konsolos vekili bu nedenle din değiştirenlerin kolaylıkla eski dinlerine dönebildiğini iddia etmiştir⁷⁰⁷. Konsolos vekilinin Behisni'yle ilgili raporunda burada ihtida edenlerle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak başka bir kaynakta Behisni'ye bağlı Belviran köyünde ihtidalar olduğu ifade edilmiştir. Buna göre köydeki 15 Ermeni hanesinde bulunanlar 1897 yılında zorla din değiştirmiştir. Ayrıca devletin özgürlük tanımına rağmen ihtida edenlerin 350 Kürdün arasında yaşadıkları için kendi dinlerine dönme cesareti gösteremedikleri ifade edilmiştir. Hepsi katırcı olan bu insanların özgürce Hristiyanlığa dönmek için Adana veya Ayıntab'a taşınmak talebiyle patrik Ormanyan'a başvurdukları da iddia edilmiştir⁷⁰⁸.

Hısnımansur ve Behisni'de bazı yaşanan ihtida vakalarının bir kısmının sicillere kaydedildiği görülmektedir. Bunların dışında sicillerde dolaylı olarak belirtilen ihtidalar da bulunmaktadır. Kefalet, veraset, miras, alacak, verecek gibi konuları içeren belgelere ihtida edenlerin adlarının dolaylı olarak yansıdığı anlaşılmaktadır. Bu durum "... Hoca Ömer Mahallesi'nden nalband yirmi beş yaşında müte'ehhil çocuksuz mühtedi Hasan bin Abdullah...⁷⁰⁹", "... Ahdur oğlu muhtedi Mustafa ...⁷¹⁰", "mühtediye Gülsüm...⁷¹¹" gibi kayıtlarda görüldüğü üzere isimlerden önce gelen mühtedi kelimesinden anlaşılmaktadır.

Bi't-tav' ve'r-rıza şeref-i İslam ile müşerref olup Din-i Muhammediyi kabul edenlere hemen yeni bir isim verilirdi. İhtida ile ilgili mahkeme kayıtlarına kişinin İslam'a geçişiyle birlikte yeni ismi de kaydedilmektedir. Hısnımansur ve Behisni mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadarıyla ihtida edenlerin aldıkları isimler şunlardır: Erkeklerin aldığı isimler; Hasan, Cemil, Abdullah, Mehmet Mustafa, İbrahim, Hacı Ömer⁷¹²; kadınların aldığı isimler ise Gülsüm, Servi, Ayşe, Fatıma, Zehra⁷¹³.

Bazı ihtida olaylarından sonra kilise ve gayrimüslim yetkililerin zorla ihtida ettirilme iddialarını gündeme getirdiği ve bu ihtidalara müdahil oldukları durumlar da yaşanmıştır. Behisni'de benzer ihtida olaylarının yaşandığı görülmüştür. Bunlardan biri 1898 yılında Belviran nahiyesinde yaşanmıştır. Belviran'da yaşayan Katolik cemaati

⁷⁰⁷ BOA, HR.SYS, 2859/63, s. 45-46; BOA, Y.A.HUS, 358/2, belge no 3, s. 12-13.

⁷⁰⁸ Alboyacıyan, s. 334.

⁷⁰⁹ 282 Numaralı HŞS, belge no 66.

⁷¹⁰ 184 Numaralı BŞS, belge no 2, s. 50.

⁷¹¹ 184 Numaralı BŞS, belge no 54, s. 69.

⁷¹² 282 Numaralı HŞS, belge no 66; 236 Numaralı HŞS, belge no 81; 184 Numaralı BŞS, belge no 103, s. 5, belge no 205, s. 35, belge no 2, s. 50, belge no 16, s. 100; 196 Numaralı BŞS, belge no 57, s. 88.

⁷¹³ 184 Numaralı BŞS, belge no 54, s. 69, belge no 5, s. 97, belge no 16, s. 100, belge no 25, s. 102; Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 272-0-0-11, kutu 11, gömlek no 28, sıra no 26.

efradından kuyumcu Mardiros, kızı Gürcü'nün nahiyeye on dakika mesafede bulunan çeşmede çamaşır yıkarken zorla kaldırılıp nahiyeye müdürü İsmail Bey'in ailesi gözetiminde alıkonulduğu gerekçesiyle kendisine teslim edilmesi için Ermeni Katolik Patrikliğinden yardım istemiştir. Patrikliğin başvurusu üzerine konuyla ilgili olarak Mamuretülaziz vilayetine yazı gönderilerek gerekenin yapılması istenmiştir. Yapılan tahkikatta kızın herhangi bir baskı veya zorlama görmediği, kendi rızasıyla İslamiyet'i seçtiği ve Belviranlı Ömer ile evlendiği anlaşılmıştır. Durum Dâhiliye Nezaretine de bildirilmiştir⁷¹⁴.

Behisni'de yaşanan bir başka ihtida olayında Ermeni din adamları tarafından yine zorla ihtida ettirilme iddiaları gündeme getirilmiştir. 17 Ağustos 1908 tarihinde, Behisni Ermeni marhasa vekili olan Sosyas Maraş'tan Sadarete telgraf çekerek bazı iddiaları gündeme getirmiştir. Sosyas telgrafta, babaları Müslüman olmadan önce doğmuş on altı yaşlarında Behisnili iki Ermeni kızının zorla İslam dinini kabul etmeleri için baskı gördüklerini iddia etmiştir. Kızların Ermeni kilisesine sığındıklarını, ancak cebren alınıp yedi aydır beylerin evinde tutulduklarını, serbest bırakılmaları için vilayet ve mutasarrıflığa yaptıkları müracaatların sonuçsuz kaldığını ifade etmiştir⁷¹⁵. Bunun üzerine ilki bir gün sonra⁷¹⁶, diğeri 26 Ağustos'ta⁷¹⁷ olmak üzere Haleb vilayetine iki telgraf gönderilerek marhasa vekili Sosyas'ın iddialarıyla ilgili gerekenin yapılması istenmiştir. Ancak Haleb vilayetinden Sadarete verilen cevapta Behisni kazasının Mamuretülaziz vilayetine bağlı olduğu⁷¹⁸, dolayısıyla bu durumun Mamuretülaziz vilayetine bildirilmesi istenmiştir. Bu nedenle Sosyas'ın Maraş'tan çektiği telgrafta belirttiği durumun Mamuretülaziz vilayeti tarafından incelenmesi gerektiği belirtilmiştir⁷¹⁹. İddialar üzerine tahkikat yapılmış ve neticede olayın aslının marhasa vekili Sosyas'ın iddia ettiği biçimde olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle vilayet tarafından mutasarrıflığa yazı gönderilerek Ermeni kızlarının ihtida muamelelerinin livaya (Malatya) nakledilmesi, bu konuda dedikodulara mahal bırakılmaması ve işlemlerin acil bir şekilde yapılması istenmiştir⁷²⁰.

Behisni'de yaşanan bu din değiştirme olaylarıyla birlikte yine buraya bağlı Kızılın nahiyesinde 1911 yılında yaşanan ihtida ve sonrasındaki gelişmeler oldukça dikkat çekicidir. Mahkeme kayıtlarına göre Nahiyeye Müdürü Fehmi Bey köylülerle otururken gece

⁷¹⁴ BOA, *DH.TMİK.M*, 50/54.

⁷¹⁵ BOA, *BEO*, 3378/253290, belge no 2.

⁷¹⁶ BOA, *BEO*, 3378/253290, belge no 1.

⁷¹⁷ BOA, *BEO*, 3384/253746, belge no 1.

⁷¹⁸ BOA, *BEO*, 3384/253746, belge no 2.

⁷¹⁹ BOA, *BEO*, 3388/254041, belge no 1.

⁷²⁰ BOA, *DH.MKT*, 2617/88.

iki sularında köyün yakınındaki nehrin öteki tarafından bazı sesler duyulmuştur. Fehmi Bey ne olduğunu öğrenmek için nehrin karşı kıyısına adamlar göndermiş, seslerin karşıya geçmek isteyen ve yardım isteyen bir kıza ait olduğu anlaşılmıştır. Adı Sare olan kız köye getirilmiş ve kendisinin Ermeni kilisesinde yaşayan bir Hristiyan olduğu belirlenmiştir. Boyacı Kiyork'un kızı olan Sare Müslüman olmak istediğini söylemiştir. Ertesi gün kendi rızasıyla İslamiyet'i kabul ettiğini belirtmiş ve Müslüman olmuştur. Daha sonra ise şahitler huzurunda nahiye müdürü Fehmi Bey'le 501 kuruş mihr ile nikâhlanmıştır. Fehmi Bey eşi Sare'yi ihtida ile ilgili resmi işlemler için birkaç gün sonra annesiyle birlikte Behisni'ye göndermiştir. Ancak Sare Behisni'ye gelince kilise papazı Abraham Efendi'ye teslim edilmiştir. Nahiye Müdürü Fehmi Bey de eşi Sare'yi ailesinin zorla alıkoyduğu gerekçesiyle kendisine teslim edilmesi için mahkemeye başvurmuştur⁷²¹. Yaşanan gelişmeler sonrasında Fehmi Bey görevinden alınmıştır. Bunun üzerine Fehmi Bey 7 Nisan 1911'de Dâhiliye Nezaretine⁷²², Sadarete⁷²³ ve Meclis-i Meb'usan Riyasetine⁷²⁴ şikâyet dilekçesi göndermiştir. Fehmi Bey dilekçesinde Ermeni marhasavekili ve yardımcılarının mühtedi eşi Sare'yi alıkoyarak kendisinden ayırmak istediklerini ve asılsız iddialarla görevinden alındığını belirtmiştir.

Sare Behisni'ye gelince müdürün kendisine *fi'l-i şeni*⁷²⁵ icra ettirdiğine dair mahkemeye dilekçe de vermiştir. Fakat mahkeme cebren fi'l-i şeni davasını reddetmiştir. Durumu Behisni Ermeni marhasa vekili telgrafla bildirince Mamuretülaziz valisi kaymakamdan konuyla ilgili bilgi istemiştir. Kaymakam verdiği cevapta Ermeni kızın kendi rızasıyla Fehmi Bey'le nikâhlandığını, mahkemenin red kararını vermesine rağmen müdürü işten el çektirdiği bilgisini vermiştir. Kaymakam, konuyla ilgili Malatya mutasarrıflığının mütalaasını da sormuştur. Mutasarrıflıktan verilen cevapta işten el çektirmenin doğru olduğu, başka bir kazaya becayiş suretiyle tayin edilmesinin Ermeniler arasında sızlanmaya neden olacağı ifade edilmiştir(EK-7)⁷²⁶.

Konuyla ilgili Dâhiliye Nezaretinden Mamuretülaziz vilayetine gönderilen şifreli cevabi yazıda Fehmi Bey'in Ermeni bir kızı kendi rızasıyla kendisine nikâh ettirdiği beyan edilmiştir. Mahkemenin fi'l-i şeni davasını reddetmiş olmasına nazaran, bunların müdürün azledilmesi için yeterli sebep olamayacağı da vurgulanmıştır. Ayrıca Fehmi Bey'in becayiş

⁷²¹ 196 Numaralı BŞS, belge no 39, s. 58-59.

⁷²² BOA, DH.H, 49/14, belge no 2.

⁷²³ BOA, DH.H, 49/14, belge no 3.

⁷²⁴ BOA, DH.H, 49/14, belge no 5.

⁷²⁵ Hukukta ırza yönelik saldırı anlamında kullanılan bir tabirdir. Pakalın, I, s. 629.

⁷²⁶ BOA, DH.H, 49/14, belge no 6.

suretiyle tayin edilmesinin Ermeniler arasında sızlanmalara neden olacağı ifade edilmiştir. Yazıda bu durumun Müslümanlar arasında da dedikoduya yol açacağı belirtilerek, Fehmi Bey'in olayın etkisinden uzak bir yerde nahiye müdürlüğüne naklen tayin edilmesinin münasip olacağı bildirilmiştir⁷²⁷.

Kızılın nahiyesinde yaşanan ihtida olayına Azadamard gazetesi de yer vermiştir. Gazete haberi üzerine Dâhiliye Nezareti, Mamuretülaziz vilayetinden alınan bilgiler doğrultusunda Meclis-i Meb'ûsân Riyâsetine bilgi vermiştir. Dâhiliye Nezaretinin yazısında adı geçen Ermeni kızın hiçbir şekilde işkence görmediği, onun müdür aleyhinde açtığı davanın adli ve şer'i usullere göre yapıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca kızın herhangi bir baskıya maruz kalmadığı, müftü tarafından kendisine herhangi bir müdahalede bulunulmadığı, kendi rızasıyla nahiye merkezine gelerek müdürle nikâh kıydığı ve hala müdürün eşi olduğu bilgisi de verilmiştir⁷²⁸.

İhtidalar genellikle kişisel olup, İslam'a geçiş sadece ihtida edeni bağlardı. Ne ebeveynleri, ne eşi ne de çocuklarını kapsardı. 26 Haziran 1911 tarihli sicil kaydına göre Behisni'de Hristiyan Mahallesi'nden Çilingir Yani'nin oğlu ihtida etmiş ve Abdullah adını almıştır. Sonrasında ise Hristiyan Mahallesi'nden taşınmayı düşünmüştür. Ne var ki mühtedi Abdullah'ın eşi Serkis kızı Seryohi evi terk etmiştir. Bunun üzerine kocası, eşinin zevciyete itaati için mahkemeden tembih talebinde bulunmuştur. Seryohi'nin vekili ise müvekkilinin evini terk etmesinin nedeninin Abdullah'ın eşini Müslüman mahallesinde iskân ettirmek istemesi olduğunu söylemiş, bu nedenle evden ayrıldığını ifade etmiştir. Mahkeme ise Abdullah'ın, eşini, Müslümanların oturduğu mahallede iskân ettirmeğe hakkı olduğuna hükmetmiştir⁷²⁹. Behisni'de yaşanan bu ihtida sonrasında bazı ihtilaflar çıktığı ve neticede Abdullah'ın evliliğinin sona erdiği görülmektedir. Çünkü Seryohi eve dönmemiş ve eşinden boşanmıştır. Seryohi bir yıl sonra eski kocası Çilingir Yani oğlu mühtedi Abdullah'tan kendisine vaat edilen 1.000 kuruş mihrini ve nafakasını istemek amacıyla mahkemeye başvurmuştur. Abdullah ise nafaka borcunu kabul edip mihr borcunu reddetmiştir⁷³⁰.

Behisni'de yaşanan ihtidalar kişisel olmakla birlikte bazen Müslüman olan kişinin etkisiyle eşi de Müslüman olmuştur. Behisni'de ihtida ederek Hacı Ömer ismini alan şahsın daha sonra eşi de Müslüman olmuş ve Ayşe adını almıştır. Hacı Ömer ve eşinin

⁷²⁷ BOA, *DH.H.*, 49/14, belge no 4.

⁷²⁸ BOA, *DH.İD.*, 116/17.

⁷²⁹ 196 Numaralı *BŞS.*, belge no 57, s. 88.

⁷³⁰ 176 Numaralı *BŞS.*, s. 1-4.

işlemleri ihtida ettikten beş yıl sonra H. 27 Cemaziyelahir 1340/ 27 Şubat 1922 tarihinde kayda geçirilmiştir⁷³¹.

4.4. Gayrimüslim Mezarlıkları

İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren kendi rızalarıyla İslam devletinin tebaası olmayı kabul eden gayrimüslim unsurlara zimmet statüsünün bir gereği olarak kendi inançlarına göre ölülerini gömme ve mezarlık yeri edinme hakkı tanınmıştır. Osmanlı Devleti zamanında da İslam hukukunun şekillendirdiği bu uygulama devam ettirilmiştir. XIX. yüzyılda gayrimüslimler arasında yaşanan farklı mezheplere geçiş gibi nedenlerle gayrimüslim tebaanın yeni mezar yeri ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu durumlarda mülkiyeti devlete veya Müslüman vakıflarına ait araziler belli bir ücret, kira bedeli, vergi gibi meblağların ödenmesi şartıyla, gayrimüslimlere yeni mezarlık yerleri olarak kullanılmıştır⁷³².

Adıyaman'da da gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerin yanında ya da yakın çevresinde kendilerine ait mezarlıklar oluşmuştur. Ancak bunlarla ilgili ne yazık ki kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Vilayet salnamelerine göre Hısnımansur'da 5 Hristiyan Mezarlığı bulunmaktadır.⁷³³ Hısnımansur'daki gayrimüslim mezarlıklarından yalnızca Protestan Mezarlığı ile ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. 1858 yılında Hısnımansur'da Ermeniler, ölen bir Protestanın çocuğunun kendi mezarlıklarına gömülmesine izin vermemiştir⁷³⁴. Bu nedenle Protestanlığa geçen Hısnımansurlu gayrimüslimler 55 dolara kendilerine ait bir mezarlık yapmak için yer almışlardır⁷³⁵. Behisni'de ise 1 Ermeni, 1 Katolik ve 1 Protestan olmak 3 gayrimüslim mezarlığı bulunmaktaydı⁷³⁶. Ancak Behisni'deki bu mezarlıklardan günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Yalnızca Hısnımansur'da bulunan Süryani kadim mezarlığı varlığını devam ettirmektedir(EK-8).

⁷³¹ 184 Numaralı BŞS, belge no 16, s. 100.

⁷³² Nevzat Erkan, "Üsküdar'da Gayrimüslim Mezarlıkları ve Mezarlık Tartışmaları", *History Studies*, Cilt: 5, Sayı: 3, Ankara, 2013, s. 51-52.

⁷³³ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, Sene 1292, Def'a 7, s. 155.

⁷³⁴ Benzer olaylar daha önce başka yerlerde de yaşanmıştır. Örneğin 1856 yılında Harput'ta Protestan milletinden birinin ölen oğlu Ermeni mezarlığına gömülmüştür. Ancak Ermeniler çocuğun cesedini mezardan çıkarmıştır. Olay üzerine böyle uygunsuzlukların bir daha yaşanmaması için Ermeni Patrikliğine yazı gönderilerek taşradaki Ermeni liderlerin uyarılması istenmiştir. BOA, HR, MKT, 150/12.

⁷³⁵ *The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Board of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations, for the Year 1858*, Vol. LIV, s. 224.

⁷³⁶ Talip Atalay, s. 154.

4.5. Hristiyan Mabetleri

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim Hristiyan ahalinin ibadethaneleri denilince kiliseler kastedilmektedir. Kilise tabiri Hristiyanlık inancını kabul edenlerin oluşturduğu topluluk anlamına gelir. Ancak kelime daha çok Hristiyan ibadetinin yapıldığı yer anlamında kullanılmaktadır. Kilise kelimenin Arapça karşılığı ise *kenisedir*⁷³⁷. Osmanlı Devleti'nde kilise ve diğer gayrimüslim ibadethaneler ile ilgili politikaların temeli İslam hukukunda zımmilerin ibadethaneleri ile ilgili hükümlere dayanmaktadır⁷³⁸. İslâm hukukunda bir beldedeki gayrimüslim ibadethanelerinin statüsü, oranın sulhen veya unveten (fetih yoluyla) İslâm hâkimiyetine girişine bağlı olarak değişmiştir. Sulhen teslim olan şehirlerde gayrimüslim ibadethanelerinin muhafaza edilmesi genel bir kural olmuştur. Ancak diğer taraftan İslâm fukahâsı arasında hâkim olan görüşe göre Müslümanlar tarafından yeni kurulan şehirlerde kilise ve havra yapımı caiz değildir. Şehirlerden uzakta gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı köylerde ise yeni ibadethane inşası konusunda farklı görüşler olmasına karşın inşa edilebileceği görüşü yaygındır⁷³⁹. İslâm hukukuna göre fethedilmek suretiyle ele geçirilen şehirlerde bulunan kilise ve havralar da yıkılmaz ve tahrip edilmezdi. Ancak bunların ibadethane olarak bırakılıp bırakılmayacağı konusu tartışmalıdır. Yeni kilise ve havra yapımına ise hiçbir şekilde müsaade edilmeyeceği yaygın olan görüştür⁷⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin İslam hukukuna dayanan kilise ve havralar konusundaki resmî politikası, uzun süre değişmeden Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. Tanzimat dönemi öncesinde kiliselerin tamir ve inşası⁷⁴¹ çok sıkı kurallara bağlanmıştı. Bu döneme kadar gayrimüslim cemaatlerin yeni ibadethane inşa etmeleri yasaktı. Mevcut olanlarda yapılacak tadilat, tamirat gibi işlemler de alınacak izinle mümkün olabilmekteydi. İzin alınmadan yapılan bir ibadethane ya yıktırılmış ya da camiye çevrilmiştir⁷⁴². Ancak Tanzimat Fermanı'ndan sonra kilise yapım ve onarım çalışmalarındaki geleneksel

⁷³⁷ Mehmet Aydın, "Kilise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, XXVI, s. 11-12.

⁷³⁸ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devletinde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 16, 2014, s. 39.

⁷³⁹ Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İlam Araştırma Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1996, s. 135.

⁷⁴⁰ Koyuncu, s. 40.

⁷⁴¹ Kiliselerin tamir süreci ve bu konudaki prosedür hakkında geniş bilgi için bakınız: Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed.Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 255-266; Kenanoğlu, *Osmanlı Devleti'nde ...*, s. 376-391.

⁷⁴² Nuri Adıyeke, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, IV, s. 259.

uygulamalarda değişikliğe gidilmiştir. Tanzimat Fermanı'nda bütün Osmanlı tebaasının aralarında din ve mezhep farkı gözetilmeksizin herkesin can, mal, namus ve güvenliğinin devletçe garanti edileceği belirtilmiştir. İlgili hüküm gereğince gayrimüslimlerle olan ilişkilerin yeniden düzenlenmesi gerekmiştir. Dolayısıyla eşitlik ilkesi gereğince şer'i hukuktan kaynaklanan bazı kısıtlamaların kaldırılması gerekmiştir. Bu yönde bazı adımlar atılmış ancak kilise ve havra konusunda eskiden beri devam eden uygulamalar devam etmiştir⁷⁴³. Islahat Fermanı'ndan sonra bu konuda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Islahat Fermanı'nın ilanıyla birlikte gayrimüslim ahaliye geniş haklar verilmiştir. Söz konusu ferman gayrimüslimlerin hukuki statülerinde, dini ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak pek çok düzenlemeyi içermiştir. Fermanın hükümlerine göre gayrimüslimlerin ibadetlerini serbestçe yapabilmeleri için gerekli tedbirler alınacak ve kimsenin ibadetini yapmasına mani olunmayacaktır⁷⁴⁴. Ancak fermanın en önemli maddelerinden biri yeni kilise inşa ve tamir konusundaki kısıtlamaların kaldırılması olmuştur. Islahat Fermanı'nda, ahalisinin çoğunluğu bir mezhebe mensup olan şehir, kasaba ve köylerdeki ibadethane, mektep, hastane ve mezarlık gibi yapıların aslına uygun olarak tamir edilmelerinde zorluk çıkarılmayacağı ifade edilmiştir. Ancak yenilerinin yapılması ise Bâbîâlinin iznine bağlanmıştır⁷⁴⁵.

Tanzimat Dönemi'nde, özellikle de Islahat Fermanı'ndan sonra gayrimüslimler ülkenin birçok yerinde yeni ibadethaneler açmak ve mevcut olanları tamir etmek için başvuruda bulunmuştur. Hısnımansur gayrimüslimleri de ibadethaneleri için bu gibi faaliyetlerde bulunmuştur.

4.5.1. Hısnımansur'da bulunan kiliseler

Hısnımansur'da Ermeni ve Süryanilerin kendilerine ait kiliseleri bulunmaktaydı. Ancak zaman içerisinde gayrimüslimlerin bir kısmının Katolik ve Protestan mezheplerine geçmesiyle birlikte bunlar da zamanla belli bir nüfusa erişmiştir. İlerleyen zamanlarda da kendi kiliselerini açmak için girişimde bulunmuşlardır. Böylece Hısnımansur'da yeni

⁷⁴³ Koyuncu, s. 54.

⁷⁴⁴ "... bir mezhebe tabi olanların adedi ne mikdar olursa olsun ol mezhebin kemal-i serbesti ile icra olunmasını te'min için tedabir-i lazıme ve kaviyyenin itihaz kılınması ...". *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt I, s.10.

⁷⁴⁵ "...ehalisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icra-i ayine mahsus olan ebniyyenin ve gerek mektep ve hastane ve mezarlık misillü sa'ir mahallerin hey'et-i asliyyeleri üzere ta'mir ve terimlerine bir güna mevani i'ka olunmayı böyle mahallerin müceddeden inşası lazım geldikde patrik veya rü'esay-ı milletin tasvibi halinde bunların resm ve suret-i inşası bir kere canib-i bab-ı âlimize arz olunmak iktiza edeceğinden ...". *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt I, s. 9.

kiliseler yapılmıştır. Vilayet salnamelerine göre Hısnımansur'da yedi kilisenin olduğu görülmektedir⁷⁴⁶. Bunların beşi şehir merkezinde, ikisi de kırsal kesimde bulunmaktaydı.

4.5.1.1. Meryem Ana Kilisesi

Ermenilere mahsus olan Meryem Ana Kilisesi⁷⁴⁷ Hısnımansur'da kale altında bulunuyordu⁷⁴⁸. Kilisenin ne zaman yapıldığı ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. 1872 yılında Ermeni Patrikhanesi kilisenin harap halde olması nedeniyle *tecdiden* (yenileme, yenileyerek) inşası için yetkililere müracaat etmiştir. Patrikhanenin başvurusunda kilisenin 30 zira⁷⁴⁹ (22,7 metre) uzunluğunda, 25 zira' 18,9 (metre) genişliğinde ve 10 zira' (7,5 metre) yüksekliğinde olacağı belirtilmiştir. Yapılan inceleme neticesinde kilisenin yeniden inşa edilmesinde mahal ve mevkice herhangi bir sakınca olmadığı anlaşılmış ve Ermenilerin başvuruları kabul edilmiştir⁷⁵⁰.

Meryem Ana Kilisesi 1895 yılında Hısnımansur'da yaşanan Ermeni olayları sırasında zarar görmüş, bu nedenle tamire ihtiyaç duyulmuştur. 1901 yılında patrikhane kilisenin tamiri için Adliye ve Mezahib Nezaretine müracaat ederek izin talebinde bulunmuştur⁷⁵¹. Ancak tamir için izin verilip verilmediğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. 1907 yılına gelindiğinde Ermeni cemaati kilisenin harap olmasından ötürü yeniden inşası için tekrar yetkililere başvuruda bulunmuştur. Başvuruda yapılacak kilisenin içten 39 metre uzunluğunda, 38 metre genişliğinde ve 7 metre yüksekliğinde; dıştan ise 58 metre uzunluğunda, 42 metre genişliğinde ve 7 metre yüksekliğinde olacağı ifade edilmiştir. İnşa için gerekli olan 64.870 kuruşun da cemaat mensupları tarafından karşılanacağı taahhüt edilmiştir. Başvurudan sonra cemaat üyeleri bu paranın 6.000 kuruşunu kendi aralarında toplamıştır. Cemaat mensubu 102 kişi kilise inşası için yardımda bulunmuştur. Söz konusu

⁷⁴⁶ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı s. 29.

⁷⁴⁷ Bu kilisenin ismi başka bir kaynakta "Sarp Asdvadzadzin" olarak geçmektedir. Arsen Yarman, *Palu-Harput 1878*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 333.

⁷⁴⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı s. 29.

⁷⁴⁹ Arapça olan *zira* metrik sisteme geçilmeden önce Osmanlı Devleti'nde kullanılan uzunluk ölçülerinden biriydi. Zira' ile arşın aynı uzunluğu ifade etmek için kullanılırdı. Osmanlılar'da iki türlü arşın kullanılırdı. Bunlardan biri olan mimar arşınının değeri 1841 yılında 75,7738 santimetrelik bir standarda bağlanmış, daha sonraki yıllarda ise küsüratı yuvarlanarak 75,8 santimetreye tamamlanmıştır. Mehmet Erkal "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, III, s. 411-412. Ayrıca Osmanlılar'da kullanılan ölçü birimleri hakkında geniş bilgi için; Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005. Gayrimüslimlerin kiliselerini inşa ve tamiriyle ilgili verdikleri dilekçelerde söz konusu kiliselerin ölçüleri verilirken zira' ve arşın birimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada söz konusu uzunlukların metre cinsinden karşılıkları verilirken 1 arşın veya 1 zira' 75,8 santimetre olarak baz alınmıştır.

⁷⁵⁰ BOA, A.DVNSKLS.d, 1 Numaralı Kilise Defteri, s. 151.

⁷⁵¹ BOA, ŞD, 2713/32, belge no 1ve 2.

kişiler 10 ile 150 kuruş arasında değişen miktarda para vermiştir. Başvuru sırasında iane defteri de diğer evraklarla birlikte sunulmuştur⁷⁵². Gerekli incelemelerden sonra H. 29 Şaban 1325/ 7 Ekim 1907 tarihli irade ile kilisenin heyet-i asliyesine halel getirilmemek üzere eski temelleri üzerine inşa edilmesine onay verilmiştir⁷⁵³.

4.5.1.2. Ermeni Katolik Kilisesi

Osmanlı Devleti'nde yürütülen misyonerlik faaliyetleri sonucu ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da yaşayan gayrimüslimlerin bir kısmı Katolik mezhebini kabul etmiştir. Mezhep değiştiren gayrimüslimler zamanla kendi kiliselerini de açmıştır. Hısnımansur Ermeni Katolik Kilisesi kazanın batısında⁷⁵⁴ Eskisaray Mahallesi'nde Pınarbaşı⁷⁵⁵ mevkinde bulunuyordu. Ermeni Katolikler 1867 yılında piskoposhane bahçesinde kiliselerini inşa etmek için başvuru yapmıştır. Kilisenin inşasında herhangi bir mahzur olmadığı anlaşıl原因 olarak gerekli izin verilmiştir⁷⁵⁶. Dolayısıyla söz konusu kilise bu tarihten sonra yapılmış olmalıdır.

Ermeni Katolik Patrikliği 1881 yılının Şubat ayında kilisenin tamir edilmesi için yöneticilere müracaat etmiştir. Başvuruda, dört ay önce kilisenin yanmasından dolayı zarar gördüğü belirtilmiştir. Bu nedenle kilisenin eski yerine yeniden yapılması için izin verilmesi talebinde bulunmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde kilisenin tecdiden inşasında herhangi bir mahzur olmadığı anlaşıl原因 olarak 1882 yılının Ocak ayında gerekli ruhsat verilmiştir⁷⁵⁷. Kaynaklarda Ermeni Katolik Kilisesinin H.1279/1879-1880 ile H.1301/1883-1884 yılları arasında yapıldığına dair bir bilgi de bulunmaktadır⁷⁵⁸. Bu durum Ermeni Katoliklerin ruhsat almadan kiliselerini yapmaya başladıklarını düşündürmektedir.

Hısnımansur Ermeni Katolik Kilisesi zamanla ihtiyaca cevap veremez hale gelmiştir. Bundan ötürü Ermeni Katolikler yıpranan kiliselerini tamir etmek için 1908 yılına gelindiğinde tekrar yetkililere müracaat etmiştir. Ermeni Katolik patriği Hısnımansur Ermeni Katolik kilisesinin takriben yirmi altı yirmi sekiz sene önce inşa edildiğini, ancak inşa için verilen fermanın kazara kaybolduğu belirterek tamiri için daha önce verilen

⁷⁵² BOA, *İ.AZN*, 74/12, belge no 2.

⁷⁵³ BOA, *İ.AZN*, 74/12; BOA, *A.DVNSKLS.d*, 4 Numaralı Kilise Defteri, s. 308.

⁷⁵⁴ BOA, *ŞD*, 1493/15, belge no 6.

⁷⁵⁵ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı s. 29.

⁷⁵⁶ BOA, *A.DVNSKLS.d*, 11 Numaralı Kilise Defteri, s. 69.

⁷⁵⁷ BOA, *İ.DH*, 844/67781; BOA, *A.DVNSKLS.d*, 2 Numaralı Kilise Defteri, s. 151.

⁷⁵⁸ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 225.

fermanın bir suretini talep etmiştir⁷⁵⁹. Patrikliğin talebi üzerine konuyla ilgili olarak Adliye ve Mezahib Nezaretinin tezkiresi Divan-ı Hümayun kalemine havale edilerek mütalaa edilmiş ve kayıtlara bakılmıştır. Yapılan inceleme neticesinde Eskisaray Mahallesi'ndeki Ermeni Katolik Kilisesi inşası için resmi izin verildiğine dair bir kayıt bulunamamıştır. Bu nedenle söz konusu kilisenin izinsiz olarak açılan mabetlerden olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla ruhsat alınmadan inşa edilen bu gibi yapıların muafiyet nizamnamesinden istifade etmeleri için mebni oldukları arsaların çeşidinin ve ebadının belirtilmesi gerekmektedir. Söz konusu kilisenin tamirine izin verilmesi için ayrıca üzerinde yapıldığı arsanın türü, *arazi-i emiriyye*⁷⁶⁰ ise *bedel-i öşür* veya *icare-i zemine*⁷⁶¹ bağlı olup olmadığı, değerinin kaç kuruş olduğunun tespit edilmesi gerekiyordu. Hısnımansur'dan alınacak bilgilerden sonra Ermeni Katolik kilisesine emsaline göre işlem yapılacaktı⁷⁶². Bunun üzerine Hısnımansur'da gerekli incelemeler yapılmıştır. Bu çerçevede kilise denilen yerde keşif icra edilmiştir(EK-9). Keşif sonucunda kilisenin eskiden beri var olduğu ve *mübtedi* bir usta tarafından yapıldığı anlaşılmıştır. Ana duvarlarının da gayet sağlam yapıldığı belirlenmiştir. Ancak ustanın inşa işinde yeni olması nedeniyle bazı şeyleri düşünememiş olduğu, bundan dolayı kilisenin pek çok yerinde çatlama meydana geldiği tespit edilmiştir. İncelemeye göre bazı yerleri yıkılan kilisenin mevcut haliyle tamir edilip iyi bir duruma getirilmesinin 17.391 kuruşa mal olacağı belirlenmiştir. Keşif memuru tamir için ayrıntılı bir şekilde hazırladığı cetveli yetkililere sunmuştur⁷⁶³.

Kiliseyle ilgili keşif ve diğer incelemeler sonrasında Hısnımansur kazası idare meclisi tarafından hazırlanan mazbata 14 Kasım 1908 tarihinde vilayete gönderilmiştir. Mazbatada; yapılacak kilisenin dışarıdan 23,5 metre uzunluğunda, 18,5 metre genişliğinde ve 13 metre yüksekliğinde; içerden ise 21,5 metre uzunluğunda, 17 metre genişliğinde ve 10 metre 7 santimetre yüksekliğinde olacağı belirtilmiştir. Belirtilen ölçülerde yapılacak kilise hesaplamalara göre 80 liraya mal olacaktı. Gerekli para cemaatin varlıklı olanları tarafından iane yoluyla temin edilecekti. Kilise için izin istendiği dönemde Hısnımansur'da 87 hanede 163 erkek, 138 kadın olmak üzere toplam 301 Katolik Ermeni yaşamaktaydı⁷⁶⁴. Hısnımansur'dan gönderilen yazıda kilise arsasının mahiyeti ile ilgili herhangi bir açıklama

⁷⁵⁹ BOA, ŞD, 1493/15, belge no 10.

⁷⁶⁰ Devlet arazisi demektir. Asıl mülkiyeti devlete ait olmakla beraber bazı şartlarda halkın kiracı olarak kullanabildiği ve başkasına devredebildiği arazidir. Pakalın, I, s. 68.

⁷⁶¹ Ziraate elverişli olmayan yerlerden kira bedeli mahiyetinde alınan ücret. Halil Cin, "Arazi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, III, s. 345.

⁷⁶² BOA, ŞD, 1493/15, belge no 8.

⁷⁶³ BOA, ŞD, 1493/15, belge no 6.

⁷⁶⁴ BOA, İ.AZN, 86/18, belge no 3.

yapılmamıştır. Bu konuda Defter-i Hakani Nezaretinden ⁷⁶⁵ bilgi talep edilmiştir. Nezaretten alınan bilgiler doğrultusunda kilisenin eskiden beri kaza içindeki mülk mahallerin üzerinde bulunduğu ve kazanın arazisinin arazi-i emiriye olarak kayıtlı olduğu görülmüştür. Ancak kaza içindeki mülk mahallerin son tahrirde deftere yazılmadığı, bu haliyle kilise arsasına bedel-i öşr ve mukataa-i zemin tahsisine gerek olmayacağı anlaşılmıştır ⁷⁶⁶. Yaklaşık iki yıl süren bürokratik süreç ve diğer incelemelerden sonra kilisenin tamir edilmesinde herhangi bir sakınca olmadığı anlaşıl原因arak H. 5 Cemaziyelahir 1327/ 23 Haziran 1909 tarihli irade ile tamir için gerekli izin verilmiştir ⁷⁶⁷.

4.5.1.3. Süryani Kilisesi

Adıyaman yöresinde Süryanilerin varlığı uzun zaman öncesine dayanır. Anadolu'nun en eski halklarından olan Süryaniler ilkçağlardan beri Adıyaman'da bulunmuştur. Ancak bölgede yaşanan gelişmeler neticesinde Adıyaman ve çevresinde nüfusları Ermenilere göre giderek azalmıştır. Süryanilerin milattan sonra 38 tarihinde Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra 259-271 yıllarında görev yapan dini liderlerinden olan Patrik Bulus Samsatlı'dır ⁷⁶⁸. Bu da Süryanilerin uzun zamandan beri Adıyaman ve çevresinde bulduklarını göstermektedir. Süryaniler Ortaçağ boyunca Adıyaman bölgesinde varlıklarını devam ettirmiştir. Süryanilerin, Samsat yakınında Bar Çauma Manastırının yakınındaki dağın içinde Ermeniler ile birlikte bulunduğu ifade edilmiştir. Kaynaklarda Hısnımansur, Kahta ve Samsat dışında Behisni'de de bir zamanlar Süryanilerin bulunduğu dair bilgiler bulunmaktadır. Ancak Behisni ve Keysun'da hüküm süren Ermeni Krallığı döneminde buradaki Süryaniler başka yerlere göç ettirilmiştir. Süryani Mihail'in ifadelerine göre Goğ Vasil'in Kourtiğ adlı bir lalası da vardı. Mihail, kötü bir adam olan Kourtiğ'in Süryanilerden nefret ettiğini belirtmiştir. Yine onun ifadelerine göre Vasil'in karısı bu adamın teşviki ile eskiden beri Süryanilere ait olan ve Keysun yakınlarında bulunan Kızılmanastırı Süryanilerin elinden almıştır. Daha sonra

⁷⁶⁵ Günümüzdeki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğünün görevini yapan bu kurum Osmanlı döneminde halk arasında Defterhane Nezareti olarak bilinirdi. Tanzimat'tan sonra ise Defter-i Hakani Nezaretine dönüşmüştür. Pakalın, Cilt I, s. 419.

⁷⁶⁶ BOA, *İ.AZN*, 86/18, belge no 3; BOA, *ŞD*, 1493/15, belge no 3.

⁷⁶⁷ BOA, *İ.AZN*, 86/18, belge no 4; BOA, *BEO*, 3601/270073; BOA, *A.DVNSKLS.d*, 5 Numaralı Kilise Defteri, s. 99.

⁷⁶⁸ Günel, s. 223.

Süryani rahipleri de oradan uzaklaştırmıştır. Manastırı da Katoliğos Krikorios'a ve Ermeni rahiplere vermiştir⁷⁶⁹.

Hısnımansur'da yaşayan Süryanilerin kendilerine mahsus kiliseleri bulunmaktaydı. Behisni Caddesinde⁷⁷⁰ olan Süryani kilisesi kaynaklarda Mar Batros Boles olarak geçmektedir. Süryani Yakubilere ait olan bu kilisenin ilk olarak ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemekle beraber XVII. yüzyılda yapıldığı ifade edilmektedir⁷⁷¹. Arşiv belgelerine göre 6 Temmuz 1702 tarihinde Hısnımansur kasabasında bulunan reayaya ait ve harap halde olan kadim kilisenin eski temelleri üzerine tamir edilmesi için Hısnımansur kadısına hüküm gönderilmiştir⁷⁷². Her ne kadar bu kilisenin Süryanilere ait olduğu belirtilmemişse de kadim olması hasebiyle daha önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla adı geçen kilisenin Süryani kilisesi olması ihtimal dâhilindedir. Süryanilerin Hısnımansur'da uzun süredir buldukları göz önüne alındığında kilisenin uzun zaman önce yapılmış olduğu düşünülebilir.

Süryani Patrikliği 1874 yılında kilisenin müceddeden yani yeniden, eski temelleri üzerine inşasına ruhsat almak için yöneticilere başvurmuştur. Başvuruda kilisenin eski ve *müşrif-i harab* olması nedeniyle cemaat üyelerinin içine girip ibadet etmeye cesaret edemedikleri ifade edilmiştir. Süryani Mahallesi'nde inşa edilecek kilisenin 25 zira' (18,9 metre) uzunluğunda, 15 zira' (11,3 metre) genişliğinde ve 12 zira' (9 metre) yüksekliğinde olması öngörülmüştür. Yapılan incelemelerden sonra mahal ve mevkice kilisenin inşasında herhangi bir mahzur olmadığı anlaşılmıştır. Başvuruda belirtilen ölçüleri aşmamak kaydıyla ve gerekli uyarılar yapıldıktan sonra Süryani patrikliğinin izin talebi onaylanmıştır⁷⁷³.

Hısnımansur Süryani kilisesinin kuzey tarafındaki duvarı 1905 yılında deprem nedeniyle hasar görmüştür. Ancak Süryaniler, maddi durumları iyi olmadığı için kiliselerini tamir edememiştir. Bundan dolayı Mamuretülaziz Süryani kadim murahhaslığı kiliselerinin yaz mevsiminde yıkılmasına izin verilmesi için istirhamda bulunmuştur. Murahhaslığın talebi üzerine Adliye ve Mezahib Nezaretine yazı gönderilerek konuyla ilgili gerekenin yapılması istenmiştir⁷⁷⁴. Ancak Süryaniler aynı tarihte harap halde olan

⁷⁶⁹ *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195)*, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, 1944, s. 58-59.

⁷⁷⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı s. 29.

⁷⁷¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-1-0-0, Kutu 133, Gömlek 868, Sıra 2.

⁷⁷² BOA, A.DVNSMHH.d, 112/1026.

⁷⁷³ BOA, İ.HR, 262/15674; BOA, A.DVNSKLS.d, 2 Numaralı Kilise Defteri, s. 38.

⁷⁷⁴ BOA, DH.MKT, 998/48.

kilisenin tamir ve inşasına ruhsat için tekrar başvuruda bulunmuştur. Başvuruyla ilgili Dersaadet Süryani kadim patriği tarafından Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilen yazıda kilise yıkıldığından beri Süryanilerin *icray-ı ayinden* mahrum kaldıkları belirtilmiştir. Ayrıca ayinlere katılmayan Süryanilerin bir kısmında Katolikliğe katılma isteği meydana getirdiği ifade edilmiştir. Patrik hem cemaatin başka mezheplere geçişine engel olmak hem de daha önce verilen fermanın hükmünü yerine getirmek için gerekli iznin verilmesini istirham etmiştir⁷⁷⁵. Başvuruda inşa için gerekli olan 154 liranın Süryani cemaati mensupları tarafından ödeneceği beyan edilmiştir. Cemaat mensupları kiliselerinin inşası konusunda dayanışma ve yardımlaşma içinde olmuştur. Taahhüt edilen para Hısnımansur Süryanileri tarafından toplanmış ve yardım defteri diğer evraklarla birlikte yetkililere verilmiştir(EK-10). Yardım listesine bakıldığında 64 kişi yardımda bulunmuştur. Yardımda bulunan kişiler 1 ile 10 lira arasında değişen miktarda para vermiştir. Yardım yapan kişilerin çoğu Hısnımansur'un gayrimüslim esnafı olmuştur⁷⁷⁶. Vakıf arazisi olmayan arsası üzerine eski haliyle inşa edilecek Süryani kilisesi 16 metre uzunluğunda, 12,5 metre genişliğinde ve 7 metre yüksekliğinde olacaktır. Hısnımansur'dan gönderilen yazıda kilisenin tamiri ve tecdiden inşasında mahzur olmadığı ifade edilmiştir. Neticede 1906 yılı Ekim ayında gerekli ruhsat verilmiştir⁷⁷⁷.

Süryani kilisesinin inşası sırasında dikkat çekici bir gelişme yaşanmıştır. İnşa için gerekli izin verildiği tarihte kilisenin yapımı bitmiş durumdaydı. Resmi izin beklenmeden inşaata başlanılmasına izin vermesi ve diğer usule aykırı hareketlerinden dolayı Hısnımansur kaymakamı Mustafa Asım Bey hakkında şikâyette bulunulmuştur. Şikâyet ihbarları üzerine tahkikat için vilayet muhasebe başkâtibi Arif Efendi görevlendirilmiştir. Arif Efendi tarafından yapılan tahkikatta Süryani kilisesi inşaatının 1906 yılı Haziran ayında başladığı ve 1906 yılı Kasım ayında da bittiği belirlenmiştir. İnşa için verilen irade-i seniyenin ise 23 Nisan 1907 tarihinde kilise hademesi Oseb Ağa'ya teslim edildiği anlaşılmıştır. Böylece kaymakamın tamir ve inşa için verilen fermanın tebliğinden on ay önce kilisenin inşasına ruhsat verdiği ortaya çıkmıştır⁷⁷⁸. İnceleme devam ederken halkın teskin edilmesi amacıyla Mustafa Asım Bey'in, tahkikat sonuçlanıncaya kadar vekâleten Kahta kaymakamı olarak gönderilmesi uygun görülmüştür⁷⁷⁹. Mustafa Asım Bey, inşaatın selefî döneminde başladığını ifade etmiş ancak yapılan tahkikatta inşa sırasında kendisinin

⁷⁷⁵ BOA, ŞD, 1490/8, belge no 2.

⁷⁷⁶ BOA, İ.AZN, 68/47, belge no 3.

⁷⁷⁷ BOA, ŞD, 1490/8; BOA, İ.AZN, 68/47; BOA, DH.MKT, 1132/67; BOA, BEO, 2950/221180.

⁷⁷⁸ BOA, İ.DH, 1463/37, belge no 1; BOA, DH.MKT, 1192/15, belge no 2.

⁷⁷⁹ BOA, DH.MKT, 1200/53.

Hısnımansur kaymakamı olduğu anlaşılmıştır⁷⁸⁰. İnceleme sonrasında Mustafa Asım Bey'in yargılanmasına karar verilmiştir⁷⁸¹. Günümüzde hala faaliyette olan Süryani kadim kilisesinin giriş kapısının üzerinde ve içeri kısımlarında birkaç yerde 1905 tarihi bulunmaktadır. Söz konusu tarihin kilisenin tamir edildiği tarihi ifade etmektedir. Dolayısıyla bu da resmi iznin tebliğinden önce kilisede tamir işlerinin başladığının bir kanıtı olarak görülebilir. Kiliseyle ilgili tamir faaliyetleri sonraki yıllarda da devam etmiştir. Süryani kadim cemaati 1957 yılında kilisenin çatı kısmını beton ile tamir etmek için dönemin başbakanından yardım istemiştir⁷⁸².

4.5.1.4. Süryani Katolik Kilisesi

Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde Süryani Katolikler mabed ve okullarını önce ruhsatsız bir şekilde açmış, daha sonra da bunlara resmiyet kazandırma yoluna gitmiştir. Süryani Katolik'ler tarafından belirtilen şekilde Suriye, Diyarbekir, Musul, Halep ve Mamuretülaziz'de resmi izin alınmaksızın birçok mabed ve okul inşa edilmiştir⁷⁸³. Süryani Katolik patriği kaymakamı daha önce izin alınmaksızın açılan bu ibadethane ve okul gibi müesseselere ruhsat verilmesi için 15 Temmuz 1892 tarihinde başvuruda bulunmuştur⁷⁸⁴. Böylelikle söz konusu yapılar için resmi süreç başlatılmıştır. Bu çerçevede ruhsatsız olarak yapılan mabed ve okulların yeri ve sayısını gösteren bir defter ilgili yerlere gönderilmiştir⁷⁸⁵. Ancak Süryani Katolikler'in talepleri hemen karşılık bulmamıştır. 21 Nisan 1896'da Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesinde yapılan görüşmeler neticesinde bahsi geçen yapılarla ilgili mazbata hazırlanmıştır. Mazbatada söz konusu kurumlar için, yeniden yapılanlar hakkında uygulanan prosedürlerin uygulanacağı belirtilmiştir. Buna göre mabed ve okulların uzunluk, genişlik, yükseklik gibi ebatları, bunların buldukları arazinin cinsi ve türü, ayrıca İslami müesseselere olan yakınlık dereceleri, plan, kroki ve haritalarının düzenlenmesi gibi hususların mahalli hükümete havale edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca patrik kaymakamına da tebligat yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Her biri hakkında tahkikat yapılarak bu mabed ve mekteplerden hangilerinin açılmasında *mevkian*

⁷⁸⁰ Mustafa Asım Bey 3 Kasım 1905 tarihli irade gereğince becayiş yoluyla Akçadağ'dan Hısnımansur'a kaymakam tayin edilmişti. BOA, A.MKT.MHM, 685/70.

⁷⁸¹ BOA, İ.DH, 1463/37, belge no 1.

⁷⁸² Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-1-0-0, kutu 133, gömlek 868, sıra 2.

⁷⁸³ BOA, DH.MKT, 2001/18.

⁷⁸⁴ BOA, ŞD, 137/68, belge no 16.

⁷⁸⁵ BOA, ŞD, 137/68, belge no 17; BOA, DH.MKT, 176/14.

mahzur ve mazarrat olup, hangilerinin ruhsat-ı resmîyeye rabtında beis olacağını nedenleriyle birlikte tespit edilmesi istenmiştir. Ayrıca belirtilen hususlarla ilgili neticenin Halep, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Musul vilayetleriyle Zor sancağı tarafından Babîâliye yazıyla bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁷⁸⁶.

Süryani Katoliklerin ruhsatsız olarak açtıkları bu ibadethanelerden biri de Hısnımansur'da kazasındaydı. Hısnımansur'da bulunan Süryani Katolik kilisesi *Mar Cercis* adıyla, Urfalı piskopos Efraim⁷⁸⁷ tarafından H.1281/1864-1865 yılında ruhsatsız olarak bir evin dönüştürülmesi yoluyla kurulmuştu. Eskisaray Mahallesi'nde⁷⁸⁸ bulunan kilisenin yanında Değirmenci İbrahim, oğlu Emir ve Hariye ile İlyas oğlu Magdis Kigork'un evi bulunuyordu. Kilise olarak kullanılan ev herkesin gelip geçtiği bir yolla çevriliydi. Kaçak olarak yapılan kilisenin uzunluğu 17 arşın (12,8 metre), genişliği 10 arşın (7,58 metre), yüksekliği de 6,5 arşındı (4,9 metre). Duvarları kargir ve kapısı ahşap olan kilisenin alt ve üst katında sekiz odası bulunuyordu. Ayrıca bir de elvanı vardı. Eklentilerle beraber 1.353 arşınlık (1.025 metrekare) bir alana sahip arazi-i memlûke üzerinde bulunan kilisenin bitişiğinde 870 arşın (659 metre) uzunluğunda ve genişliğinde ağaçlı bir bahçesi de bulunuyordu⁷⁸⁹.

Hısnımansur Süryani Katolik kilisesinin resmîyet kazanması için rahip Kanton imzasıyla dilekçe verilmiştir. Daha sonra yukarıda ifade edildiği gibi yeniden yapılan kiliselere uygulanan işlemler gibi gerekli çalışmalar başlatılmıştır. Bu çerçevede belediye meclisi tarafından kilisede keşif yapılarak kilisenin ölçüleri, cami mescid gibi Müslümanlara ait yapılara olan uzaklığı gibi hususlar belirlenmiştir. Mahallinde yapılan incelemelerden sonra kilisenin H.1281/1864-1865 yılından beri mevcut olduğu anlaşılmıştır. Kilisenin yukarıda belirtilen ebatlarda, arsasının vakıf dâhilinde olmadığı ve bunun herhangi bir sakıncasının görülmediği anlaşılmıştır. Şura-yı Devlet Maliye Dairesinde yapılan müzakereden sonra H. 12 Şevval 1314/16 Mart 1897 tarihli irade ile Süryani Katolik Kilisesinin resmîyet kazanması için gerekli ruhsat verilmiştir⁷⁹⁰.

⁷⁸⁶ BOA, *BEO*, 779/58355.

⁷⁸⁷ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 225.

⁷⁸⁸ Başka bir kaynakta Süryani Katolik kilisesinin Rıdvan Bey Mahallesi'nde bulunduğu belirtilmektedir. (*Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı s. 29). Ancak ilgili tarihte Hısnımansur'da bu isimde bir mahalleye tesadüf edilmemiştir.

⁷⁸⁹ BOA, *ŞD*, 137/68, belge no 24.

⁷⁹⁰ BOA, *İ.AZN*, 24/37, belge no 4; BOA, *BEO*, 945/70846; BOA, *A.DVNSKLS.d*, 3 Numaralı Kilise Defteri, s. 208.

4.5.1.5. Protestan Kilisesi

XIX. yüzyıl, misyonerlik faaliyetlerinin hız kazandığı bir dönem olmuştur. Pek çok ülkede faaliyet gösteren misyoner kuruluşları Osmanlı Devleti'nde de çalışmalarda bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri⁷⁹¹ anlamında Katolikler ve Protestanlar ön planda yer almıştır. Protestanlık faaliyetlerinin büyük bölümü ise Amerikan menşeli bir örgüt tarafından yürütülmüştür.

American Board of Commissioners for Foreign Missions yurtdışı çalışmaları için kurulan ilk Amerikan misyon topluluğudur. Kısa adı ABCFM olan misyon 1810 yılında kurulmuştur. ABCFM Osmanlı topraklarında çalışmalar yapan misyoner kuruluşlarından biri olmuştur. Misyonun amacı Yahudiler ve Müslümanlar arasında Hristiyanlığı yaymaktır⁷⁹². Ancak bunun mümkün olmadığının anlaşılmasıyla misyon 1850'li yıllardan itibaren hedef kitlesini değiştirmiştir. Bu tarihlerden itibaren Protestan misyonu olan ABCFM Hristiyan azınlıklara yönelmiştir⁷⁹³. Misyon Hristiyanlar arasındaki çabalarını ise daha çok Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Amerikan misyonerleri 1820'li yıllarda Osmanlı topraklarında görünmeye başlamıştır. Bu tarihlerden itibaren ABCFM ülke çapında hızlı bir şekilde örgütlenmiş ve misyonerlik faaliyetlerine yoğunlaşmıştır. ABCFM faaliyet gösterdiği ülkeleri misyonlara, misyonları da istasyonlara ayırmıştır. Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde misyonerlik çalışmaları 1850'li yıllarda başlamıştır. 1850 yılında İngiliz büyükelçisi Stratford Canning'in diplomatik baskıları ve desteği sonucu padişah fermanı ile Osmanlı Devleti Protestanları ayrı bir millet olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. Misyonerlerin faaliyetleri Protestanların tanınmasından sonra iyice hız kazanmış ve doğu vilayetlerinde misyonerlik yayılmıştır⁷⁹⁴.

Amerikan misyonerlerinin faaliyet gösterdiği yerlerden biri de Ayıntab olmuştur. Ayıntab istasyonunda görevli misyonerler zamanla çevre yerlerde bulunan Ermenilerle de ilgilenmeye başlamıştır. Bu çerçevede 1851 yılında Hısnımansur ve Behisni'ye birer Protestan gönderilmiştir⁷⁹⁵. Böylelikle buralarda da misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak

⁷⁹¹ Osmanlı Devleti'nde yürütülen misyonerlik faaliyetleri için; Hans Lucas Kieser, *Iskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

⁷⁹² Kieser, s. 74.

⁷⁹³ Kieser, s. 86.

⁷⁹⁴ Davison, s. 128; Kieser, s. 85.

⁷⁹⁵ *Forty Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission Present at the Meeting Held In Troy, New York, Sept. 7-10, 1852*, Boston 1852, s. 65.

için zemin hazırlanmıştır. Misyonerlerin çalışmaları ilerleyen yıllarda devam etmiştir. Neticede Adıyaman'da gayrimüslimler arasında Protestanlığa geçişler başlamıştır.

Hısnımansur gayrimüslimlerinin bir kısmı 1858 yılında Protestan mezhebine geçmiştir. Ancak sonrasında mezhep değiştirenlerin bazı işlerinde aksamalar meydana gelmiştir. Gayrimüslimler arasında yaşanan bölünmeler sonucunda Ermenilerden ayrılanların mezhep-dini işlerine Ermeni kocabaşılar tarafından layıkıyla bakılmamıştır. Protestanlığı seçenlerin sıkıntılar yaşaması nedeniyle Harput valisinden konuyla ilgili gerekenin yapılması istenmiştir. Valiye gönderilen emirnameye göre Hısnımansur'da Protestanların içlerinden birini usulüne uygun olarak kocabaşı seçmeleri istenmiştir. Böylelikle mezhep işlerinde yaşanan problemler giderilmiş olacaktır⁷⁹⁶. Kendi kocabaşılarını seçmek suretiyle mezhep işlerini düzene sokan Protestanlar zamanla kendi kiliselerini de kurmuştur.

Hısnımansur Protestan Kilisesi Eskisaray Mahallesi'nde kale altında⁷⁹⁷ Meryem Ana Kilisesinin batısında bulunuyordu⁷⁹⁸. Vilayet salnamelerinde bu kilisenin H.1275/1858-1859 yılında te'sis olunduğu belirtilmektedir⁷⁹⁹. Ancak bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Çünkü 1871 yılında Protestan milleti yetkilileri, nüfuslarının 350 kişiyi geçtiğinden bahisle, ayin ve ibadetlerini yapacakları bir mabedleri olmadığından yeni bir kilise inşa etmek için yetkililere başvuruda bulunmuştur. Protestanlara ait bir mülke inşa edilecek kilise 20 arşın (15,1 metre) uzunluğunda, 16 arşın (12,1 metre) genişliğinde ve 10 arşın (7,58 metre) yüksekliğinde olacaktır. 14 pencere ve iki kapılı olarak yapılacak kilise için mahalli meclis idaresi tarafından gereken tedkik ve keşif yapılmış, sonrasında inşa için izin verilmiştir⁸⁰⁰. Dolayısıyla Hısnımansur Protestan Kilisesinin 1871 yılında verilen izinden sonra yapıldığı ifade edilebilir.

Malatya sancağı merkezi ile bağlı kazalarda 1893 yılının Kasım ayında deprem olmuş, bu nedenle pek çok yapı hasar görmüştür. Hısnımansur'da da biri tamamen yıkılmak, diğeri ise kısmen tahrip olmak suretiyle iki kilise depremden etkilenmiştir⁸⁰¹. Her ne kadar bunların hangi kiliseler olduğu belli değilse de biri Protestan kilisesi olmalıdır. Çünkü Protestan cemaati 1895 yılında, meydana gelen deprem sonucunda kiliselerinin harap hale geldiğini belirterek tamir ve inşası için ruhsat talep etmişlerdir. Bu

⁷⁹⁶ BOA, *HR.MKT*, 241/61; BOA, *HR.MKT*, 247/2.

⁷⁹⁷ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı, s. 29; BOA, *ŞD*, 2656/5, belge no 1.

⁷⁹⁸ BOA, *İ.AZN*, 74/12, belge no1.

⁷⁹⁹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 225.

⁸⁰⁰ BOA, *İ.HR*, 251/14916; BOA, *A.DVNSKLS.d*, 1 Numaralı Kilise Defteri, s. 87.

⁸⁰¹ BOA, *Y.MTV*, 76/81, belge no 1.

tarihte Hısnımansur'da 458 gayrimüslim hanesinde toplam 2.270 kişi bulunuyordu. Protestan nüfusu ise 64 hanede toplam 257 kişiydi. Protestanların başvurusu üzerine Hısnımansur'da konuyla ilgili tahkikat yapılmıştır. İnceleme sonucunda Malatya sancağı idare meclisi kiliseyle ilgili vilayete mazbata göndermiştir. Mazbatada aslına bağlı kalınarak tamir ve inşa edilecek kilisenin müstemilatından bulunan çevresinin 240 arşın (182 metre), binanın yüksekliğinin 9 arşın (6,8 metre) olduğu ifade edilmiştir⁸⁰². Protestan kilisesinin tamir ve inşası ise 7.500 kuruşa mal olacaktı. Bu paranın 2.400 kuruşu kilise sandığında bulunan akçeden, 4.000 kuruşu da Protestan milleti mensuplarından temin edilecekti⁸⁰³. Yapılan incelemelerden sonra Protestan kilisesinin *gerek mevkian gerek halen ve istikbalen* tamir ve inşası için bir mahzur olmadığı anlaşıldığından yapım için gerekli izin verilmiştir⁸⁰⁴.

4.5.1.6. Gevrik köyü Ermeni Katolik Kilisesi

Hısnımansur şehir merkezinin dışında kırsal kesimde de Ermeni Katolik kiliseleri bulunmaktaydı. Bu kiliselerden biri Hısnımansur'a bağlı Samsat nahiyesinin Gevrik⁸⁰⁵ köyündeydi. 1889 yılında Ermeni Katolik marhasalığı Gevrik köyüne yeni bir kilise inşası için başvuruda bulunmuştur. Başvuruda Gevrik köyünde inşa edilecek kiliseyi Samsad ve Kantara⁸⁰⁶ köylerindeki Katoliklerin de kullanacağı belirtilmiştir. Bu dönemde Gevrik köyünde 41 Müslüman hanesinde 172 kişi, 11 Katolik Ermeni hanesinde ise toplam 62 kişi yaşıyordu. Gevrik köyüne yapılacak kiliseyi Samsat ve Kantara köyleriyle birlikte bu üç köyde mevcut 64 hanede yaşayan kadın ve erkek 210 kişi kullanacaktı. Gevrik köyü mezra olarak tımar dâhilinde arazi-i emiriyeye olarak kayıtlıydı. Kilisenin yapılacağı arazi Ermeni Katolik milletinden Serkis adlı birine aitti ve değeri 1.250 kuruştı. Dolayısıyla adı geçen kilise mülk bir mahal üzerine yapılacaktı. Köye yapılacak kilise 25 zira' (18,9 metre) uzunluğunda, 18 zira' (13,6 metre) genişliğinde ve 12 zira' (9 metre) yüksekliğinde olacaktı. İnşa için gerekli olan 200 lira ise iane yoluyla Malatya Piskoposluğu tarafından karşılanacaktı. Kilise kerpiç ve taştan yapılacak, inşaatta cemaat mensupları kendi rızalarıyla çalışacaktı⁸⁰⁷.

⁸⁰² BOA, ŞD, 2656/5, belge no 3.

⁸⁰³ BOA, ŞD, 2656/5, belge no 2.

⁸⁰⁴ BOA, ŞD, 2656/5, belge no 1.

⁸⁰⁵ Günümüzde de Samsat ilçesine bağlı olan köyün yeni ismi Tepeönü'dür. *Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar)*, s. 512.

⁸⁰⁶ Kantara köyü baraj suları altında kaldığından günümüzde mevcut değildir.

⁸⁰⁷ BOA, İ.DH, 1120/87552, belge no 7.

Katolik Ermeni marhasalığının başvurusundan sonra kiliseyle ilgili belediye dairesi tarafından köyde keşif ve diğer incelemeler yapılmıştır. İncelemeler neticesinde köyde bir cami olduğu ve kilise yapılacak yere 250 arşın (189,5 metre) mesafede olduğu belirlenmiştir. Civarda *emlak-i mubareke ve hayratı saireden* herhangi bir yapının olmadığı da tespit edilmiştir. Keşif için köye giden tahkik heyetinin raporunda kilise mevkisinin İmam ve Ebuzer Ağa'ların evlerine sınır olması hasebiyle bazı mahzurlar oluşturacağı ifade edilmiştir. Ancak daha sonra yapılan başka bir tahkikatta kilisenin mevki olarak Hristiyan Mahallesi'nde olduğu ve adı geçen kişilerin evlerine herhangi bir mazarratının olmadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca evlerin İmam ve Ebuzer Ağa'lara ait olmadığı ve bu kişiler tarafından kiralandığı belirlenmiştir. Öteden beri burada Hristiyanların ikamet ettiği de tespit edilmiştir. Sonuçta, kilise inşa edilecek yerin *halen ve istikbalen ve mevkiyan bir güne mahzuru bulunmadığı* anlaşılmıştır⁸⁰⁸.

Kilise inşa talebi üzerine yapılan gerekli incelemelerden sonra Ermeni Katoliklerin başvurusuna olumlu cevap verilmiştir. 15 Ocak 1889 tarihli irade ile Gevrik köyünde kilise yapılması için gerekli izin verilmiştir⁸⁰⁹. Buradan da Gevrik köyündeki Katolik Ermeni Kilisesinin 1889 tarihinden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır.

4.5.1.7. Vartana köyü Katolik Kilisesi

Hısnımansur'un kırsal kesimdeki diğer bir Katolik kilisesi ise buraya bağlı olan Vartana köyünde bulunmaktaydı⁸¹⁰. Adını Kurt Vahan'ın nazırlarından olan Vartan'dan aldığı ifade edilen köyde XIX. yüzyılın sonlarında 15 hanede⁸¹¹ 27 erkek ve 24 kadın olmak üzere 51 Katolik nüfus bulunuyordu⁸¹². Ancak köyde bulunan kilisenin binası ve inşa tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4.5.2. Venk köyü Süryani Kilisesi

Süryanilerin diğer bir kilisesi de günümüz Gerger ilçesinde, ilgili dönemde ise Pötürge kazasının Taraksu nahiyesine bağlı Venk⁸¹³ köyünde bulunuyordu. 1913 yılında Süryani matranı yıkılmaya yüz tutmuş bir vaziyette bulunan kiliselerini eski temelleri üzerine yeniden inşa etmek için yöneticilere başvurdu. Venk köyü, gayrimüslimlerin nüfus

⁸⁰⁸ BOA, *İ.DH*, 1120/87552, belge no 2.

⁸⁰⁹ BOA, *İ.DH*, 1120/87552, belge no 8; BOA, *Y.PRK.BŞK*, 14/92; BOA, *A.DVNSKLS.d*, 3 Numaralı Kilise Defteri, s. 25.

⁸¹⁰ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı s. 29.

⁸¹¹ Alboyacıyan, s. 154-155.

⁸¹² *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı s. 80.

⁸¹³ Günümüzde Adıyaman'ın Gerger ilçesine bağlı olan köyün yeni ismi Yeşilyurt'tur.

bakımından çoğunlukta olduğu bir yerleşim yeri idi. Kilise için izin talep edildiği dönemde köyde 9'u Müslüman 39'u Süryani hanesi olmak üzere toplam 48 hane bulunmaktaydı. Müslümanlar 18 kadın, 22 erkek olmak üzere toplamda 40; Süryaniler ise 64 kadın 81 erkek toplamda 145 nüfustan ibaretti⁸¹⁴.

Süryani dini liderinin müracaatından sonra Adliye ve Mezahib Nezareti konuyla ilgili vilayete telgraflar çekmiştir. Telgraflar üzerine Venk köyüne keşf ve inceleme için memurlar gönderilmiştir. Bu çerçevede Pötürge kazası idare meclisi azasından İbrahim Efendi ile Taraksu nahiyesi müdürü ve heyeti Venk'te incelemelerde bulunmuş ve rapor hazırlamıştır. Söz konusu heyetin yaptığı çalışma sonucu kilise denilen harabenin köyün güney doğusunda bulunduğu ve dört tarafının yol ile çevrili bir yer olduğu belirlenmiştir. Ayrıca bir kısmı kayanın üzerinde, bir kısmı da onun bitişiğinde bulunan kilise harabesinin 14 metre uzunluğunda, 8 metre genişliğinde ve 7 metre yüksekliğinde olduğu tespit edilmiştir. Harabenin üzerine bulunduğu yerin hali hazırda 2.500 kuruş değerinde olduğu da belirlenmiştir.

Yine heyetin yaptığı incelemeler sonucunda söz konusu harabenin köyün hem Müslüman hem de gayrimüslim ahalisi nezdinde kilise arsası diye bilindiği ifade edilmiştir. Tapu ve vergi dairelerindeki kayıtlara da bakılmış, ancak harabenin yerine dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ayrıca bahsi geçen yerin mukataa veya icare-i zemine bağlı olmadığı, köy ve civarında *ebniye-i emiriye ve hayrat ve ma'bed ve cevamii ve mesacid* gibi binaların bulunmadığı da belirtilmiştir. Belirtilen hususlara ek olarak, 112 metrekare olan harabenin yer ve inşa tarihi bakımından eski bir yapı olması cihetiyle asar-ı atika olarak kabul edilmediği takdirde burada kilise inşası için başkaca bir mahzur bulunmadığı ifade edilmiştir. Heyetin genel görüşüne göre kilise dört beş asır evvel inşa edilmiş olup bir asır önce de yıkılmıştır. Ayrıca büyük kısmı yıkılmış olan bir harabe olması cihetiyle burada ne zaman bina inşa edildiğinin anlaşılamadığı vurgulanmıştır. Kilise yapıldığı zaman ruhsat alınıp alınmadığı, emr-i âliye müstenid olup olmadığı ve arsasının mülk veya vakıf yahut arazi-i emiriyeden hangisi olduğunun bilinmediği de belirtilmiştir. Gerek Venk köyünde gerekse civar köylerde Müslim-gayrimüslim hiç kimsenin bu hususlarda herhangi bir bilgisinin olmadığı ve gayrimüslim cemaatin elinde kiliseye dair emr-i âli bulunmadığı da belirtilen hususlardan olmuştur⁸¹⁵. Bu nedenle Şura-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesinden kilise arsasının hangi nev'i araziden olduğu hakkında bilgi istenmesi üzerine 8

⁸¹⁴ BOA, ŞD, 1499/2, belge no 11.

⁸¹⁵ BOA, ŞD, 1499/2, belge no 10.

Kasım 1913'te Mamuretülaziz vilayetine yazı gönderilmiştir⁸¹⁶. Yapılan incelemede kilise arsasının arazi-i emiriyeden olduğu anlaşılmış ve bu konuda vilayetten 5 Ocak 1914'te Şura-yı Devlet riyasetine bilgi verilmiştir⁸¹⁷.

Venk köyüne yapılacak olan *Meryem Ana* adlı Süryani kilisesiyle ilgili diğer bir husus da maliyeti olmuştur. Yapılan hesaplamalara göre kilisenin 13.594 kuruşa mal olacağı belirlenmiştir. Mamuretülaziz ve tevabii Süryani kadim serpiskoposu matran Abdunnur, köy ahalisinden toplanan parayla birlikte kazada kilisenin vakfında biriken ve yanında bulunduğunu belirttiği paranın inşa için harcanacağını taahhüt etmiştir⁸¹⁸. Yapılan incelemeler neticesinde kilisenin yapılmasında herhangi bir mahzur olmadığı anlaşılmıştır. Nihayetinde kilise arsasına *mukataa-i zemin*⁸¹⁹ tahsis olunmak üzere ve belirlenen ebatları geçmemek kaydıyla 31 Ocak 1914 tarihinde Şura-yı Devlet kararıyla inşa için ruhsat verilmiştir(EK-11)⁸²⁰.

4.5. 3. Behisni'de bulunan kiliseler

Vilayet salnamelerine göre Behisni'de birer Ermeni, Katolik ve Protestan kilisesi olmak üzere toplam üç kilise bulunuyordu⁸²¹. Ancak Behisni'deki kiliseler ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Yalnızca Surp Pırgiç⁸²² adlı Ermeni kilisesinin 1852 yılından önce yapıldığı ifade edilebilir. Çünkü bu tarihte bu kilisenin tamir edilmesine dair kilise defterlerinde hüküm bulunmaktadır⁸²³. Meryem Ana'ya ithaf edilen⁸²⁴, kaynaklarda ismi Bogos Petros Kilisesi⁸²⁵ olarak da geçen Behisni'deki Ermeni Katolik Kilisesi de piskoposhane önünde, 1867 yılında verilen izinden sonra yapılmıştır⁸²⁶. Behisni'nin kırsal kesiminde Ermenilerin yaşadığı yerlerden biri de Sofraz köyüdür. XIX. yüzyılın ortalarına

⁸¹⁶ BOA, ŞD, 1498/9.

⁸¹⁷ BOA, ŞD, 1499/2, belge no 3.

⁸¹⁸ BOA, ŞD, 1499/2, belge no13.

⁸¹⁹ Arazi-i emiriye üzerine cemaatler namına yapılan mektep, hastane, mabet gibi hayri ve dini müesseseler münasebetiyle alınan vergiler için kullanılan bir tabirdir. Bu vergi o gibi yerlerde hazinenin kesilen aşar vergisi karşılığıydı. Pakalın, Cilt II, s. 579.

⁸²⁰ BOA, İ.AZN, 115/50, belge no 3; BOA, MV, 233/60; BOA, DH.İD, 162/37; BOA, BEO, 4281/321040.

⁸²¹ *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1312, Def'a 8, Ekler kısmı, s. 29; *Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz*, Sene 1325, Def'a 9, s. 220.

⁸²² Yarman, s. 333.

⁸²³ BOA, A.DVNSKLS.d, 11 Numaralı Kilise Defteri, s. 68.

⁸²⁴ Alboyacıyan, s.151.

⁸²⁵ Numan Aras, *Ondokuzuncu Yüzyılda Malatya Sancağı Besni Kazası'nın Tarihi Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2006, s. 117.

⁸²⁶ BOA, A.DVNSKLS.d, 11 Numaralı Kilise Defteri, s. 69.

doğru köyde 35 Ermeni hanesi bulunuyordu⁸²⁷. Burada da Ermenilere ait bir kilise bulunduğu ifade edilmiřtir⁸²⁸.

4.5.4. Kahta'da bulunan kiliseler

Kahta'da bulunan gayrimüslimlerin ibadet yerlerine dair ne yazık ki çok az bilgi bulunmaktadır. Kaynaklarda Ermenilere ait Surp Kevork Kilisesinin adı gemektedir⁸²⁹. Kilise 1895 yılında etrafındaki dört odayla yıkılmıştır. Resmi izin alınmadan inşa edilen kilisenin XX. yüzyıl başlarında sadece dört duvarı ayakta bulunuyordu. Kahta Ermenilerinin herhangi bir papazı da yoktu⁸³⁰. Kahta'da Ermenilerin Surp Toros adında küçük bir kiliselerinin de bulunduğu ifade edilmiştir. Bu kilise cemaati olmadığı için 1912 yılına kadar kapalı kalmıştır. Daha sonra XX. yüzyılın başlarında İlbış Ermenilerinden Bakırcıyanlar tarafından onarılmıştır. Kahta'ya gezici papaz uğradığı zamanlarda kilisede ayin yapılmıřtır⁸³¹. Kahta'da diğer bir gayrimüslim kesim olan Süryanilerin XIX. yüzyılda de Aziz Maruke ve Aziz Barsum'a ithaf edilmiş iki kiliselerinin olduğu ifade edilmektedir⁸³². Ancak adı geçen kiliselerle ilgili isimleri dışında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁸²⁷ BOA, *NFS.d*, 7298, s. 16.

⁸²⁸ Alboyacıyan, s. 147.

⁸²⁹ Yarman, s. 335.

⁸³⁰ Alboyacıyan, s. 167.

⁸³¹ Alboyacıyan, s. 164.

⁸³² Alboyacıyan, s. 163.

5. ERMENİ OLAYLARI, 1915 SEVK ve İSKÂN KANUNUNUN ADIYAMAN'DA UYGULANMASI

5.1. Ermeni Olayları

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 yılındaki Osmanlı - Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin ağır bir yenilgi alması ilerleyen yıllarda ülke çapında yaşanan Ermeni olaylarının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Savaştan sonra yapılan barış görüşmeleri sürecinde Ermeniler, kendileriyle ilgili bir maddenin antlaşmaya konulması için yoğun çaba içine girmiştir. Hatta bunun için Ermeni patriği Rus karargâhına gidip başkumandanla görüşmüş ve taleplerini iletmiştir. Ayrıca bu dönemde Rusya ile Ermeniler arasındaki ilişkiler iyi durumdadır. Sonuçta Ayestefanos Antlaşmasına Ermenilerin beklentileri doğrultusunda bir madde eklenmiştir. Antlaşmada yer alan 16. madde ile Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde ıslahat yapmayı ve buralarda Ermenilerin güvenliğini sağlamayı kabul etmiştir⁸³³. Söz konusu madde ile Ruslar Ermenilerin açıkça hamiliğini üstlenmiştir. Böylelikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerin Rus idaresi altına girmesi ve Rus ordularının buraları işgal altında bulundurması kolaylaşmıştır. Daha sonra da bağımsız bir devlet kurmak üzere söz konusu yerlerin Ermenilere bırakılması öngörülmüştür⁸³⁴.

Ancak Rusların Ermeniler üzerinde himaye hakkı kazanması büyük devletleri özellikle de İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Bu nedenle üç ay sonra Berlin'de toplanan kongre sonrasında yeni bir antlaşma yapılmıştır. Yeni antlaşma ile Rusya'nın tek başına Ermenilerle ilgili inisiyatif alması engellenmiştir. Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesindeki hükümlere Berlin Antlaşmasında 61. maddede yer verilmiştir. Böylelikle Ermeniler büyük devletlerin ortak himaye ve gözetimi altına alınmıştır. 61. madde Ermeniler açısından bağımsız bir devletin temellerini atmak için bulunmaz bir fırsat olarak görülmüştür⁸³⁵.

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik yapacağı ıslahatlar konusunda her devlet farklı bir beklenti ve tutum içerisine girmiştir. İngiltere ıslahatların hemen yapılması yönünde bir tutum içine girmiştir. Bu amaçla 19 Ağustos 1878 tarihinde İstanbul'daki büyükelçileri Sir Henry Layard

⁸³³ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1985, s. 105-6.

⁸³⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 422.

⁸³⁵ Kemal Çiçek, "Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir", *Ermeni Soykırım İddiaları Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce*, Derleyen Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, 2. Baskı, Ankara, 2006, s. 144.

aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne bir nota dahi vermiştir. Söz konusu nota üzerine Osmanlı hükümeti de ıslahatları yapmaya prensip olarak hazır olduklarını, fakat hazinenin boş olması nedeniyle şu an için ıslahatlara başlanılmasının mümkün olmadığını bildiren bir cevabi mektubu İngiliz hükümetine iletmiştir. Osmanlı hükümeti ıslahatlara başlanmamasını ekonomik sebeplere bağlarken, Rusya da kendi açısından harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapmamak için bahane ürettiğini düşünen Rusya, Ermenileri, Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtmaya başlamış ve onları kendi topraklarına gelmeleri konusunda teşvik etmeye başlamıştır. Hatta Ani şehrini yeniden inşa edip Ermenistan'ın merkezi haline getirecekleri şeklinde söylentileri de yaymıştır. Rusların bu girişimlerinden İngiltere oldukça rahatsızlık duymuş ve Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunarak bir an önce doğu vilayetlerinde huzur ve sükûnun sağlanmasını istemiştir⁸³⁶.

Ermeniler de Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti'nin yapacağı ıslahatları beklemeye başlamıştır. Ancak Ermenilerin beklentileri, gün geçtikçe hayal kırıklığına dönüşmüştür. Bu nedenle antlaşmada verilen sözlerin yerine getirilmemesi Ermenilerin umutsuzluğa kapılmalarına ve onların ihtilal hareketlerine girişmelerine neden olmuştur⁸³⁷.

Ermenilere göre ıslahatlar konusunda yaşanan gecikmenin nedeni, büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde etkili bir müdahalede bulunmamasından kaynaklanıyordu. Bu sebeple Ermeniler hem Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek hem de Batı kamuoyunun harekete geçmesini sağlamak için ses getirecek eylemler yapılması gerektiğine karar vermiştir. Bunun için de öncelikle çeşitli yerlerde ihtilal komitelerinin kurulması faaliyetlerine girmişlerdir⁸³⁸. Bu amaçla kurulan komitelerin en önemlileri 1887'de İsviçre'de Kafkasyalı Ermeniler tarafından kurulan Hınçak⁸³⁹ ve 1890 yılında Kafkasya'da kurulan Taşnak'tır. Komitelerin tek amacı Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri bağımsız bir devlet altında birleştirmektir⁸⁴⁰. Komiteler amaçlarına ulaşmak için yurt içinde Ermeniler arasında milliyetçilik duygularını yaymış ve onları silahlandırmıştır. Ayrıca ülkenin her yerinde ihtilaller ve isyanlar çıkarmış, çeteler kurmuş ve bu sayede gerilla harbi başlatmak gibi faaliyetlerde bulunmuştur. İhtilalci örgütler

⁸³⁶ Gürün, s. 114; Erdiñç Gülcü, "Mamuretülaziz Vilayetinde Ermeni İsyancıları (1895)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2018, s.1352.

⁸³⁷ BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 16.

⁸³⁸ Gülcü, s. 1352.

⁸³⁹ Kılıç, s. 282.

⁸⁴⁰ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 4.

amaçlarına ulaşmak için zaman zaman hem Müslüman hem de Ermeni canına kıymaktan çekinmemiştir. Ermeni isyancıların amacı bir bakıma planları başarıya ulaşan 1876 Bulgar isyanını kopyalamak olmuştur. Bunun için yerli Ermeniler kışkırtılıp Müslümanlar üzerine hücum ettirilecek veya kendileri hücum edecekti. Böylece Ermenileri topyekün katletmeleri için Müslümanlar tahrik edilmiş olur. Bunların sonunda Ermeni Devleti kurulması amaçları doğrultusunda Avrupalıların müdahalesi sağlanacaktır⁸⁴¹.

Teşkilatlanma çalışmalarını sürdüren Ermeni komiteleri isyan ve ihtilal planlarını uygulamak için silaha ihtiyaç duymuştur. Bu amaçla illegal yollardan silah imalatı ve temin etme yoluna gitmişlerdir. 1890 yılından itibaren yurt dışından çeşitli yöntemlerle sistemli bir şekilde silahlar getirilmiştir. Ermenilere Silah ve cephane gönderen ülkeler arasında Rusya, Avusturya, Belçika, Almanya, İsviçre, İran gibi ülkeler bulunmaktaydı. Doğu Anadolu'ya gönderilen bu silah ve cephaneler önce kilise, okul, yabancı banka ve şahısların evlerinde muhafaza ediliyordu. Daha sonra bu yerlerden köylere ulaştırılan silah ve cephanelerle Ermeni komitelerin silahlandırılmasına çalışılıyordu. Ayrıca kasaba ve köylere gönderilen bomba uzmanları vasıtasıyla yerleşim yerlerinde bomba yapımının dahi yaygınlaştırılması yönünde de çaba sarf ediliyordu⁸⁴².

Komitelerin yürüttüğü örgütlenme ve silahlanma faaliyetleri sonucu isyanlar başlamıştır. 1890 yılı içerisinde ilk olarak Erzurum ve İstanbul Kumkapı'da olaylar çıkaran Ermeniler, sonraki yıllarda yeni eylemler tertiplemiştir. Ermeniler asıl amaçlarına, 1894 yılında Hınçak Komitesi'nin tertiplelediği ve Sason Talori'de meydana gelen isyanla ulaşmıştır. Müslümanları tahrik etmeye çabalayan Ermeni çeteleri, bölgedeki aşiretlere defalarca saldırılar düzenlemiştir. Bu tahrik amaçlı saldırılar sırasında aşiretler bazı kayıplara uğramaları üzerine silaha sarılmıştır. Böylelikle Ermenilerin arzu ettikleri, Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. Çatışmalar üzerine 4. Ordu birlikleri Ermeni isyanını sonlandırmak amacıyla silahlı müdahalede bulunmuştur. Ermeniler de bunu fırsat bilerek Avrupa kamuoyunda infial uyandırmak için etkili bir propaganda yürütmüştür. Neticede Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmeyi başaran Ermeniler, mağduriyetlerinin giderilmesi için Avrupalı devletlerin bir an önce harekete geçmesini beklemeye başlamıştır. Ermenilerin yoğun talepleri karşısında Avrupalı

⁸⁴¹ Justin McCharty, *Ölüm ve Sürgün*, Çeviren: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2014, s. 128.

⁸⁴² Gülcü, s. 1353.

devletler, ıslahatları baskı yoluyla Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek amacıyla girişimlerini hızlandırmıştır⁸⁴³.

İsyanlarla sonuç aldığını gören Ermeniler ihtilalci eylemlerine devam etmiştir. 1890 tarihinden sonra da İstanbul'da ve Anadolu'nun pek çok şehrinin birçok köy ve kasabasında neredeyse her gün bir isyan çıkmıştır. Olaylar neticesinde Müslüman ve Ermenilerden binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Komitelerin faaliyetleriyle birlikte isyan hareketleri hız kazanmış, özellikle 1895⁸⁴⁴ yılında pek çok yerde Ermeni isyanları yaşanmıştır⁸⁴⁵.

5.2. Hısnımansur Ermeni Olayları

Hısnımansur'da Ermeni olayları çıkana kadar genel olarak Müslümanlarla gayrimüslimlerin iyi ilişkiler içinde oldukları söylenebilir. O güne kadar Müslümanlarla şehirdeki gayrimüslimlerin ekseriyetini teşkil eden Ermeniler arasında herhangi olumsuz bir durum yaşanmamıştır. Öyleki gayrimüslimler kimi zaman şehirdeki güven ve huzur ortamından dolayı memnuniyetlerini dile getirmiştir. Bu çerçevede mahalli yöneticilere ve merkezi hükümete şükranlarını arz etmişlerdir. Örneğin 1890 yılında Hısnımansurlu gayrimüslim dini liderler; Katolik Marhasa Vekili Ohannes Manukyan, Ermeni Marhasa Vekili Ovakim, Protestan Marhasa Vekili Kivork, Süryani Katolik Marhasası Matran Efrim ile birkaç gayrimüslim birlikte şehirde huzur ve refah içinde olduklarından bahisle, hürriyet ve serbestlik ihsanı dolayısıyla Mabeyn-i Hümayuna telgraf göndermiştir⁸⁴⁶. Ancak 1895 yılı içinde yaşanan olaylardan Hısnımansur da bir anlamda nasibini almıştır. 1895 yılında Anadolu'nun birçok yerinde Ermeni ihtilal hareketleri meydana gelmiştir. Aynı yıl içinde Mamuretülaziz vilayeti dâhilindeki Harput, Malatya, Arabgir ve Hısnımansur kazalarında da Ermeni olayları yaşanmıştır⁸⁴⁷.

5.2.1. Olaylardan önce Hısnımansur'daki durum ve alınan tedbirler

Hısnımansur'da yaşanan olaylardan önce Ermeni ihtilal komitelerinin burada herhangi bir faaliyette bulunup bulunmadıklarına veya zararlı faaliyetlerine dair çok az bilgi bulunmaktadır. Ancak belgelerdeki veriler Hısnımansur olaylarından uzun süre önce

⁸⁴³ Uras, s.458-461; Gülcü, s.1354.

⁸⁴⁴ Bu yıl içinde Ermeni olaylarının yaşandığı yerler için; Süslü, s. 58-59; Gürün, s. 155.

⁸⁴⁵ Süslü, s. 52-59.

⁸⁴⁶ BOA, Y.PRK,AZN, 4/41, belge no 1.

⁸⁴⁷ BOA, Y.EE, 7/2, s. 7.

Ermenilerin ihtilalci fikirlerini yaymak için şehirde bazı çalışmalar yürüttüklerini göstermiştir. 1888 yılında Hısnımansur'da ve Malatya Ermeni Mektebinde bazı kitap, dergi ve zararlı evrak ele geçirilmiştir. Bunun üzerine Mamuretülaziz vilayetine yazı gönderilerek ele geçirilen yayınlarla ilgili tahkikat yapılması istenmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda Hısnımansur'da ele geçirilen derginin Malatyalı Kirkor ve Ablak oğlu Nişan adlı kişiler tarafından yazıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu dergi bu kişiler tarafından Malatya'dan Hısnımansur'a gönderilmiştir. Daha sonra da postaneden Zizikyan Kigork tarafından alınmıştır. Derginin muhteviyatına bakıldığında ise içinde Ermenileri ifsad ve tahrik edecek sözler olduğu tespit edilmiştir. Malatya Ermeni mektebinde ele geçirilenler ise içinde şarkılar bulunan kitaplardır. Kitaplarla ilgili yapılan ayrıntılı incelemede içindeki şarkıların Malatya Ermeni mektebinde öğretmen olan Danil ve Hacı Baba tarafından öğrencilere öğretildiği ortaya çıkmıştır. Bu sırada adı geçen öğretmenlerin Arabkir'de oldukları anlaşılmıştır. Konuyla ilgili tahkikat Eğin ve Arabkir taraflarında bulunan savcı yardımcısına havale edilmiştir. Onun yaptığı tahkikatta kitaplardaki muzır şarkıların Eğin'de KemerKab(?) Köyü Ermeni Mektebinde de çocuklara öğretildiği belirlenmiştir. Ayrıca tahkikat sırasında, daha önce ele geçirilen şarkı kitaplarından daha zararlı olan başka bir kitabın basıldığı ve yayınlandığı haberi de alınmıştır. Ancak bahsi geçen kitabın bir nüshası elde edilememiştir. Konuyla ilgili Mamuretülaziz vilayetine gönderilen yazıda söz konusu yayınların Ermeniler arasına fesat fikirler sokmayı amaçlayan zararlı yayınlar olduğu belirtilerek bunların yayınlanmalarının kesinlikle uygun olmadığı dile getirilmiştir. Bu nedenle eserleri yazan ve öğreten mürebbilerin, özellikle de çocuklara eğitip öğreten muallimlerin cezalandırılmaları icap ettiğinden haklarında tahkikat yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Tahkikat neticesinde bu kişilere duruma göre ceza verilmesi gerektiği belirtilmiş ve bu zararlı neşriyatın engellenmesi konusunda gereken hassasiyetin gösterilmesi, konuyla ilgili neticenin de bildirilmesi istenmiştir⁸⁴⁸. Hısnımansur ve Malatya'da ele geçirilen muzır evrak ve neşriyat daha sonra Sadarete gönderilmiştir⁸⁴⁹.

Diğer yerlerde olduğu gibi Hısnımansur'da çıkan olaylarda da Ermeni komitelerinin çalışmalarının etkili olduğunu gösteren bir başka gelişme ise olaylardan sonra yaşanmıştır. Hısnımansur olaylarından sonra 1896 yılının Ocak ayında şehirde iki mühür ele geçirilmiştir. Yapılan incelemede mühürlerden büyük olanın Hınçak kumpanyasına, küçük olanın ise Hısnımansur Ermeni milleti liderleri adlarına olduğu

⁸⁴⁸ BOA, *DH.MKT*, 1517/96.

⁸⁴⁹ BOA, *DH.MKT*, 1509/35.

anlaşılmiştir⁸⁵⁰. Bu da Hınçak örgütünün Hısnımansur'da da faaliyette bulunduğunu göstermektedir.

Ermenilerin şüphe uyandıran türden hal ve davranışları ilerleyen yıllarda da görülmüştür. Yine olaylardan sonra Haziran 1898 yılında Hısnımansur'da Ferdinand Hişe adlı bir Amerikalı ile Sivas'ın Zara kazasından Nişan veled-i Kirkor adında bir Ermeninin yanlarında bulunan İngilizce ve Ermenice kitaplara, bu dillere vakıf kimse olmadığından ve de muhteviyatı anlaşılmadığından muzır evrak olduğu gerekçesiyle alıkonulmuştur. Daha sonra bu kitap ve evraklar muhteviyatı incelenmek üzere Malatya'ya gönderilmiştir. Yapılan tahkikatta bu kitaplarda sakıncalı herhangi bir şey olmadığı anlaşılınca adı geçen şahıslara teslim edilmiş, bu kişiler de daha sonra Sivas'a gitmiştir⁸⁵¹.

Ermenilerin ihtilal olayları çıkarmaları tahmin edilen bir durumdu. Çünkü 1890 yılında Ermenilerin bazı yerlerde ihtilal teşebbüslerine gireceklerine dair haberler alınmaktaydı. Osmanlı Devleti de Ermenilerin yaşadığı yerlerde çıkması muhtemel olaylara karşı gerekli tedbirleri almıştır. Söz konusu haberler üzerine 1890 yılı Temmuz ayında içinde Mamuretülaziz'in de bulunduğu vilayetlere telgraflar çekilmiştir. Telgraflarda şu aralık Ermenilerin birtakım uygunsuzluklar çıkarabilecekleri belirtilerek bu konuda basiretle hareket edilmesi ve gereken hassasiyetin gösterilmesi istenmiştir. Ayrıca lüzumlu tedbirlerin alınması, kuvve-i zabitanın yetersiz kalması durumunda gerektiği kadar geçici olarak asker yazılması, inzibat ve asayişin korunması için azami dikkat gösterilmesi istenmiştir⁸⁵².

Konuyla ilgili olarak Mamuretülaziz vilayeti genelinde de gereken tedbirler alınmıştır. Bu çerçevede merkez ve mülhakatındaki yerlerin mülki amirlerine, askeri ve zaptiyesine tebligatlar yapılmış, durum bir süredir vilayette bulunan teftiş heyeti reisi Mirliva Ziya Paşa ve Birinci Fırka Kumandan Vekili Mustafa Paşa ile de müzakere edilmiştir. Ayrıca vilayette bulunan taburların zabitlerine talimatlar verilmiştir. Alınan tedbirler ve yapılanlar cevabi şifre telgrafla merkezi hükümete gönderilmiştir. Telgrafta gerekli bütün tedbirlerin alındığı ifade edilerek vilayetin mevcut asker miktarının söz konusu girişimler için yeterli olduğu belirtilmiştir⁸⁵³.

Yine Ermeni fesat hareketlerinin engellenmesi amacıyla 1894 yılı Ocak ayında Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki redif depolarının muhafazasında görevli efradın sayıları

⁸⁵⁰ BOA, *Y.A.HUS*, 344/26.

⁸⁵¹ BOA, *Y.MTV*, 178/142; BOA, *DH.TMIK.M*, 54/67.

⁸⁵² BOA, *Y.MTV*, 44/54, belge no 5 ve 7.

⁸⁵³ BOA, *Y.MTV*, 44/54, belge no 8.

arttırılmıştır. Zabıta memurlarından liyakati görülmeyenler hakkında da gereken işlemler yapılmıştır. Konuyla ilgili vilayetlere gönderilen yazı gereğince Karahisar, Sivas, Tokat, Zile ve Amasya depolarının mevcudu 110 nefer; Gümüşhane, Malatya ve Lice depolarının 100 nefer; Samsun, Ünye, Giresun, Tirebolu, Hınıs, Bayburd, Ergani, Maden ve Cizre depolarının mevcudu da 40 nefer arttırılmıştır. Aynı yazı gereğince Hısnımansur redif deposunda da mevcut sayıya 100 nefer ilave edilmiştir⁸⁵⁴.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde eş zamanlı sayılabilecek bir sırada Ermenilerin neden olduğu karışıklıklar yaşanmıştır. Olayların meydana geldiği yerlerden biri de Hısnımansur'dur. Ancak olaylar çıkmadan önce şehirde yaşanan hadise Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir gerginlik olduğu izlenimi vermektedir. Daha önce Ermeni Katolik MarhasaVekili Haçadoryan 1890 yılında mahalli hükümetin Kürtler vasıtasıyla Ermenilere zulüm yaptırıldığına dair bir mazbata düzenlettirmişti. Ancak yapılan incelemede mazbatanın asılsız olduğu ortaya çıkmıştır⁸⁵⁵. Haçadoryan'ın iddialarına benzer şeyleri bu sefer de Hısnımansur'daki Ermeni dini liderler gündeme getirmiştir. Olaylardan önce 2 Kasım 1895'te Hısnımansur Ermeni Papazı Deravakim, Ermeni MarhasaVekili Ohannes ve Ermeni Protestan Vaizi Vartan Sadarete telgraf çekerek Müslümanlardan şikâyetçi olmuştur. Söz konusu telgrafta; Müslümanların şehirdeki bütün Hristiyanları katletmek ve mallarını yağma etmek amacıyla toplandığı iddia edilmiştir. İddialara göre bunu tertip eden şehrin nüfuzlu kişilerinden ve idare azasından Mollazade Şeyh Ağa idi. Telgrafta Şeyh Ağa'nın konağı etrafında bir hayli silahlı Müslüman ahaliyi topladığı ve adamları ile birlikte hücumla geçeceği esnada kaymakam Atıf Efendi⁸⁵⁶, Binbaşı Şükrü ile mahkeme reisi Fikri Efendi'nin ona mani olduğu belirtilmiştir. Dini liderler böylece kalabalığın dağıtıldığını ve asayişin sağlandığı ifade etmişlerdir. Devamında Ermeni dini liderleri, Şeyh Ağa'nın bu sefer de Kürtleri tahrik ettirdiğini ve kendilerinin aleyhinde yine benzer bir teşebbüste bulunulacağına dair duyular aldıklarını beyan etmiştir. Bu yüzden kendilerine hücum edilir düşüncesiyle çarşı ve pazarda, hatta evlerinde bile sürekli korku içinde olduklarını belirterek gerekenin yapılması istirhamında bulunmuşlardır. Ermeni dini liderlerinin telgraftaki iddiaları üzerine

⁸⁵⁴ BOA, *DH.MKT*, 2065/39.

⁸⁵⁵ BOA, *DH.MKT*, 1699/59.

⁸⁵⁶ Mustafa Atıf Efendi, Akçadağ kaymakamı iken 1895 yılının Haziran ayında becayiş yoluyla Hısnımansur'a tayin edilmişti. BOA, *BEO*, 655/49071; BOA, *İ.DH*, 1324/32; BOA, *DH.MKT*, 389/56.

Mamuretülaziz vilayetinden durumun tahkik edilmesi ve gerekenin yapılması istenmiştir⁸⁵⁷.

Olaylar çıkmadan önce Hısnımansur'da yaşanan bu hadise ile ilgili İngiltere'nin Eceabad Konsolos Vekili Gerald Fitzmaurice'in raporunda da bazı bilgiler yer almaktadır. Konsolos Vekili Fitzmaurice raporunda; Diyarbekir ve Siverek'te olayların başladığı gün (1-2 Kasım 1895) Hısnımansur Ermenilerinin, kendilerini katletmek üzere Müslümanlar arasında bir plan tertip edildiği şeklinde bir haber aldıklarını ifade etmiştir. Fitzmaurice'e göre duyular üzerine Ermeniler mahalli hükümetten kendilerini himaye etme talebinde bulunmuş ve bu konuda kaymakam kendilerine teminat vermiştir. Ancak Ermenilerin buna inanmadıklarını, bu konudaki korku ve endişelerini telgrafla büyük memurlara (merkezi hükümet) telgrafla bildirmek istediklerini dile getirmiştir. Fitzmaurice, telgrafın kabul edildiğini ancak gönderilmediğini iddia etmiştir⁸⁵⁸. Fitzmaurice'in bu konuda yanıldığı ifade edilmelidir. Yukarıda ifade edildiği gibi Hısnımansur gayrimüslim dini liderleri tarafından sadarete telgraf çekilmiştir. Dolayısıyla telgrafın gönderilmemesi gibi bir durum söz konusu olmamıştır.

Hısnımansur'da yaşanan bu olaydan birkaç gün sonra, Ermeniler arasında karışıklık çıkarmak isteyen kişilerin girişimlerine karşı 6 Kasım 1895 tarihinde aralarında Mamuretülaziz'in de bulunduğu ilgili vilayetlere yazı gönderilmiştir. Yazıda Ermenilerin halkı tahrik eden girişimlerinin engellenmesi ve asayişin temin edilmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Şifre yazıda şu sıralarda bazı mahallerde Müslüman ve diğer ahaliye kaşı Ermenilerin bazı saldırıları olabileceği belirtilmiştir. Bu nedenle ilgili yerlerin Müslüman ulema ve muteberan kesiminden kişilerle gayrimüslimlerin ileri gelen ve söz anlayanlarından münasip olanları yardımıyla fesat çıkaranlara uygun bir dille nasihatlerde bulunulması istenmiştir⁸⁵⁹.

5.2.2. Hısnımansur'da olayların başlaması, bitişi ve sonuçları

Malatya'da Ermeni isyan hareketleri devam ettiği sırada buraya bağlı olan Hısnımansur'da da olaylar patlak vermiştir. Hısnımansur'daki olaylar 7 Kasım 1895 tarihinde başlamış ve üç gün sürmüştür⁸⁶⁰. Mamuretülaziz'den gönderilen telgrafla Hısnımansur'da yaşanan olaylar Yâver-i Ekrem Derviş Paşa'ya bildirilmiştir(EK-12).

⁸⁵⁷ BOA, A.MKT.MHM, 657/6.

⁸⁵⁸ BOA, HR.SYS, 2859/63, s. 45; BOA, HR.SYS, 2792/10, s. 8; BOA, Y.A.HUS, 358/2, belge no 3, s. 12.

⁸⁵⁹ BOA, A.MKT.MHM, 609/12.

⁸⁶⁰ BOA, HR.SYS, 2859/63, s. 44.

Telgraftaki bilgilere göre 7 Kasım günü Hısnımansur'un Kale Mahallesi'nde Ermeni isyancıların Müslümanlara ateş etmesi ve iki müslümanın öldürülmesi⁸⁶¹ sonucu olaylar başlamıştır. Konsolos vekili Fitzmaurice ise Hısnımansur'da yaşananlara dair hazırladığı raporda şehirdeki olayların, Müslümanlarla civardaki Kürtlerden oluşan kalabalığın Şeyh Ağa'nın teşvikiyle Hristiyan Mahallesine hücum etmeleri neticesinde başladığını iddia etmiştir⁸⁶². Olayların başlamasıyla⁸⁶³ ilgili olarak başka bir belgedeki ifadeler şu şekildedir: Diğer yerlerde olayların başlaması üzerine Hısnımansur'da ehli fesad olan birkaç Ermeni dükkânlarına sed çekmiş ve evlerini kapatmıştır. Sonra da yoldan gelip geçenlere ateş etmeye başlamıştır⁸⁶⁴. Bunun üzerine çarşıda bulunan Müslümanlar da Ermenilere saldırmış, birini öldürmüş ve Ermenilerin dükkânlarında bulunan malları yağma etmiştir. Olayları bertaraf etmek için binbaşılığa müracaat edilmiş ancak olay yerine asker gönderilmemiştir. Bu durumda, yalnız zaptiye ile olayları durdurmanın mümkün olmadığı⁸⁶⁵ Hısnımansur Kaymakamlığı tarafından vilayete bildirilmiştir⁸⁶⁶.

Hısnımansur'da meydana gelen olaylarla ilgili H. 1 Teşrinisani 1311/ 13 Kasım 1895 tarihli diğer bir telgrafta daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Telgraftaki ifadelere göre olaylar devam ederken etraftan birtakım Kürt ve aşiret mensupları da çatışmalara dâhil olmuştur. Olaylar sırasında gayrimüslim kadın ve çocuklar Müslümanların evlerine yerleştirilmiştir⁸⁶⁷. Ancak Konsolos Vekili Fitzmaurice raporunda kadın ve çocukların toplanarak daimi bir haneye yerleştirildiğini, bunların bir hafta boyunca burada vahşet ve sefalet içinde bırakıldıklarını iddia etmiştir. Ayrıca saldırganların bu hane ile birlikte kadın ve çocukları dahi ateşe vermek istediklerini, fakat kadı efendinin buna mani olduğunu ifade etmiştir⁸⁶⁸. Yine telgraftaki ifadelere göre şehirde asayişin sağlamak için 200 redif askerine 200 daha eklenmiştir. Askerlerin kale bölgesinde ve şehir içinde yaptığı gösteri sonucu Kürt ve aşiret mensupları bölgeden uzaklaştırılmıştır. Daha sonra Ermenilerin

⁸⁶¹ BOA, *HR.SFR.I*, 111/15.

⁸⁶² BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 44; BOA, *Y.A.HUS*, 358/2, belge no 3, s. 12.

⁸⁶³ Anadolu vilayetlerinin bazılarında yaşanan Ermeni olayları ile ilgili olarak, bu olayların ortaya çıkması ve sebepleri hakkında hazırlanan zabıt defterinde "*her yerde iğtişaat Ermenilerin bila sebep veyahud pek adi bir sebep ile dükkânlarını kapayarak kilise ve kargir mahallerde ihtiyaç ile yoldan geçen ahali-i müslimiye kurşun ile taarruzatta bulunmalarından*" kaynaklandığı belirtilmiştir. BOA, *Y.EE*, 7/2, s. 7.

⁸⁶⁴ BOA, *Y.EE*, 7/2, s. 11.

⁸⁶⁵ 26 Ekim 1895 tarihinde vilayat-ı sitte ile Trabzon, Halep ve Adana vilayetlerine gönderilen telgrafla kargaşa yaşanan yerlerde olayları önlemede jandarmanın yetersiz olduğu durumlarda alınacak önlemler bildirilmiştir. Buna göre jandarma yetersiz olduğunda nizamiye kuvveti destek verecek, bu da yetersiz olursa ihtiyat sınıfından, yetmezse redif sınıfından gerektiği kadar asker silâh altına alınacaktı. BOA, *A.MKT.MHM*, 609/7.

⁸⁶⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 183/97; BOA, *Y.PRK.UM*, 33/85, belge no 1.

⁸⁶⁷ BOA, *Y.PRK.UM*, 33/85, belge no 2.

⁸⁶⁸ BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 45.

teslim olmasıyla şehirde asayiş ve sükûnet tamamen sağlanmıştır. Telgrafın devamında olaylar sonucunda Müslümanlardan 40 kişinin öldüğü ve 25 kişinin de yaralandığı belirtilmiştir. Ermenilerden ise 150 kişinin öldüğü ve 50 kişinin de yaralandığı bildirilmiştir⁸⁶⁹. Başka bir arşiv belgesine göre de olaylardan sonra ölü ve yaralı sayıları şu şekildedir: Müslümanlardan 40 ölü, 25 yaralı; Ermenilerden 80 ölü 20 yaralı; Ermeni Katoliklerden 20 ölü 5 yaralı; Ermeni Protestanlardan 30 ölü 15 yaralı; Süryanilerden 20 ölü 10 yaralı⁸⁷⁰. Buna göre gayrimüslimlerden toplam 150 kişi ölmüş, 50 kişi de yaralanmıştır. Dolayısıyla bu sayılar telgraftaki bilgilerle uyumaktadır. Konsolos vekili Fitzmaurice ise olaylarda hayatını kaybeden gayrimüslimlerin sayısının çoğunlukla erkekler olmak üzere 410 olduğunu, bunların 25'inin Süryani ve 2'sinin de rahip olduğunu ifade etmiştir. Yine ona göre 26 Ermeni yaralanmış ama daha sonra bunlar da ölmüştür⁸⁷¹. Ancak konsolos vekilinin raporunda, hayatını kaybeden Müslümanlardan hiç bahsetmemesi dikkat çekicidir. Bu da raporun tarafsızlığı açısından şüphe uyandırmaktadır.

Anadolu'da birçok yerde çıkan Ermeni olaylarında hayatını kaybeden ve yaralanan Müslüman ile gayrimüslim sayıları hakkında konsolos vekili Fitzmaurice'in raporu dışında dış basında da abartılı ve uydurma haberler çıkmıştır. Bu nedenle Teşri-i Muamalat Komisyonu tarafından uydurma haberleri tekzip ve tashih etmek için bir cetvel hazırlanmıştır. Cetvel, Hariciye Nezareti tarafından Petersburg sefaretine gönderilmiştir⁸⁷². Cetveldeki kayıtlara göre olaylar sonucunda Hısnımansur'da Müslümanlardan 40 kişi ölmüş, 25 kişi de yaralanmıştır. Gayrimüslimlerden ise 80 Ermeni ve 20 Katolik Ermeni olmak üzere 100 kişi ölmüş ve 20'si Ermeni 5'i de Katolik Ermeni olmak üzere 25 kişi de yaralanmıştır⁸⁷³.

Alınan tedbirler sayesinde olayların sona ermesinden sonra şehirdeki durum 18 Kasım'da Derviş Paşa'ya telgraf gönderilmiştir. Telgrafta hadiselerle sebebiyet veren Ermeni fesatçıların pişman olduklarını bildirip af talebinde buldukları ve bağlılıklarını bildirdikleri ifade edilmiştir. Ayrıca Ermenilerin bundan sonra bu tür şeylerden sakınacaklarını beyan ettikleri, tekrar iş ve güçleriyle meşgul olmaya başladıkları bildirilmiştir. Yağma edilen eşyaların ahali tarafından toplandığı ve komisyon huzurunda

⁸⁶⁹ BOA, *Y.PRK.UM*, 33/85, belge no 2.

⁸⁷⁰ BOA, *DH.EUM.EMN*, 91/26, belge no 1.

⁸⁷¹ BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 45-46; BOA, *HR.SYS*, 2792/10, s. 8; BOA, *Y.A.HUS*, 358/2, belge no 3, s. 12.

⁸⁷² BOA, *HR.SFR.1*, 182/62.

⁸⁷³ BOA, *HR.SFR.3*, 449/51, belge no 2.

sahiplerine iade edildiği bilgisi de verilmiştir⁸⁷⁴. Mamuretülaziz vilayetinde yaşanan Ermeni olaylarına ilişkin tutulan zabıt defterindeki ifadelerde olaylar sonucunda Hısnımansur'da ehl-i fesad olan Ermenilerin çoğunun öldüğü belirtilmiştir. Defterde bu Ermenilerden biriyle ilgili ilginç bir olay kayıtlıdır. Defterdeki ifadelere göre, İslama karşı düşmanca fikirleri olan ehl-i fesad kişilerden birinin evi sağlam ve korunaklı olduğu için diğerleri teslim olduğu halde kendisi kurşun atmaya devam etmiştir. Hükümete teslim olması şeklinde yapılan telkinlere ve tebligata da itibar etmemiştir. Ancak askerlere karşı daha fazla direnemeyeceğini anlayan bu kişi evinin alt katında bulunan pamuk anbarını ateşe vererek evini yakmıştır. Daha sonra da Müslümanlara ağza alınmayacak sözler sarfetmiş, hükümete teslim olacağına ölmeyi tercih edeceğini ifade ederek, önce çocuklarını, sonra içinde para bulunan bir torbayı ateşe attıktan sonra kendisini de yakmıştır⁸⁷⁵.

Olaylar bittikten sonra Hısnımansurlu gayrimüslimler Bâbıali'ye çektikleri telgrafla can ve mal güvenliklerinin sağlanmasından dolayı padişaha teşekkür ve dualarını bildirmişlerdir. Telgraf; 23 Aralıkta 1895 tarihinde Ermeni Muhtarı Serkis, Ermeni milleti vekili Ohannes, Süryani kadim milleti vekili Ohannes ve Hısnımansur Süryani Katolik Rahibi Kanton imzasıyla gönderilmiştir. Telgrafta gayrimüslim liderler yıllardır devletin sağladığı imkânlar sayesinde her türlü haklarının korunduğunu belirtmiş, bunların kadri ve kıymeti bilinmesi gerekirken gayri meşru hayallere kapılan kaza Ermenilerinin bazı hain maksadlar taşıdıklarını ifade etmiştir. Ermenilerin serkeş hareketlerine mukabil Kaymakam Atıf Bey ile askerlerin, memurların, ulema ve muteberanın kendilerine şefkat ve merhametle davrandıklarını ifade etmişlerdir. Hısnımansur'un idarecileri ve ileri gelenleri sayesinde asayişin sağlandığını ve ırz, can ve mallarının güven altına alındığını belirterek şükranlarını sunmuştur⁸⁷⁶.

Diğer yerlerde meydana gelen Ermeni olaylarının Hısnımansur halkı üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Eylül 1896 tarihinde Malatya Mutasarrıflığı vilayete gönderdiği telgrafta Dersaadet Ermeni hadiseleri dolayısıyla Hısnımansur İslam ahaliyle Kürt aşiretlerinin vukuat çıkarmaya hazırlandıkları şeklinde haberler duyulduğunu bildirmiştir. Telgraf üzerine vilayet konuyla ilgili olarak lazım gelen tedbirlerin alınması istemiştir. Alınan tedbirler çerçevesinde Hısnımansur'da ulema ve mahalli eşraftan önde gelen kişiler aşiret reislerine nasihatlerde bulunmuştur. Ayrıca Malatya Mutasarrıflığı tedbir amaçlı

⁸⁷⁴ BOA, *Y.PRK.UM*, 33/60.

⁸⁷⁵ BOA, *Y.EE*, 7/2, s. 11-12.

⁸⁷⁶ BOA, *HR.TH*, 167/49, belge no 8; BOA, *HR.SFR.3*, 448/1, belge no 3; BOA, *HR.SFR.1*, 112/53.

olarak talim bahanesiyle mahallinde bir bölük askerin silahlı şekilde bulundurulması için Hısnımansur'a tebligat göndermiştir. Mamuretülaziz vilayetine de şifreli telgraf gönderilerek gerekli tedbirlerin alınarak tekrar bir karışıklığa hiçbir suretle meydan ve imkân bırakılmaması istenmiştir⁸⁷⁷.

Ermeni olayları sadece şehir merkezlerinde değil kırsal kesimde de meydana gelmiştir. 1896 yılı Şubat ayında Ermeni Patrikliği iğtişâş esnasında Harput civarında bazı köylerle, Arabgir, Malatya ve Hısnımansur ile civarındaki köylerde bulunan cemaat efradına Kürtler tarafından hücum edildiği gerekçesiyle hükümete başvurmuştur. Başvuruda Ermenilere ait mabed, mektep ve hanelerin tahrip ve yağma edildiği, bu yüzden 22 bin liradan fazla hasar olduğu belirtilmiştir. Ayrıca olaylardan dolayı üç dört bin nüfusun evsiz ve aç kaldığı da ifade edilmiş, meydana gelen zararın tahsil edilmesi istenmiştir. Başvuru üzerine Mamuretülaziz vilayetinden konunun tahkik edilmesi istenmiştir⁸⁷⁸.

5.3. Behisni Ermeni Olayları

Hısnımansur'da Ermeni olaylarının yaşandığı günlerde Behisni'de de bazı huzursuzluklar ve gerginlikler yaşanmıştır. Ermenilerin her tarafta meydana getirdiği fesat hareketleri ve Zeytun'da meydana gelen olaylar bazı yerlerde Kürtlerin tahrik olmalarına ve galeyana gelmelerine neden olmuştur. Örneğin 1895 yılı Kasım ayında Diyarbakır, Malatya ve Arabkir'deki Kürtler diğer yerlerde meydana gelen olaylardan etkilenmiş ve Ermenilere karşı galeyana gelmiştir. Ermeni fesad hareketlerinin duyulmasıyla buralardaki Kürtler Ermenilerin yaşadığı bazı köylere girmiş ve birbirlerine silah kullanmıştır. Bu sırada Ermeniler tarafından bir askerin şehit edilmesi Kürtleri büsbütün galeyana getirmiş, köydeki Müslüman ahali de Kürtlere dâhil olmuş, böylelikle olayların şiddeti artmıştır⁸⁷⁹. Aynı şekilde çevre yerlerde Ermenilerin çıkardığı bu olayların Behisni'de Kürtlerin Ermenilere saldırı girişiminde bulunmalarında etkili olduğu ifade edilmelidir.

Behisni Müslümanlarla Ermenilerin barış içinde yaşadığı yerlerden biri olmuştur. Ancak ülkenin pek çok yerinde çıkan olaylar nedeniyle Behisni'deki bu iyi ilişkileri bozmaya yönelik bazı girişimler yaşanmıştır. Behisni'de Kürtlerin Ermenilere yönelik saldırılarından biri 9 Kasım 1895 tarihinde vuku bulmuştur. Bu tarihte 1.000 kadar Kürt

⁸⁷⁷ Dersaadet Ermeni olaylarından etkilenen yalnızca Hısnımansur Kürtleri değildi. Ahalisi İslam, Rum ve Ermeni olan Keban Madeni kazasında da, daha önceki Ermeni olaylarında olduğu gibi bir grup Kürt kasabaya yarım saat mesafede hücum ve tasallut maksadıyla toplanmıştır. BOA, A.MKT.MHM, 659/6.

⁸⁷⁸ BOA, A.MKT.MHM, 658/17.

⁸⁷⁹ BOA, Y.PRK.ASK, 108/35.

Behisni Dağı etrafında toplanmış, ancak Behisni redif askerleri ve mahalli güvenlik güçlerinin işbirliğiyle bunlar dağıtılmıştır. Olay sırasında kazadaki 400 hane kadar Ermeni Müslüman evlerine nakledilmiştir. Ermeniler ayrıca dükkânlarını da kapatmıştır. Kürtlerin saldırı girişiminden iki gün sonra Malatya Mutasarrıflığı vilayete gönderdiği telgrafta Behisni’de herhangi bir olayın yaşanmadığını, Müslüman ve gayrimüslimlerin iş güçleriyle meşgul olduklarını bildirmiştir⁸⁸⁰.

Bu olaydan bir gün sonra Kürtler tekrar saldırı girişiminde bulunmuştur. Hısnımansur’dan 26 Martta Behisni’ye gelen Konsolos Vekili Fitzmaurice şehirde yaşanan hadiselerle ilgili Behisni’den bir rapor göndermiştir. Rapordaki ifadelerle göre Hısnımansur ve Siverek’te meydana gelen olaylardan sonra 1895 yılının 10 Kasım günü, Kürtlerden oluşan bir grup Behisni’de Ermenilere saldırmak için harekete geçmiştir. Ancak Behisni’nin Müslüman halkı ile şehrin ileri gelenlerinin sağduyulu hareket etmesi ve mahalli askeri kuvvetlerin çabaları sonucu Ermenilere herhangi bir zarar gelmesine izin verilmemiştir. Behisni halkı Ermenilerin barışçıl olduklarını, dolayısıyla kendilerine hücum edilmesine müsaade etmeyeceklerini beyan etmiştir. Bu durum Kürt grubunu hayrete düşürmüştür. Halkın mukavemeti karşısında geri dönen grup, bir süre sonra tekrar gelmiştir. Fakat yine halkın muhalefetine uğramıştır. Bu sefer olay mahalline asker gelmiş, askerlerin açtığı ateş sonucu Kürtlerden 20 kişi yaralanmıştır. Böylece Behisni’de olaylar büyümeden önlenmiş ve Ermenilerin güvenliği sağlanmıştır. Konsolos vekili Fitzmaurice raporunda Behisni’de müslümanlarla askerlerin Ermenileri Kürtlere karşı koruduklarını ifade etmiştir⁸⁸¹.

XX. yüzyılın başlarında Anadolu ve Ortadoğu’ya seyahatler düzenleyen İngiliz diplomat ve asker Mark Sykes bu gezileri sırasında Behisni’ye de uğramıştır. Ermeni olayları ile ilgili olarak düşüncelerini ifade eden Sykes, Behisni’de karma bir nüfus yapısı olmasına rağmen şehrin olaylardan uzak kalmasını kayda değer bulmuştur. Ona göre bunun nedenlerinden biri Behisni’nin önde gelen Müslümanlarının, Kürtlerin ve diğer kişilerin Ermenilere yönelik saldırı hazırlıklarını ve girişimlerini çok asil ve pratik bir şekilde davranarak durdurmaları olmuştur. Böylelikle belanın defedildiğini ifade eden Sykes olaylarda ve katliamlarda kadınların ve çocukların geri tutulmasını, onların canlarının bağışlanmasını ilginç bulmuştur. Sykes, olaylarla ilgili soruşturmalar yaptığını,

⁸⁸⁰ BOA, *Y.PRK.UM*, 33/96.

⁸⁸¹ BOA, *Y.A.HUS*, 352/145, belge no 3; BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 49-50; BOA, *HR.SYS*, 2859/64, belge no 1; BOA, *HR.SYS*, 2792/10, belge no 8; BOA, *Y.A.HUS*, 358/2, belge no 3, s. 13.

Behisni'deki isyancılara ve ihtilalcilere karşı koyanların her zaman güçlü kuvvetli erkekleri hedef alarak ayaklanmayı engellemeyi düşündüklerini belirtmiştir⁸⁸².

Olaylardan sonra 23 Kasım 1895 tarihinde Ermenilerinden 25 kişi, nail oldukları siyanet ve himayeden dolayı Behisni'den Sadarete teşekkür telgrafı göndermiştir. Telgrafı gönderen marhasavekili ile diğer Ermeniler hakkında patrikhanece ve cemaat mensupları içerisinde bulunan olası kötü niyetli (erbab-ı fesad) kişiler tarafından suistimal yapılmasını önlemek için telgrafa söz konusu kişilerin isimleri yazılmış, imzaları konmamıştır⁸⁸³. Telgrafta Behisni Ermenileri uzun zamanlardan beri görmüş ve görmekte oldukları çeşitli lütuf ve merhamet-i seniyye-i padişahîden bahsetmiştir. Diğer yerlerde meydana geldiğini duydukları olay çıkaran Ermenilerle ilgili olarak sahip oldukları nimetlerin kıymetini bilmeyen birtakım rüesa-yı süfahanın aynen ve alenen küfran-ı ni'met idüp barbarca ve vahşice hareket ettiklerini ifade etmişlerdir. Kendilerinin Behisni'de 300'den fazla haneden ibaret olduklarını ve bölgede huzurlu bir şekilde yaşadıklarını belirtmişlerdir. Telgrafın devamında bundan bir hafta önce binden fazla aşiret mensubunun üç gün üç gece, Behisni kasabasının etrafını sardıklarını ifade etmişlerdir. Ancak ne İslam ne de Hristiyan kullarınca bir gün bile huzursuzluk çıkarılmadığını, hatta umumun can ve malını korumak için birlikte hareket edildiğini dile getirmişlerdir. Şimdiye kadar görmüş oldukları lütuf ve ihsanın binde birinin bile hakkını ödeyemeyeceklerini ifade etmişlerdir. Behisni Ermenileri, ömürleri oldukça çoluk çocuklarıyla padişaha duacı olacaklarını beyan etmiştir⁸⁸⁴.

Behisni'de Kürtlerin Ermenileri taciz etmeye yönelik girişimleri ilerleyen günlerde devam etmiştir. Arşiv belgelerine göre 10 Şubat 1896 Pazartesi gecesini saat on bir buçuk civarında Birişme köyünden Hacı Şükrü⁸⁸⁵ oğlu Faik 250 Kürt ile Ermeni köyüne⁸⁸⁶ hücum etmiştir. Saldırı üzerine Faik ve adamlarının geri dönmeleri için hemen bölgeye asker sevk edilerek olaya müdahale edilmiştir. Ancak müdahale sırasında askerlerin ateş etmesi sonucu dört kişi ölmüş, iki kişi de yaralanmıştır. Ermenilerden de bir kişi yaralanmıştır. Faik altı arkadaşıyla birlikte yakalanmış ve tutuklanmıştır. Olaydan sonra Malatya

⁸⁸² Sykes, s. 142-143.

⁸⁸³ Bitlis Ermenileri de bir gün sonra Sadarete imzasız şekilde 31 kişinin isminin olduğu bir teşekkür telgrafı göndermiştir. BOA, *Y.A.HUS*, 340/92, belge no 3.

⁸⁸⁴ BOA, *Y.A.HUS*, 340/92, belge no 2.

⁸⁸⁵ Bu isim arşivde bulunan başka bir belgede Sadık olarak geçmektedir. BOA, *Y.A.HUS*, 345/129.

⁸⁸⁶ Belgede geçen Ermeni köyünde kastedilen yerin neresi olduğu tespit edilememiştir. Behisni'de ilgili dönemde ahalisi bütünüyle Ermeni olan bir köy bulunmamaktaydı. Ancak Behisni'ye bağlı birkaç köyde Ermeniler ikamet ediyordu. Dolayısıyla belgedeki Ermeni köyü ifadesi Ermenilerin yaşadığı köylerden biri olarak anlaşılmalıdır.

Mutasarrıflığı bu gibi uygunsuz olayların yaşanmaması için gerekenin yapılmasını Behisni Kaymakamlığına bildirmiştir⁸⁸⁷.

Alınan tedbirler sayesinde Behisni’de huzur ve güven tesis edilmiştir. Durumdan memnun olan Behisni Ermenileri Harbiye Nezaretine telgraf göndererek şükranlarını sunmuştur(EK-13). Telgraf, 27 Nisan 1896 tarihinde Hazine Deavi Vekili Ohannes, Deavi Vekili Bardakçıyan Habib, mahkeme azasından Kuyumcuyan Bogos, tüccar ve meclis idare azası olan Mardiros ile diğer Ermeniler adına Behisni Ermeni Katolik marhasası Sehak imzasıyla çekilmiştir. Telgrafta Behisnili Hristiyanlar senelerden beri saltanat-ı Osmaniyenin rü’yeti merhameti altında refah ve saadet içinde yaşadıklarını, şan-ı ubudiyetlerini hep koruduklarını belirtmiştir. Birtakım Ermeni müfsidlerinin saçtıkları fesat tohumları sonucu silahlanan birkaç bin silahlı vahşi Kürdün iki aydan beri kendilerine saldırmak ve kendilerini mahvetmek amacıyla yedi sekiz defa toplandıklarını, ancak Behisni redif taburu ve zabitanının gayreti ile bu girişimlerin engellendiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre 400 hane ve 2.500 civarında olan Ermenilerin Kürtlerin tasallutlarından korunmaları Behisni’deki redif taburu komutanları ve zabitlerinin rahatlarını terkedip gece gündüz devam eden himmet ve gayretlerinin sonucunda olmuştur. Bütün bu fedakârlıklara karşı telgrafta imzası bulunanlar, Behisni Ermeni halkı adına şükranlarını bildirmiş ve asayişin tamamen sağlanmasından dolayı *padişahım çok yaşa* diyerek dua ettiklerini ifade etmiştir⁸⁸⁸.

Behisni’de ciddi sayılabilecek herhangi bir olay yaşanmamasına rağmen İngiltere’nin sürekli Ermenilerle ilgili birtakım iddiaları gündeme getirerek şehirde gergin bir durum olduğu izlenimi vermeye çalıştığı görülmektedir⁸⁸⁹. 1896 yılı Temmuz ayında İngiltere Sefareti Harput, Behisni ve Hısnımansur’da yeterince asker bulunmadığı, bu yüzden buralarda bir karışıklık çıkmasından endişe ettiklerini Hariciye Nezaretine bildirmiştir. İngiliz sefaretinin iddialarının Mamuretülaziz vilayetine sorulması üzerine alınan cevapta Hısnımansur ve Behisni’de asker miktarını arttıracak bir durumun olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca buralarda mevcut askerin asayişin temini için yeterli olduğu bilgisi de verilmiştir⁸⁹⁰.

⁸⁸⁷ BOA, *Y.MTV*, 136/107; BOA, *DH.ŞFR*, 187/102.

⁸⁸⁸ BOA, *HR.TH*, 173/104; BOA, *HR.SFR.3*, 449/34.

⁸⁸⁹ Hatta bu nedenle Mamuretülaziz’de bulunan İngiltere konsolosunun Ermeni fesat hareketlerini desteklediği için değiştirilmesi için İngiltere Sefaretine tebligatta bulunulmuştur. BOA, *A.MKT.MHM*, 658/37.

⁸⁹⁰ BOA, *A.MKT.MHM*, 658/44; BOA, *HR.TH*, 178/113.

İngiltere Sefareti 1896 yılı Ağustos ayında da Dâhiliye Nezaretine yazı göndermiştir. İngiltere Sefareti söz konusu yazıda Hekimhan ve Behisni Ermenileri hakkında bazı iddiaları gündeme getirmiştir. Sefaret, Hekimhan Ermenilerinin sahip oldukları her şeyin yağmalandığını ve katliama maruz kalmamak için zorla Müslümanlığı kabul ettikleri iddia etmiştir. Ayrıca Behisni Ermenilerinin de aynı akıbete uğramalarından endişe edildiği ifade edilmiştir. Sefaret Behisni Ermenilerinin endişe verici bir durumda olduklarını iddia etmiştir. Köylülerin üzümelerini toplamak üzere üzüm bağlarına çıktıkları, bu nedenle savunmasız oldukları belirtilmiştir. Yazıda, durumdan istifade etmek isteyen Kürdlerin intikam almak maksadıyla Ermenilere hücum etmelerinden endişe edildiği ifade edilmiştir. Tedbir alınmadığı takdirde önceki yıllarda Birecik ve Hekimhan'da meydana gelen *katal* gibi Behisni'de de benzer olayların meydana geleceği iddia edilmiştir⁸⁹¹. Konuyla ilgili Mamuretülaziz vilayetinden alınan malumatta zaten Behisni'de herhangi bir iğtişâşın yaşanmadığı belirtilmiştir. Ancak birkaç ay önce (1896 yılının Nisan-Mayıs aylarında) bir gece Kürtlerin kasabaya geldikleri, ancak hiç kimseye zarar vermelerine izin verilmediği ve herhangi bir olay çıkmasının engellendiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca asker tarafından bu işe önayak olanların tutuklandıkları ve mahkemeye gönderildikleri, buradaki asker sayısının bir miktar arttırılmak üzere olunduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla İngiliz sefaretinin iddialarının asılsız olduğu beyan edilmiştir⁸⁹².

İngiltere Sefareti Behisni'yle ilgili iddialarını 1897 yılına Nisan ayında tekrar gündeme getirmiştir. İngiliz sefareti Harput İngiliz konsolos vekilinden aldığı bilgilere dayanarak söz konusu tarihte Behisni'de durumun vahim olduğunu, on beş gün önce bir kıtâle teşebbüs edildiğini, ancak bunun Yakup Paşa sayesinde engellendiğini iddia etmiştir. Hatta İngiltere Sefareti asayişin sağlanmasında gösterdiği gayret, hem Müslüman hem de Hristiyan ahali tarafından takdir edilmesinden dolayı ve ayrıca yaptığı hizmetlere karşılık olarak Yakup Paşa'nın bir kıt'a nişan-ı âli ile taltif edilmesini istemiştir. İngiliz Sefareti yaşananlarda kaymakamın rehabetinin görüldüğünü belirterek Hariciye Nezaretinden gerekenin yapılmasını istemiştir⁸⁹³. Ancak Mamuretülaziz vilayetinden 2 Mayıs 1897'de gönderilen cevabi şifreli telgrafta Yakup Paşa'nın kumandan olmadığı, Behisni'nin ileri gelenlerinden olduğu, ayrıca kendisinin taltif edilmesini gerektirecek bir hizmetinin olmadığı ifade edilmiştir⁸⁹⁴. Yine 1897 yılının Nisan ayında, Londra'da yayınlanan

⁸⁹¹ BOA, *HR.SYS*, 1902/24.

⁸⁹² BOA, *A.MKT.MHM*, 658/45; BOA, *HR.TH*, 179/33; BOA, *DH.TMIK.M*, 10/27, belge no 4.

⁸⁹³ BOA, *A.MKT.MHM*, 659/26.

⁸⁹⁴ BOA, *A.MKT.MHM*, 659/27.

Standard gazetesinde Behisni ve Malatya'daki huzursuzluklar nedeniyle buralara asker gönderildiğine dair haber çıkmıştır⁸⁹⁵.

İngiliz Sefaretinin iddiaları üzerine konuyla ilgili Mamuretülaziz vilayeti Malatya Mutasarrıflığından bilgi istemiştir. Malatya'dan vilayete gönderilen cevapta Behisni'de herhangi bir karışıklık çıkacak iken mani olduğuna dair herhangi bir bilgi olmadığı, iddia edildiği gibi şehirde herhangi bir gerginliğin ve karışıklığın olmadığı, herkesin işinde gücünde olduğu bildirilmiştir. Ancak kaymakamın liyakatsiz ve yetersiz kaldığına dair ilgili daha önce yapılan şikâyetin göz önüne alınarak yapılan tahkikat neticesinde yerine birkaç gün evvel vekil gönderildiği bildirilmiştir. 10 Nisan 1897'de gönderilen şifre telgrafla Dâhiliye Nezaretine de bilgi verilmiştir⁸⁹⁶.

Liyakatsiz olduğu belirtilen ve yerine vekil tayin edilen Behisni Kaymakamı Mehmed Sarim Bey idi⁸⁹⁷. Ancak kendisinin Behisni'deki çalışmalarıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Mehmed Sarim Bey, Kaymakam Mustafa Efendi'nin azl edilmesinden sonra onun yerine 19 Ekim 1895 tarihinde Behisni'ye tayin edilmiştir. Kendisi en son Aydın vilayeti Nif nahiyesi müdürü olarak görev yapmıştı⁸⁹⁸. Behisni'deki görevini devam ettirdiği sırada Mehmed Sarim Bey hakkında mahalli memurlar tarafından şikâyet telgrafı gönderilmiştir. 2 Mart 1897 tarihinde gönderilen telgrafta kaymakam yüzünden kaza idaresinin şirazedden çıktığı ifade edilerek gerekenin yapılması istenmiştir. Şikâyet üzerine Behisni'ye tahkikat memurları gönderilmiştir. Bu görevliler şikâyetle ilgili inceleme ve araştırmalar yaparak durumu telgraflarla mutasarrıflığa bildirmiştir. Tahkik memurları tarafından gönderilen telgraflarda Behisni'de durumun endişe verici bir hal aldığı ifade edilerek bunun kaymakamın idaresizliğinden ve su-i halinden kaynaklandığı bilgisi verilmiştir. Yine telgrafta mahalli Katolik ve Ermeni ruhani reislerinin Müslümanlardan Hristiyanlara yönelik bazı tehditler aldıklarını, bu nedenle kendilerinin endişe ve ızdırap içinde olduklarını ifade ettikleri şeklinde bir bilgi de verilmiştir. Soruşturma yapan memurların verdiği bilgiler neticesinde Malatya mutasarrıfı mevcut şartlar altında ve böyle nazik bir zamanda Behisni gibi mühim bir kazada kaymakamın görevine devam etmesinin uygun olmayacağı yönünde görüş bildirmiştir. Dolayısıyla işten el çektirilmesine müsaade buyrulmasını istemiştir⁸⁹⁹.

⁸⁹⁵ BOA, *HR.SFR.3*, 467/21.

⁸⁹⁶ BOA, *DH.TMIK.M*, 31/25; BOA, *DH.ŞFR*, 206/123; BOA, *HR.TH*, 192/28.

⁸⁹⁷ Mehmed Sarim Bey, Bekir Sami Efendi'nin oğludur. H.1255/1839-1840 yılında Konya'da doğmuştur. BOA, *DH.SAİDd*, 22/217.

⁸⁹⁸ BOA, *İ.DH*, 1327/36; BOA, *DH.MKT*, 423/76.

⁸⁹⁹ BOA, *İ.DH*, 1349/17.

Tahkikat neticesinde Mehmed Sarim Bey işten el çektilirilmiş ve yerine vekil gönderilmiştir. Görevden uzaklaştırılan Mehmed Sarim Bey sebepsiz yere işten el çektilirildiği gerekçesiyle 9 Temmuz 1897 tarihinde Şura-yı Devlete dilekçe vermiştir. Dilekçesinde otuz seneden beri bulunduğu memuriyetlerde ve özellikle son görevi olan Behisni kaymakamlığını hakkıyla yerine getirdiği halde haksız yere işten el çektilirildiğini ve mağdur olduğunu belirtmiştir. Mehmed Sarim Bey dilekçesinde bundan iki sene evvel meydana gelen iğtişaşta rahatını terk edip gece ve gündüz cansiperane hizmet ettiğini, bir kişinin bile burnunun kanamasına izin vermediğini ifade etmiştir⁹⁰⁰.

Mehmed Sarim Bey dilekçeyle birlikte ayrıca, hizmetlerine karşılık daha önce livaya gönderdiği kaza idare meclisinin düzenlediği mazbatayı ve ahalinin dilekçesinin bir nüshasını da takdim etmiştir. Hem mazbatada hem de dilekçede benzer ifadeler yer alıyordu. 26 Ağustos 1896 tarihli Behisni kazası idare meclisinin mazbatasında kaza kaymakamı izzetli Mehmed Sarim Bey'in kazaya teşrifinden beri iğtişaşat sırasında rahatını terkle kimsenin malının tahrip ve yağma edilmesine ve katl-i nüfus gibi vukuatlara meydan vermediği, asayiş ve inzibatı mahalliyenin temini ve devamı için fevkalade gayret ve ihtimam gösterdiği ifade edilmiştir. Ahali tarafından verilen 7 Eylül 1896 tarihli umumi dilekçe ise ulemadan, muteberandan ve esnaftan 32'si Müslüman 14'ü gayrimüslim 46 kişinin imzasını taşıyordu. Bu dilekçede de özetle Behisni kazası kaymakamlığına tayin buyrulan Mehmed Sarim Bey'in iğtişaş sırasında vazifesini layıkıyla yerine getirdiği ve herkesin hoşnutluğunu kazandığı ifade edilmiştir⁹⁰¹.

Mehmed Sarim Bey dilekçesinde işten el çektilirme nedenini bilemediğini ifade ederek evrakının gönderilmesini ve tedkik edilmesini istemiştir. Mağdur olduğunu ifade eden Mehmed Sarim Bey yapılacak araştırma neticesinde azlini gerektiren bir durum ortaya çıkması durumunda hemen azli yoluna gidilmesini talep etmiştir. Aksi takdirde ise memuriyetine iadesini veyahut başka bir kaza ile becayiş etmek istediğini ifade etmiştir⁹⁰². Konuyla ilgili olarak Dahiliye Nezaretinden Şura-yı Devletin tezkiresine verilen cevapta yapılan tahkikat neticesinde Mehmed Sarim Bey'in idaresizliği ve kötü yönetimi yüzünden Behisni'de bir rahatsızlık meydana geldiğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir. Bu nedenle vilayetten azledilmesinin istendiği bilgisi verilmiştir⁹⁰³. Behisni Kaymakamı Mehmed

⁹⁰⁰ BOA, ŞD, 2983/3, belge no 4; BOA, DH.SAİDd, 22/217.

⁹⁰¹ BOA, ŞD, 2983/3, belge no 1 ve 2.

⁹⁰² BOA, ŞD, 2983/3, belge no 4; BOA, DH.SAİDd, 22/217.

⁹⁰³ BOA, ŞD, 2983/3, belge no 5.

Sarım Bey 24 Ağustos 1897 tarihinde azledilmiştir. Yerine ise Mazgird Kaymakamı İshak Hakkı Efendi tayin edilmiştir⁹⁰⁴.

Mehmed Sarım Bey'in başvurusundan sonra Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesinde konuyla ilgili mazbata hazırlanmıştır. Mazbatada kaymakamın azledilme nedeni olarak gösterilen idaresizliği yönündeki suçlamaların somut olarak ispat edilememiş olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca tercüme-i hali incelendiğinde tekrar istihdam edilmesinde bir sakınca olmadığı görüldüğü de belirtilmiştir. Dolayısıyla sınıfı dâhilinde bir kaymakamlığa tayin edilebileceği beyan edilmiştir⁹⁰⁵.

5.4. Olaylardan Sonra Yapılan Çalışmalar

Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde 1895 yılı içinde çıkan Ermeni olayları sonucunda hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden birçok kişi mağdur olmuştur. Devlet oluşan mağduriyetleri ortadan kaldırmak için olaylarda zarar görenlere birçok konuda destek vermiş ve onların yaralarını sarmaya çalışmıştır. Bu çerçevede olayların yaşandığı yerlerdeki gayrimüslimlerin bedelat-ı askeriye vergileri üç yıl ertelenmiş, vergilerin bir kısmı da affedilmiştir. Ayrıca olayların bitiminden sonra Ermeni olaylarına karışanlara umumi af getirilmiştir⁹⁰⁶. Böylelikle Dersaadet ve taşralarda olaylara karıştığı için mahkûm ve sanık olanlar tahliye edilmiştir⁹⁰⁷. Getirilen af kapsamında 28 Aralık 1896'da Mamuretülaziz vilayetinde olaylardan ötürü aynı durumda bulunan 28 Müslüman ve 42 Ermeni, bundan sonra benzer bir olaya karışmamaları şartıyla tahliye edilmiştir⁹⁰⁸. Ancak tahliye edilenlerin içinde Hısnımansur olaylarına karışan olup olmadığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Konsolos vekili Fitzmaurice ise raporunda olaylardan dolayı Hısnımansur'da hiçbir Müslümanın tedip edilmediğini ifade etmiştir⁹⁰⁹.

Mağduriyetleri gidermek için yapılan çalışmalardan biri de oluşturulan yardım (iane) komisyonlarıdır. Anadolu'da yaşanan uygunsuzluklar esnasında zarar gören Müslüman ve gayrimüslim ahaliye yardım etmek ve harap olan mabedlerin tamir için 8 Ocak 1896 tarihli tezkire üzerine Anadolu İane Komisyonu teşkil edilmiştir. Komisyon,

⁹⁰⁴ BOA, A.MKT.MHM, 682/12.

⁹⁰⁵ BOA, DH.SAİDd, 22/217.

⁹⁰⁶ BOA, DH.TMIK.M, 25/56.

⁹⁰⁷ Ermeni milleti efradının tahliye edilmeleri Ermenileri oldukça memnun etmiştir. Bu nedenle Edirne Ermeni kilisesinde padişaha dua edilmiştir. BOA, YA.HUS, 364/51.

⁹⁰⁸ BOA, DH.TMIK.M, 25/72.

⁹⁰⁹ BOA, YA.HUS, 358/2, belge no 3, s. 13; BOA, HR.SYS, 2859/63, s. 45.

Teftiş-i Askeri Komisyonu reis-i sanisi İsmail Hakkı Paşa başkanlığında kurulmuştur. Aralarında gayrimüslimlerin de bulunduğu Anadolu İane Komisyonunun diğer üyeleri şu kişilerden oluşmuştur: şura-yı Devlet azasından Ebro ve Kara Todori Efendiler ile Sedat Bey, Evkaf-ı Hümayun Nezareti muhasebecisi Canib Bey, Defter-i Hakani Nezareti mektupçusu Hasan Efendi, şehremaneti memurlarından şemsi Molla Efendi ile Andon Efendi ve Kuyumcubaşı Haronap Efendi. Komisyonun yazı işleri için katip ve memurlar da görevlendirilmiştir. Komisyonda görev alacak memurların masrafları yardım için toplanan paradan karřılanacaktı⁹¹⁰.

Anadolu İane Komisyonu heyeti ilk olarak Tophane-i Amire Dairesinde bir araya gelmiş ve müzakerelere başlamıştır. Toplantıda ilk olarak çalışma esasları belirlenmiştir. Görüşmeler sırasında komisyonun sabah saat altıda toplanmak üzere cumartesi, pazartesi, salı ve perşembe günleri bir araya gelmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca komisyonun iki kısma ayrılması uygun bulunmuştur. Bir kısmı olaylardan zarar görenlere yapılacak yardımlar konusunda çalışacaktı. Diğeri ise tahrip ve yanmış olan İslam mabetlerinin inşa ve tamiri için gerekli olan çalışmaları yürütecekti. Görüşmeler sonucunda masrafları maliye tarafından karşılanmak üzere yardım biletlerinin bastırılması kararı alınmıştır. İki çeşit olarak bastırılacak biletlerden birinin yeşil diğerinin ise beyaz renkte olmasına karar verilmiştir. Yeşil biletlerden elde edilen gelir İslam mabetlerinin tamiri için, beyaz biletlerden sağlanan gelir ise umumi yardımlara mahsus olarak kullanılacaktı. Biletler bir lira, yarım lira değerinde olacak şekilde bastırılacaktı. Ayrıca ilk toplantıda komisyonun vilayetlerde kurulacak komisyonlarla işbirliği halinde olunacağı belirtilmiştir. Bu bağlamda vilayetlerdeki komisyonlardan şimdiye kadar ahaliden zarar görenlere ne gibi yardımlarda bulunduğu, ne gibi tedbirler alındığı, harap olan İslam mabetleri için ne yapıldığı gibi hususlarda bilgi isteneceği ifade edilmiştir. Bu hususların Erzurum, Haleb, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Sivas ve Bitlis vilayetlerine telgrafla sorulması kararı alınmıřtır⁹¹¹.

Anadolu İane Komisyonunun bastıracağı biletler biri Üsküdar Cami mevkisinde, diğeri Beşiktaş'ta şehzadebaşı mevkisinde olmak üzere iki yerde satılacaktır. Komisyon ahaliyi yardımda bulunmaya teşvik etmek maksadıyla şura-yı Devlete tezkire sunmuştur.

⁹¹⁰ BOA, A.MKT.MHM, 686/1, belge no 1 ve 15; BOA, şD, 3192/64.

⁹¹¹ BOA, A.MKT.MHM, 686/1, belge no 3 ve 9.

Buna göre 10 lira ve daha yukarı yardımda bulunacak olanlara üzerinde tuğra ve *nişane-i hamiyet ve insaniyet* ibaresi yazılı olan madalya verilmesi/gönderilmesi teklif edilmiştir⁹¹².

Olaylarda zarar görenler için toplanan yardımlar vilayetlerde teşkil edilen komisyonlar vasıtasıyla ihtiyaç sahiplerine verilmiştir. Yardımların dağıtılması hususunda 20 Eylül 1896'da Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerine telgraf gönderilmiştir. Telgrafta, olaylarda zarar gören ve yardıma muhtaç olanlara akçe ve zahire vermek isteyenlerin iane komisyonlarına müracaat edip, verecekleri yardımı bu komisyonlar vasıtasıyla vermeleri istenmiştir. Aynı telgrafta halktan yardımda bulunacak olanların iane komisyonlarına bilgi vermeleri, komisyondan bir ya da ikişer aza ile birlikte yardımların hak edenlere verilmesi ve suistimallere meydan verilmemesi tavsiye edilmiştir⁹¹³.

Ayrıca karışıklıklar sırasında evleri, yiyecek ve eşyaları telef olan ahaliden en kötü durumda olanlara ekmeklik zahire yardımı yapılması kararlaştırılmıştır⁹¹⁴. Süryani Kadim Patrikliği Anadolu'daki bazı vilayetlerde Ermeni teröründen dolayı buralarda bulunan Süryanilerin çok zarar gördükleri ve perişan halde buldukları beyanıyla zor durumda kalan bu kişilere gerekli yardımın yapılması için hükümete başvurmuştur⁹¹⁵. Patrikliğin müracaatı üzerine Mamuretülaziz vilayetinde Süryani milletinden muhtaç durumda olan 329 kişiye iane zahiresinden temel gıda maddesi verilmiştir. Ayrıca vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda komisyonun yardımlara devam edeceği bildirilmiştir⁹¹⁶.

Yine olayların yaşandığı vilayetlere 15 Kasım 1896'da talimat gönderilerek iane komisyonları vasıtasıyla toplanan nakdi yardımın fakir ve muhtaç durumda olanlara adilane bir şekilde dağıtılması istenmiştir. Ayrıca hasar gören ev ve diğer yapıların inşa ve tamiri için ihtiyacı olanların mahalli meclis idaresinden alacakları mazbata ile en yakın miri ormandan ücretsiz kereste tedarik edebilecekleri belirtilmiştir⁹¹⁷.

Anadolu İane Komisyonu tarafından 1896 yılı Aralık ayı itibariyle, olaylardaki hasarın yüzde 15'ini telafi edecek kadar para toplanmıştır. Toplanan paralar olayların yaşandığı vilayetlerdeki ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere gönderilmiştir⁹¹⁸. Bu çerçevede 1 Aralık 1896 tarihinde komisyon tarafından toplanan meblağdan Mamuretülaziz vilayetine 227.905 kuruş gönderilmiştir. Vilayete gönderilen telgrafta bu

⁹¹² BOA, *Y.MTV*, 138/135; BOA, *Y.MTV*, 150/44; BOA, *ŞD*, 3192/84, belge no 2.

⁹¹³ BOA, *DH.TMIK.M*, 15/16.

⁹¹⁴ BOA, *İ.DH*, 1329/1.

⁹¹⁵ BOA, *A.MKT.MHM*, 609/36.

⁹¹⁶ BOA, *DH.TMIK.M*, 2/7.

⁹¹⁷ BOA, *DH.TMIK.M*, 22/64, belge no 1.

⁹¹⁸ Halep vilayetine 139.003, Diyarbakir vilayetine 153.670, Sivas vilayetine 150.000, Erzurum vilayetine, 66.732 ve Van vilayetine 25.000 kuruş gönderilmiştir. BOA, *DH.TMIK.M*, 20/43, belge no 4.

paraya, vilayetçe toplanan 80.628 kuruşun da ilave edilerek görevlilerin tespit ettiği ihtiyaç sahiplerine⁹¹⁹ dağıtılması istenmiştir⁹²⁰.

5.4.1. Hasar tespit çalışmaları ve yağmalanan malların sahiplerine iadesi

Anadolu'da 1895 yılı içinde meydana gelen olaylar neticesinde can kayıpları ve yaralanmalar dışında maddi kayıplar da ortaya çıkmıştır. Hadiseler nedeniyle birçok yapı hasar görmüştür. Olaylar bittikten sonra yapılan çalışmalardan biri de hasar tespit çalışmaları olmuştur. Vilayetlerde oluşturan iane komisyonları aracılığıyla, oluşan maddi hasarlar tespit edilmiş, böylece oluşan zararların telafi edilmesi amaçlanmıştır. Vilayetlere tebligat gönderilerek olaylar esnasında vuku bulan hasar miktarının yazı ile bildirilmesi istenmiştir. Mamuretülaziz vilayetinden 4 Şubat 1896 tarihinde *Mabeyni Hümayun Canibi Mülükane Baş Kitabet Celilesine* gönderilen yazıda Harput kasabasıyla, Arabkir, Malatya ve Çarşacak kazalarında yanmak suretiyle zarar gören yapılar için 14.300 liraya ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Malatya ve Arabkir gibi yerlerde kırsal kesimde yaşayan ve mağdur olanların zirai faaliyetleri için çift hayvanlarına ihtiyaç olduğu belirtilmiştir⁹²¹.

Ermeni olayları esnasında yaşanan olumsuz gelişmelerden birisi de bazı yerlerde görülen yağma hareketleri olmuştur. Yağma faaliyetleri üzerine olayların yaşandığı yerlere 26 Aralık 1895 tarihinde telgraf gönderilmiştir. Telgrafta yağma, gasp ve benzeri gibi girişimlerin derhal önlenmesi, yağmalanan malların sahiplerine iadesi, bu gibi uygunsuz hareketlere katılanların bulunarak cezalandırılması istenmiştir. Aksi takdirde herhangi bir yerde tekrar meydana gelecek karışıklıkların yeniden ihtilal hareketlerine sebep olacağı vurgulanmış, bu nedenle gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir⁹²². Bu bağlamda 5 Nisan 1896 tarihi itibarıyla Mamuretülaziz vilayetinde kargaşa esnasında Müslümanlardan cinayet ve yağma gibi suçlara karışan 35 kişi hakkında işlem yapılmıştır. Bunların 20'si üçer sene hapse mahkûm edilmiş, diğerlerinin ise ilgili tarih itibarıyla tutuklu şekilde mahkemelerinin devam ettiği görülmüştür. Ermeni olayları nedeniyle diğer vilayet hapisanelerinde de birçok Müslüman tutuklu bulunmaktaydı. Aynı tarihte Bitlis'te 16,

⁹¹⁹ İngiltere'nin iane komisyonlarıyla ilgili de iddiaları olmuştur. İngiliz Sefareti Hekimhan Ermenilerinin Malatya iane komisyonuna müracaat etmelerinin engellendiği iddiasıyla Hariciye Nezaretine başvurmuştur. Ancak durumun Mamuretülaziz vilayetine sorulması üzerine, vilayetten verilen cevapta sefaretin iddialarının asılsız olduğu belirtilmiştir. BOA, A.MKT.MHM, 658/45.

⁹²⁰ BOA, DH.TMIK.M, 20/43, belge no 7; BOA, A.MKT.MHM, 687/1, belge no 3; BOA, HR.TH, 184/112, belge no 2.

⁹²¹ BOA, Y.MTV, 136/48.

⁹²² BOA, A.MKT.MHM, 609/35.

Trabzon'da 6, Ankara'da 86, Erzurum'da 42, Van'da 18, Adana'da 10, Diyarbakir'de 80 ve Halep vilayetinde de 27 Müslüman hapislerde bulunuyordu⁹²³.

Olaylar esnasında kim olduğu bilinmeyen kişiler tarafından yağma edilen mallar olaylar bittikten sonra oluşturulan komisyonlar vasıtasıyla geri alınmış ve sahiplerine iade edilmiştir. Hasar tespit çalışmaları için ayrıca özel memuriyet ile görevliler de tayin edilmiştir. Örneğin 1896 yılı Eylül ayında Mamuretülaziz'de bulunan mahkeme-i temyiz azasından Hüseyin Rüşdü Efendi bu görevlilerden biridir. Kendisi *hadise-i mündefia* esnasında vilayet dâhilinde tahrip edilip sahiplerine geri verilen malların miktarı ile yanmış, zarar görmüş gayrimenkul malların cinsi ve miktarına dair çalışma yaparak cetvel halinde Dâhiliye Nezaretine göndermiştir⁹²⁴. Hüseyin Rüşdü Efendi tarafından yapılan çalışmaya göre Mamuretülaziz vilayeti genelinde sahiplerine geri verilen taşınır ve taşınmaz malların değeri 2.751.485 kuruştur. Hısnımansur'da sahiplerine iade edilen⁹²⁵ malların tutarı ise 110.000 kuruştur⁹²⁶. Olaylar esnasında yanmak suretiyle zarar gören gayrimenkullerin, üzerinde buldukları arsalarla göre değeri de tespit edilmiştir. Yapılan keşif ve incelemeler sonucunda Mamuretülaziz genelinde olaylar nedeniyle yanan ev, cami, kilise ve dükkân gibi yapıların toplam değeri tahminen 6.456.897 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu tutarın 5.521.220 kuruşluk kısmı Hristiyanlara ait yapıların, 935.677 kuruşluk kısmı da Müslümanlara ait yapıların değeri olarak tespit edilmiştir. Hısnımansur'da ise komisyonun çalışmalarına göre olaylar sırasında 14 ev yanmak suretiyle hasar görmüştür. Hasar gören evlerin değeri de 23.750 kuruş olarak hesaplanmıştır⁹²⁷.

Hısnımansur'da hasar gören yapılarla ilgili İngiliz konsolos vekilinin raporunda da bazı tespitler bulunmaktadır. Ancak konsolos vekilinin verdiği rakamlarla iane komisyonunun rakamları arasında büyük fark vardır. Konsolos Vekili Fitzmaurice raporunda; 100 kadar evin tahrip edildiğini, 70 kadarının da yandığını ifade etmiştir. Ayrıca Hristiyanların maddi kayıplarının 70.000 Osmanlı lirası olduğunu, Ermeni Katolik, Süryani ve Protestan kiliselerinin tahrip ve yağma edildiğini, hatta Protestan kilisesinde bulunan Amerikalı bir misyonerin mezarının da kirletildiğini iddia etmiştir⁹²⁸. Ancak

⁹²³ BOA, *HR.TH*, 172/52, belge no 2; BOA, *DH.MB.HPS.M*, 53/27.

⁹²⁴ BOA, *DH.TMIK.M*, 14/22.

⁹²⁵ Konsolos Vekili Fitzmaurice raporunda çalınan malların iadesi için yetkililerin hiçbir çaba göstermediğini iddia etmiştir. BOA, *HR.SYS*, 2792/10, s. 10; BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 45.

⁹²⁶ BOA, *DH.TMIK.M*, 12/62, BOA, *HR.TH*, 181/83, belge no 2.

⁹²⁷ BOA, *HR.TH*, 181/83, belge no.4.

⁹²⁸ BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 45; BOA, *HR.SYS*, 2792/10, s. 10.

konsolos vekili Fitzmaurice'in dini yapıların tahrip edilmesiyle ilgili verdiği bilgiler gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Mamuretülaziz'de olaylar esnasında tahrip edilen yapılarla ilgili olarak özel görevle vilayette bulunan mahkeme-i temyiz azası Hüseyin Rüşdü Efendi tarafından düzenlenen ve Hariciye Nezaretine gönderilen cetvel incelendiğinde Ermeni olayları sırasında Hısnımansur'da tahrip edilen herhangi bir kilisenin olmadığı görülmektedir. Söz konusu cetvelde sadece Arabkir'de tahmini kıymeti 280.000 kuruş olan 3 kilisenin, Malatya'da tahmini kıymeti 40.254 kuruş olan 2 kilisenin yanık durumda olduğu belirtilmiştir⁹²⁹. Ancak tahrip edilen dini yapılarla ilgili kaynaklarda çelişkili ifadeler olduğu anlaşılmaktadır. 1901 yılında Ermeni Patrikhanesi olaylar neticesinde tahrip olan ve yıkılan, bu nedenle tamire ihtiyaç duyulan kilise, manastır, okul gibi yapıların tamirine ruhsat verilmesi için başvuruda bulunmuştur. Başvuruda sunulan listede Hısnımansur'daki Meryem Ana Kilisesi de yer almaktadır⁹³⁰. Dolayısıyla Hüseyin Rüşdü Efendi'nin hazırlayıp Hariciye Nezaretine gönderdiği cetvelde de eksiklikler olduğu ifade edilebilir. Hısnımansur'da olaylar sonucunda konsolosun iddia ettiği gibi birkaç tane değilse bile bir kilise tahrip edilmiş gibi görünmektedir.

5.4.2. Kimsesiz çocukların yetimhanelere gönderilmesi

Anadolu'nun pek çok yerinde 1895 yılında yaşanan Ermeni olayları neticesinde birçok çocuk kimsesiz kalmıştır. Olaylardan sonra Osmanlı hükümeti, bakacak kimsesi olmayan bu çocuklara sahip çıkmış ve kendilerine her türlü desteği sağlamıştır. Olaylar nedeniyle yetim kalan Ermeni çocuklarının bir kısmı patrikhanenin aracılığı ve isteği doğrultusunda çeşitli yerlerde bulunan yetimhanelere gönderilmiştir. Hükümet de gereken desteği sağlamıştır. Örneğin Haziran 1896 yılında Harputlu 10 kız çocuğunun İzmir'de Alman rahiplerinin idaresindeki yetimhaneye⁹³¹, 1897 Ocak ayında 32 Ermeni yetim çocuğun bakım ve eğitim için Beyrut ve Kudüs Alman okullarına gönderilmelerine izin verilmiştir⁹³². Ayrıca 6 Mayıs 1899'da yine iğtişaş esnasında yetim kalan 10 Ermeni kızının Avrupa'daki okullara gönderilmelerine karar verilmiştir⁹³³.

⁹²⁹ BOA, *HR.TH*, 181/83, belge no 4.

⁹³⁰ BOA, *ŞD*, 2713/32, belge no 1 ve 2.

⁹³¹ BOA, *A.MKT.MHM*, 658/38.

⁹³² BOA, *DH.TMIK.M*, 26/18.

⁹³³ BOA, *DH.MKT*, 2197/108.

Hısnımansur Ermeni olayları sonucunda da birçok çocuk yetim kalmıştır. İngiliz konsolos vekili Fitzmaurice'in olaylardan beş ay sonra hazırladığı rapora göre Hısnımansur'daki olaylar neticesinde 370 çocuk yetim kalmıştır⁹³⁴. Ancak bu sayının gerçekçi olduğunu söylemek zor görünmektedir. Hısnımansur olaylarından sonra yetim kalan Ermeni çocukların bir kısmı İstanbul'daki yetimhanelere gönderilmiştir. 1897 yılının Temmuz ayında patrikhane Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaşanan kargaşa sırasında yetim kalan ve akrabaları olmayan Ermeni çocuklarının eğitim, terbiye ve barınma ihtiyaçları için Dersaadet ve muhtelif yerlerdeki yetimhanelere nakledilmeleri için Adliye ve Mezahib Nezaretinden izin talebinde bulunmuştur⁹³⁵. Patrikhanenin talebi uygun bulunmuş ve Ermeni yetimlerin gönderilmelerine onay verilmiştir. İzin verilmesinden sonra bir kısmı evlatlık olarak hayırsever ailelerin yanına, bir kısmı Dersaadet'te Yedikule'deki İspatalya Yetimhanesi ile diğer hayır kurumlarına verilmek üzere muhtelif yerlerden toplam 345 çocuk patrikhanece yola çıkarılmıştır. Ancak gönderilecek çocuklara toplu bir şekilde değil de beşer altışar olarak izin verilip gönderilmeleri hususu ilgili vilayetlere bildirilmiştir. Böylelikle yetim çocuklar peyderpey gönderilmiştir. Bu çocukların 15'i Malatya'dan, 5'i de Hısnımansur'dan gönderilmiştir⁹³⁶. Hısnımansurlu çocuklar Giresun üzerinden 25 Kasım 1897'de Dersaadet'e gelmiştir. Burada Ermeni patrikhanesince gönderilen Yasakçı Mardik Ağa tarafından da yetimhaneye götürülmüştür⁹³⁷. Bir başka arşiv belgesine göre yine aynı tarihlerde Malatya ve Hısnımansur Ermeni milletinden 15 çocuğun Dersaadet Ermeni yetimhanesine gönderilmesi için Malatya marhasalığının izin istediği görülmektedir⁹³⁸. Bunların dışında Urfa, Behisni ve Hısnımansur ahalisinden olup Ermeni olayları sonrasında yalnız ve yetim kalan 400'e yakın çocuğun barınma ve terbiyeleri için Alman ve İngiliz sefaretleri Urfa'da bir yetimhane tesisi için ruhsat talebinde bulunmuştur. Ancak konuyla ilgili meclis-i vükela kararına göre muamele olunacağı belirtilmiş ve vilayette rıza dışı hareketlere sebebiyet veren misyonerlerin bu durumlarına son verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla Alman ve İngiliz sefaretlerinin talebi kabul görmemiştir⁹³⁹.

⁹³⁴ BOA, *HR.SYS*, 2859/63, s. 45.

⁹³⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 35/43.

⁹³⁶ BOA, *DH.TMIK.M*, 35/68; BOA, *DH.TMIK.M*, 38/59, belge no 3.

⁹³⁷ BOA, *DH.TMIK.M*, 44/55.

⁹³⁸ BOA, *DH.TMIK.M*, 36/41.

⁹³⁹ BOA, *DH.TMIK.M*, 58/72.

5.5. Sevk ve İskân Kanunu

1895 olayları sonucunda istediklerini elde edemeyen Ermeniler amaçlarına ulaşmak için çalışmalara devam etmiştir. Ermeni komiteleri de kendi halkını isyana teşvik etmek için faaliyetlerini sürdürmüştür⁹⁴⁰. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra oluşan özgürlük havasından da istifade eden komiteler I. Dünya Savaşı öncesinde büyük ölçüde teşkilâtlanmış ve üyelerinin sayısını arttırmıştır. Özellikle Taşnak komitesi hazırlıklarını büyük ölçüde tamamlamıştır. Silah depoları kuran komiteler, I. Dünya Savaşı'ndan önce büyük çapta saldırılar yapabilecek kadar silah ve mühimmata sahip bulunmaktaydılar. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bunu hedeflerini gerçekleştirme yolunda bulunmaz bir nimet olarak gören Ermeni komiteleri hemen harekete geçmiştir⁹⁴¹.

Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914 tarihinde I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte uzun süredir bekledikleri fırsatın geldiğini düşünen Ermeni komiteleri doğu cephesinde Ruslarla işbirliği yapmıştır. Ayrıca Ermeniler batı bölgeleri dâhil Anadolu'nun birçok yerinde isyan ve ihtilal hareketlerine girişmiştir. Bu anlamda Ermeniler; 1914'te Kayseri'de ve Zeytin'de, 1915'te Van, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Ankara, Trabzon, Adana, Urfa, İzmit, Adapazarı, Bursa, Maraş, Antep, Halep, İstanbul ve Sivas'ta isyan hareketlerinde bulunmuşlardır⁹⁴².

Ülkenin pek çok yerinde yaşanan Ermeni olayları karşısında Osmanlı Devleti hadiselerin yatıyacağını varsayarak ve de Ermenilerin büyük devletler tarafından korunduğunu göz önüne alarak önce kesin bir tedbir alma yoluna gitmemiştir. Ancak Ermenilerin başlattığı şiddet olayları tehlikeli boyutlara varmıştır. Bunun üzerine patriğe, zararlı faaliyetlerine devam etmeleri durumunda sert tedbirler alınacağı uyarısında bulunulmuştur. Aynı uyarı Talat Bey tarafından Erzurum milletvekili Varteks Efendi'ye ve parlamentodaki diğer Ermeni milletvekillerine de yapılmıştır. Fakat durumu hükümetin güçsüzlüğüne veren Ermeniler yıkıcı faaliyetlerine daha da hız vermiştir⁹⁴³.

Ülkenin birçok yerinde çıkan olaylar Ermenilerin güney bölgelerine sevk edilme kararının alınmasında etkili olmuştur. Ancak 1915 yılı Nisan ayında Van ve çevresinde, özellikle 20 Nisan'da Van merkezde çıkan Ermeni isyanı Ermenilerin savaş olmayan

⁹⁴⁰ BOA, *DH.TMİK.M*, 118/24.

⁹⁴¹ Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009, s. 56-57.

⁹⁴² Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2018, s. 173.

⁹⁴³ Akçora, s. 132; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılık, 25. Baskı, İstanbul, 2016, s. 58.

bölgelere gönderilmelerinde en önemli etkenlerden biri olmuştur⁹⁴⁴. Van'daki isyan sırasında memur ve jandarmalar öldürülmüş, karakollar ve evler saldırıya uğramış, isyan bütün Van bölgesine yayılmıştır⁹⁴⁵.

Osmanlı Devleti, Van'da yaşanan olayların önüne geçememiş, buradaki olaylar tahammül edilemez duruma gelmiştir. Bunun üzerine isyancı Ermeniler hakkında köklü tedbirler almak kaçınılmaz bir hal almıştır. Bu çerçevede ilk olarak olayları başlatan ve Ermenileri silahlandıran komite üyelerini ve komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara genelge gönderilmiştir. Genelgeyle Hınçak, Taşnak gibi Ermeni komitelerinin vilayetlerdeki şubelerinin kapatılması, evraklarına imha edilmeden el konulması ve yöneticilerinin ve komitelerle işbirliği içinde olan bulunan Ermenilerin takip ve gözetimine alınması, ellerindeki silahların toplatılması, tutuklananların divan-ı harbe sevk edilmeleri istenmiştir⁹⁴⁶. Ayrıca Zeytun'da patlak veren ve hükümeti uğraştıran isyan üzerine, Zeytun Ermenilerinin de başka yerlere gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. 21 Nisan 1915 itibariyle buradaki isyancı Ermenilerin büyük bir kısmı Konya'ya sevk edilmiştir⁹⁴⁷. Fakat Zeytun, Maraş, İskenderun, Dört Yol, Haçin gibi yerlerden çıkarılacak Ermenilerin tamamının Konya'ya sevk edilmelerinin bu bölgede toplanmalarına ve faaliyet halinde olmalarına neden olacağından bunların sevki durdurulmuştur. 26 Nisan 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen şifreli telgrafla bundan sonra sevk edileceklerin Halep'in güneydoğusu ile Urfa ve Zor yörelerine gönderilmeleri istenmiştir⁹⁴⁸.

Zeytun, Maraş gibi yerlerdeki Ermenilerin başka yerlere gönderilmeleri ve hükümetin aldığı diğer tedbirler de Ermeni olaylarını önleyememiştir. Osmanlı Devleti'nin bütün iyi niyetli çabalarına rağmen Ermenilerin ülke genelindeki isyan ve ihtilal hareketleri hız kesmeden devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'ı devam ettiği için de Osmanlı Devleti cephe gerisindeki olayları önlemede yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde etkisiz hale getirilmeleri zorunlu hale gelmiştir⁹⁴⁹. Van isyanının son günlerinde Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e 2 Mayıs 1915'te bir yazı göndermiştir. Yazıda Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermenilerin isyanlarını sürdürmek için devamlı toplu ve hazır halde

⁹⁴⁴ Şahin, s. 173.

⁹⁴⁵ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 56.

⁹⁴⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 52/96.

⁹⁴⁷ BOA, *DH.ŞFR*, 468/47.

⁹⁴⁸ BOA, *DH.ŞFR*, 52/93.

⁹⁴⁹ Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 9.

bulduklarından, bunları buralardan çıkarıp dağıtmak düşüncesinde olduğunu bildirmiştir. Yazının devamında Rusların nisan ayında sınırları içine bulunan Müslümanları sefil ve perişan bir şekilde sınırlarımız içine soktukları, hem buna karşılık hem de belirttiği amacı sağlamak için bu Ermenileri aileleriyle ya Rus sınırına veya Anadolu içine çeşitli yerlere dağıtmanın gerekli olduğunu belirtmiştir. Enver Paşa tercihinin bir sakınca yoksa isyancı Ermenileri ve ailelerini sınırlarımız dışına göndermek ve onların yerine dışarıdan gelen müslüman halkın yerleştirilmesi yönünde olduğunu ifade etmiştir⁹⁵⁰.

Talat Bey telgraf üzerine durumun acil olduğunu düşünerek Meclis-i Vükeladan (Bakanlar Kurulu) dahi karar almayı beklemeden sert önlemler alma ihtiyacı duymuştur. Önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını emretmiştir. 9 Mayıs 1915'te Erzurum valisine ayrı, Bitlis ve Van valisine birlikte gönderdiği şifreli emirle Van ve Bitlis'te yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneye sevklerinin kararlaştırıldığını, Erzurum'un güneyi ile Bitlis'e bağlı kazalardaki Ermenilerin de sevke dâhil edileceklerini bildirmiştir. Ayrıca valilerden birbirleriyle iş birliği yaparak kararı derhal uygulamaları istenmiştir⁹⁵¹. Bu kentlerden çıkarılacak Ermenilerin Musul vilayetinin güney kısmı ile Zor sancağında ve merkez hariç Urfa sancağında belirlenen yerlere yerleştirilmeleri uygun görülmüştür⁹⁵².

Sevk ve iskân kanununun ilk işareti sayılan bu yazıyla Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istemiştir. 26 Mayıs'ta yine Başkumandanlıktan Dâhiliye Nezaretine Ermenilerin Rusya'ya değil Osmanlı sınırları içine göç ettirilmesini ve bununla ilgili görüşlerini bildiren bir yazı göndermiştir. Talat Bey meseleye resmiyet kazandırmak için tezkere hazırlamış ve Sadarete göndermiştir. Söz konusu tezkere ile Ermenilerin sevk edilmesine ilişkin kanuna zemin hazırlamıştır⁹⁵³. Talat Bey'in tezkiresi üzerine Osmanlı hükümeti en son çare olarak hem ordunun hem de sivil halkın güvenliğini sağlamak amacıyla tehcir kanunu olarak bilinen sevk ve iskân kanununu çıkarmıştır. Böylelikle 27 Mayıs 1915 tarihinde "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askerîyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında kanun-ı muvakkat*" adlı geçici kanun çıkarılmıştır. Kanunla ordu, kolordu ve firka komutanlarına Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve ihanetleri görülenleri ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından

⁹⁵⁰ Gürün, s. 206.

⁹⁵¹ BOA, DH.ŞFR, 52/282.

⁹⁵² BOA, DH.ŞFR, 53/93.

⁹⁵³ Bakar, s. 75.

başka yerlere sevk ve iskân etme imkânı verilmiştir⁹⁵⁴. 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelada müzakere edilen ve kabul edilen⁹⁵⁵ geçici kanun 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayide yayımlanarak yürürlüğe girmiştir⁹⁵⁶.

5.6. Sevk ve İskân Kanununun Adıyaman'da Uygulanması

Osmanlı Devleti'ne karşı ihanetleri bulunanların savaş olmayan bölgelere gönderilmeleri yönünde 30 Mayıs 1915'te çıkarılan kanun kapsamında Adıyaman'daki Ermeniler ile Süryanilerin bir kısmı belirlenen yerlere nakledilmişlerdir.

5.6.1. Hısnımansur, Behisni ve Kahta Ermenilerinin sevk edilmesi

3.Ordu kumandanı Mahmud Kamil Paşa 19 Haziran 1915'te Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta doğudaki savaşın Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Sivas vilayetlerinden ibaret olduğunu, harp harekâtının buralarda olduğu gibi ordunun ihtiyacı olan iaşenin de bu vilayetlerden tedarik edildiğini belirtmiştir. Kamil Paşa; Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerindeki Ermenilerin düşman saflarına katıldıklarını, çeteler teşkil ederek yolları kestiklerini, ahaliyi katlettiklerini, depoları yağma ve tahrip ettiklerini belirtmiştir. Devamında Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbakir Ermenilerinin de aynı emellerde olduklarının yakalanan silahlar, ortaya çıkan teşkilat, tertibat ve yaşanan hadiselerle sabit olduğunu ifade etmiştir. Bu yüzden ordunun iaşe ve emniyeti, ayrıca ilerde oluşabilecek daha kötü durumlarda kalmamak için söz konusu vilayetler dâhilindeki Ermenilerin de Zor ve Musul havalisine sevk ve iskânına müsaade edilmesini istemiştir⁹⁵⁷. Kamil Paşa, teklifinin kabul edilmesi ve uygulanması konusunda Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yardımcı olması ve emir vermesi için Erzurum valisine telgraf çekmiş ve alacağı cevabı hemen bildirmesini istemiştir. Erzurum valisi Tahsin Bey 21 Haziran 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e durumu bildirmiştir⁹⁵⁸.

Kamil Paşa'nın talebi uygun bulunarak 21 Haziran 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Trabzon, Mamuretülaziz, Sivas, Diyarbakir, vilayetleriyle Canik mutasarrıflığına telgraf gönderilmiştir. Telgrafta; ilgili vilayet ve liva dâhilindeki

⁹⁵⁴ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990, s. 110.

⁹⁵⁵ BOA, MV, 198/24.

⁹⁵⁶ *Takvim-i Vekayi*, Numara 2189, 18 Receb 1333/19 Mayıs 1331.

⁹⁵⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2016, s. 301.

⁹⁵⁸ BOA, DH.ŞFR, 476/100.

köy ile kasabalarda bulunan istisnasız bütün Ermenilerin aileleriyle birlikte çıkarılarak diğer yerlerdeki Ermeniler gibi Musul vilayetiyle Urfa ve Zor taraflarına sevk edilerek orada iskân edilecekleri belirtilmiştir. Yerlerinden çıkarılacak Ermenilerin sevk sırasında güvenliği, iaşe ve istirahatları güzergâhlarda bulunan yerlerin idaresine ait olacaktı. Ayrıca Ermeniler kendileriyle beraber bütün eşyalarını götürebileceklerdi⁹⁵⁹.

Sevk kararının uygulanmasıyla birlikte Sivas, Elazığ, Erzurum tarafından gönderilen kabilelerin bir kısmı Malatya ve Hısnımansur yoluyla Urfa'ya ve güney bölgelerine gönderilmiştir. Ancak Osmanlı hükümeti izdihamları hafifletmek, sevkıyatı hızlandırmak ve güvenliği sağlamak gibi nedenlerle kimi zaman sevk güzergâhını değiştirmiştir. Örneğin 13 Eylül 1915'te Urfa mutasarrıfı Haydar, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafla Ermeni kabilelerinin Urfa'ya gönderilmemelerini istemiştir. Aynı gün Hısnımansur kaymakamı Urfa'ya sevk edilmek üzere on altı bin kişilik bir kafilenin olduğunu, ayrıca dört bin kişilik bir kafilenin de Kahta'dan Hısnımansur'a sevk edildiğini Urfa Mutasarrıflığına bildirmiştir. Ancak Urfa Mutasarrıflığı bu kabilelerin Diyarbakır yoluyla Musul ve Zor taraflarına gönderilmelerini istemiştir⁹⁶⁰. 26 Eylül 1915'te Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Mamuretülaziz'e çekilen telgrafta Malatya- Urfa güzergâhındaki izdiham nedeniyle Ermeni kabilelerin bundan sonra Diyarbakır üzerinden Musul'a sevk edilmeleri istenmiştir⁹⁶¹. Sevkiyatlar neticesinde bir süre sonra Urfa, Zor, Halep ve çevresi doğu vilayetlerinden gelen Ermenilerle dolmuş ve buralarda daha fazla kişinin iskânına imkân kalmamıştır. Bu nedenle Urfa'da bulunan Muhacirin Müdürü Şükrü Bey 29 Ekim 1915'te Dâhiliye Nezaretine telgraf göndererek Kâhta'dan gönderilen ve yaklaşık kırk bin kişi olan Ermeni kafilesini bundan sonra gönderileceklerin Diyarbakır yoluyla Musul'a sevk edilmeleri gerektiğini bildirmiştir⁹⁶². Urfa ve çevresine Ermeni sevkinden vazgeçilmesi 2 Kasım'da Diyarbakır vilayetine de bildirilmiştir⁹⁶³.

Sevk ve iskân kararının uygulanmasıyla birlikte Mamuretülaziz'e bağlı olan Adıyaman'da bulunan Ermeniler de belirlenen yerlere nakledilmişlerdir. Ne var ki bu sayının ne kadar olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Ancak sevk kararı alınmadan önceki nüfus verileri göz önüne alındığında yerlerinden çıkarılan Ermeni sayısı ile ilgili değerlendirmelerde bulunmak mümkün olabilmektedir. 1914 yılı nüfus verilerine göre, yani sevk ve iskân kanunu uygulanmadan önce sicile kayıtlı Ermeni nüfusu

⁹⁵⁹ BOA, *DH.ŞFR*, 54/87.

⁹⁶⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 488/135.

⁹⁶¹ BOA, *DH.ŞFR*, 56/168.

⁹⁶² BOA, *DH.ŞFR*, 495/31.

⁹⁶³ BOA, *DH.ŞFR*, 57/245.

Hısnımansur'da 2.126, Behisni'de 1.555 ve Kahta'da ise 703 olmak üzere toplam 4.384 kişiydi⁹⁶⁴. Ermeni Patrikhanesine göre ise 1913-1914 yıllarında Hısnımansur'da 5.202, Behisni'de 4.550, Kahta'da 10.245 kişi olmak üzere Adıyaman'da toplamda 19.997 Ermeni bulunuyordu⁹⁶⁵. Ancak patrikhanenin Ermeni nüfusa ilişkin verilerinin abartılı olduğu ifade edilmelidir.

Mamuretülaziz vilayetinden 24 Temmuz 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifre telgrafta Kahta'daki Ermenilerin tamamen tahliye edildikleri bilgisi verilmiştir(EK-14). Telgrafta Hısnımansur ve Behisni'de kalan az miktardaki Ermenilerin de on güne kadar sevk olunacakları ifade edilmiştir⁹⁶⁶. Buradan 1915 yılı Ağustos ayının ilk haftası itibarıyla Adıyaman'daki bütün Ermenilerin tahliye edilmiş olacağı anlaşılmaktadır. Bu durumda Adıyaman'da sevke tabi tutulan Ermenilerin sayısının 1914 yılı verileri göz önüne alındığında 4.000'den fazla olduğu söylenebilir.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Ermenilerin dışında bir kısım Ermeni Katoliğin de sevke tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. 3 Ağustos 1915'te ilgili vilayetlere gönderilen yazıda Katoliklerin sevk ve ihraçlarından *sarf-ı nazar* (vazgeçme) edilmesi ve bunların vilayet, liva genelindeki nüfuslarının miktarı istenmiştir⁹⁶⁷. Buradan da Katoliklerin de sevk edilmeleri yönünde bir karar olduğu veya bir kısmının gönderilmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Sevk kararı alınmadan önce 1914 yılında Hısnımansur'da 754, Behisni'de 420 ve Kahta'da 7 olmak üzere toplam 1.181 Katolik Ermeni bulunmaktaydı⁹⁶⁸. Adıyaman'daki Ermeni Katoliklerden bir kısmının da sevke tabi tutulduğu söylenebilir. Ancak bunların kaç kişi olduğunu söylemek mümkün değildir. 26 Eylül 1915'te Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilayetlerine gönderilen şifreli yazıda sevk edilen Ermeni kafileleri arasında Katolik veya Protestan olduğunu iddia edenlerin durumlarının tedkik edilerek gerçek çıkması durumunda bunların buldukları yerde iskân edilmelerinin uygun olduğu belirtilmiştir⁹⁶⁹.

⁹⁶⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Cilt I, Ankara, 2005, s. 157.

⁹⁶⁵ Raymond H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens: dans l'Empire Ottoman, a la veille du genocide, Les Editions d'Art et d'Histoire Arhis*, Paris, 1992, s. 59.

⁹⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, 480/141.

⁹⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, 54/252.

⁹⁶⁸ Karpat, s. 382.

⁹⁶⁹ BOA, DH.ŞFR, 56/172.

5.6.2. Süryanilerin sevk edilmesi

Sevk ve iskân kanunu kapsamında zorunlu göçe tabi tutulanlar yalnızca Ermeniler değildi. Süryani Patrikliği tehcirden dönen Pötürge, Hısnımansur ve Kahta Süryanilerinin katledildiği, mallarının yağmalandığı gerekçesiyle merkezi hükümete başvurmuştur⁹⁷⁰. Bu da Hısnımansur ve Kahta'da Ermenilerle birlikte bir kısım Süryaninin de sevk edilmiş olduğunu göstermektedir. Ancak bahsi geçen yerlerden gönderilen veya buralara geri dönen Süryani sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Fakat nüfusla ilgili kaynaklardan elde edilen veriler göz önüne alındığında bazı değerlendirmeler yapılabilmektedir. 1914 yılında Hısnımansur'da 402, Kahta'da ise 54 Süryani bulunmaktaydı⁹⁷¹. Sevk ve iskân kararının uygulanmasıyla birlikte vilayette bulunan Ermenilerin büyük kısmı sevk edilmiştir. 28 Haziran 1915'te Mamuretülaziz vilayetinden gönderilen telgrafta; vilayette 300 kadar Süryani ve bir miktar da Rum olduğu belirtilmiştir. Telgrafta bunların genelini yerlerinden çıkarılıp çıkarılmamaları veya sadece muzır olanların çıkarılarak diğerlerinin yerlerinde bırakılması konusunda Dâhiliye Nezaretinden görüş istemiştir⁹⁷². 25 Ekim 1915'te Mamuretülaziz, Diyarbekir, Bitlis ve Halep vilayetleriyle Urfa mutasarrıflığı gibi Süryanilerin meskûn olduğu yerlere gönderilen şifreli telgrafta vilayet ve liva dâhilinde bulunan Süryani kadim efradının sevklerinden sarf-ı nazar olunarak mahallerinde alıkonulmaları istenmiştir⁹⁷³. Buradan da Süryanilerin de gönderilmeleri yönünde karar alındığını göstermektedir. Daha sonra vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen cevabi şifre telgrafta vilayette bulunan Süryanilerin çok az kısmının Ermenilerle bir tutularak sehven tehcire tabi tutulduğu belirtilmiştir⁹⁷⁴. 23 Eylül 1916 tarihinde ilgili yerlere gönderilen yazıyla buralardaki Süryanilerin harbin (I. Dünya Savaşı) ilanından beri hükümete karşı olan siyasi tutumları, bunların vilayetin nerelerinde buldukları, nüfus miktarları, ticaret amacıyla Osmanlı sınırlarında dolaşanların mahzurlu olup olmadığı gibi hususlarda bilgi istenmiştir⁹⁷⁵. Yazı üzerine 29 Eylül 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifre telgrafta Mamuretülaziz vilayeti dâhilinde 1.960 süryani nüfusu bulunduğu, bunların 360'ının merkez vilayette, 470'inin Harput'ta, 600'ünün Pötürge'de, 300'ünün Hısnımansur'da,

⁹⁷⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 104/63.

⁹⁷¹ Karpat, s. 382.

⁹⁷² BOA, *DH.ŞFR*, 477/78.

⁹⁷³ BOA, *DH.ŞFR*, 57/112.

⁹⁷⁴ BOA, *DH.ŞFR*, 625/49.

⁹⁷⁵ BOA, *DH.ŞFR*, 68/98.

48'inin Kahta'da ve 11'inin Malatya'da bulunduğu bildirilmiştir⁹⁷⁶. Görüldüğü gibi 1914 yılına göre Hısnımansur ve Kahta'daki Süryani sayısındaki azalma olduğu görülmektedir. Süryani nüfusundaki bu değişimin Süryanilerin bir kısmının da sevk edilmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

5.6.3. Ermeni ve Süryanilerin geri dönüşleri

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra güney bölgelerinde gönderilen Ermenilerden isteyenlerin yeniden eski yerlerine dönmeleri için kararname çıkartmıştır. Konuyla ilgili olarak Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden 20 Ekim 1918 tarihinde ilgili vilayetlere çekilen telgrafta savaş nedeniyle başka yerlere sevk edilmiş olan bütün ahalinin Meclis-i Vükela kararıyla çıkarıldıkları mahallere dönmelerine izin verildiği ifade edilmiştir. Ancak Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis Diyarbakir, Mamuretülaziz vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığı dâhilindeki yerlerde yiyecek kıtlığı nedeniyle, buralara dönmek isteyenlerin gerekli şartlar sağlandıktan sonra peyderpey dönmelerine izin verileceği belirtilmiştir⁹⁷⁷. Böylelikle geri dönüş kararnamesinden sonra Adıyaman'dan göç ettirilen Ermenilerden de geri dönenler olmuştur. Ne var ki geri dönenlerin sayısı bilenememekle birlikte, 11 Kasım 1918 tarihi itibarıyla Hısnımansur'da 2.220, Behisni'de 1.500 ve Kahta'da 400 olmak üzere Adıyaman'da Ermeni nüfusu toplam 4.120 kişiydi⁹⁷⁸. Bu veriler sevkten önceki Ermeni nüfusuyla karşılaştırıldığında Adıyaman'dan gönderilen Ermenilerin çoğunun geri döndüğü söylenebilir.

Ermeniler dışında sevk edilen Süryaniler de dönüş kararnamesinden sonra yerlerine geri gelmiştir. Dâhiliye Nezareti 4 Mayıs 1918'de Süryanilerin bulunduğu yerlere yazı göndererek vilayet, liva genelinde bulunan Süryanilerin miktarıyla ne kadarının Ermenilerle birlikte sevk edildiğini ve buralarda bulunanların ne durumda olduklarının bildirilmesini istemiştir⁹⁷⁹. Ayrıca 29 Mayıs 1918'de Mamuretülaziz vilayetine gönderilen başka bir telgrafta bunlara ilaveten Süryanilerin hükümete karşı olan tutumlarına ilişkin de rapor gönderilmesi istenmiştir⁹⁸⁰. Mamuretülaziz vilayeti 23 Temmuz 1918'de Dâhiliye Nezaretine vilayet dâhilinde 1.555 Süryani olduğu bilgisini vermiştir⁹⁸¹.

⁹⁷⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 533/88.

⁹⁷⁷ BOA, *DH.ŞFR*, 92/187.

⁹⁷⁸ BOA, *DH.SN.THR*, 82/55, belge no 5; BOA, *DH.ŞFR*, 602/19.

⁹⁷⁹ BOA, *DH.ŞFR*, 87/40.

⁹⁸⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 87/340.

⁹⁸¹ BOA, *DH.ŞFR*, 585/39.

Osmanlı hükümeti ilerleyen zamanlarda ilgili vilayetlerden Süryanilerin durumu hakkında bilgi talep etmeye devam etmiştir. Bu çerçevede 9 Haziran 1919'da Mamuretülaziz'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen cevabi yazıda Süryani kadim cemaatinin malları hakkındaki emrin bağlı yerlere tebliğ edildiği bildirilmiştir. Ayrıca vilayet dâhilinde 1.900 küsur Süryani bulunduğu ve bunların bir kısmının başka yerlerde ticaretle meşgul oldukları, tehciye tabi tutulan çok az bir kısmın mal ve mülklerine müdahale edilmediği ifade edilmiştir⁹⁸².

5.6.4. Kafilelere yapılan saldırılar

I. Dünya Savaşı'nda birçok cephede savaşan Osmanlı Devleti sevk ve iskân kararının olabildiğince problemsiz uygulanması için büyük çaba göstermiştir. Ancak Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında haliyle pek çok istenmeyen olay ve problem ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de sevk sırasında kafilelerle yapılan saldırılar olmuştur. Ermeni sevkıyatı başladıktan sonra yer yer kafilelere saldırılar yapılmıştır. Bu nedenle hükümet sevkıyat sırasında saldırılar ve olaylara meydan verilmemesi, kafilelerin güvenliğinin sağlanarak sevklerine devam edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için ilgili yerlere talimatlar göndermiştir⁹⁸³. Ancak asker cephede olduğu için bazen güvenlik güçleri yetersiz kalmış ve kafilelere eşkıyalar tarafından saldırılar olmuştur. Hısnımansur ve Kahta, kafilelerin geçiş güzergahı üzerinde bulunması dolayısıyla diğer yerlerden yola çıkarılan kafilelerin bir kısmı buralardan geçip belirlenen yerlere nakledilmiştir.

Dâhiliye Nezaretine 24 Ağustos 1915 tarihinde çekilen telgrafta Siverek aşiretinin, Malatya tarafından gelen kafileye saldırıda bulunduğu bildirilmiştir. Telgrafta jandarma çavuşunun yaralandığı, saldırı nedeniyle nahiye müdürü ile karakoldaki askerlerin dönmek zorunda kaldıkları ifade edilmiştir. Saldırganların kafiledekilerin mallarını tahrip ve yağma ettikleri belirtilerek bölgeye yardımcı kuvvetlerin gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca Hısnımansur'da ikamet eden eşkıyalardan Abdo'nun 400 atlı adamıyla birlikte Fırat Nehri kenarında bulunan bir kafileyi takip ettiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Hısnımansur Kaymakamlığı yardım istemiştir. Ancak mevcut şartlar uygun olmadığı için durum Halep vilayetine ve altıncı ordu kumandanlığına bildirilmiştir. Telgrafta kafilenin Zor ve Musul'a gönderilmeye çalışıldığı ifade edilmiştir⁹⁸⁴.

⁹⁸² BOA, *DH.ŞFR*, 625/49.

⁹⁸³ BOA, *DH.ŞFR*, 54/156; BOA, *DH.ŞFR*, 54/162; BOA, *DH.ŞFR*, 55/292.

⁹⁸⁴ BOA, *DH.ŞFR*, 485/38.

Diğer bir saldırı da Musul'a sevk edilmekte olan başka bir kabileye yapılmıştır. Sivas tarafından gelen Ermeni kafilesine Samsatlı Bedir Ağa'nın oğlu Süleyman ve arkadaşları saldırıda bulunmuş, kafiledekilerin eşyalarını ve parasını gasbetmiştir. Kafileye saldıranlar tutuklanmış ve yargılanmıştır⁹⁸⁵.

Sevk sırasında olduğu gibi dönüş sürecinde de olumsuz durumlar yaşanmıştır. Süryani Patrikliği Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetleri dâhilindeki Süryani kadim cemaatinin kiliselerinin tahrip edildiği, mal ve emlakın gasbedildiği gerekçesiyle şikâyetle bulunmuştur. Patrikliğin şikâyeti üzerine 4 Eylül 1919'da ilgili vilayetlere telgraf gönderilerek gereken tahkikatın yapılması ve bu tür olaylara izin verilmemesi istenmiştir⁹⁸⁶.

Yine Süryani Patrikliği; Pötürge, Kahta ve Hısnımansur ahalisi olan ve tehcirden dönen Süryani kadim cemaatine mensup fertlerinin katledildiğini, mallarının yağmalandığını, yapılan saldırıların önlenmediği ve saldırganların yakalanmadığı iddiasıyla Adliye Nezaretine başvurmuştur. Patrikliğin iddiaları üzerine Dâhiliye Nezareti 21 Ekim 1919'da Mamuretülaziz vilayetine telgraf göndererek konuyla ilgili derhal tahkikat yapılmasını ve sonucunun bildirilmesini istemiştir⁹⁸⁷. Ancak vilayetten verilen cevapta yapılan inceleme neticesinde katl ve yağma gibi olaylar ile ilgili duyum olmadığını belirtmiştir⁹⁸⁸.

Süryani kadim patriği daha sonra yine buna benzer şikâyet ve taleplerde bulunmuştur. Süryani patriği 1920 yılında merkezi hükümete yaptığı başvuruda bazı yerlerde emniyetlerinin olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle haklarında her türlü tecavüzat ve taarruza karşı güvenliklerinin temin edilmesini talep etmiştir. 11 Mart 1920'de Süryani meskûn vilayetlere yazı gönderilerek gereken hassasiyetin gösterilmesi, hem Süryanilerin hem de diğer Hristiyan fertlerinin can güvenliğinin temin edilmesi istenmiştir⁹⁸⁹.

5.6.5. Sevkiyat sırasında yaşanan suistimaller ve yargılamalar

Hükümet sevkiyat sırasında kafilelerin güvenliği için gereken hassasiyeti göstermiştir. Sevke tabi tutulan Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlamak amacıyla her türlü tedbiri almıştır. Bu çerçevede 29 Ağustos 1915'te Emniyet-i Umumiye

⁹⁸⁵ BOA, ŞD, 3203/50.

⁹⁸⁶ BOA, DH.ŞFR, 103/33.

⁹⁸⁷ BOA, DH.ŞFR, 104/63.

⁹⁸⁸ BOA, DH.ŞFR, 650/83.

⁹⁸⁹ BOA, DH.ŞFR, 108/50.

Müdüriyetinden ilgili yerlere telgraf çekilerek sevk edilen Ermeni kabilelerinin canlarının muhafazası ve iaşelerinin temini için gereken tedbirlerin alınmasını istenmiştir. Ayrıca sevk edilmeyenlerin yerlerinden çıkarılmaması hususunda gerekli tedbirlerin alınması, suistimali görülen memur ile jandarmalar hakkında derhal kanuni işlem yapılarak bunların azledilmesi ve divan-ı harbe teslim edilmesi istenmiştir⁹⁹⁰.

Alınan bütün tedbirlere rağmen bazı yerlerde Ermenilerin belirlenen bölgelere sevkleri sırasında istenmeyen türden olaylar meydana gelmiştir. Sevk edilenlerin mallarının gasbedilmesi, kabilelere saldırılar olması, mahalli idarecilerin görevlerini suistimal etmeleri ve birtakım kanun dışı uygulamalar sevkîyat sürecinde yaşanan olumsuz durumlardan olmuştur. Söz konusu istenmeyen durumların anlaşılması üzerine hükümet bu tür olayları araştırmak ve önüne geçmek ayrıca sorumluları cezalandırmak için harekete geçmiştir. Bu bağlamda tahkikat yaparak sorumlularını divan-ı harplere göndermek üzere 1915 yılı Eylül ayında üç ayrı tahkik heyeti oluşturulmuştur. Adıyaman'ın bağlı olduğu Mamuretülaziz bölgesinde görev yapacak üç kişilik heyet Bitlis eski valisi Mazhar Bey başkanlığında oluşturulmuştur. Heyette bulunan diğer kişiler ise Dersaadet müdde-i umumisi Nihad Bey ve Jandarma Binbaşısı Ali Naki Bey'di⁹⁹¹.

Tahkik heyetlerine 3 Ekim 1915'te talimat gönderilerek sevk ve iskân sürecinde gerekli hassasiyeti göstermeyen ya da görevini suistimal edenler hakkında tahkikat yapılması istenmiştir. Talimatta yapılan soruşturma neticesinde görevini layıkıyla yapmayan jandarma, polis, amir ve memurların divan-ı harblere gönderilmeleri emredilmiştir⁹⁹².

Tahkik heyetlerinin yaptığı soruşturma sonucunda bazı yöneticiler, askerler, halktan kişiler ve memurlar çeşitli suçlardan dolayı görevlerinden alınmış, kimileri yargılanmıştır. Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 19 Şubat 1916 tarihli gizli yazının ekinde yer alan listeye göre Mamuretülaziz vilayetinde de birçok kişinin yargılandığı anlaşılmaktadır. Listeye göre 4 Ocak 1916 tarihi itibarıyla vilayet dâhilinde 1 mutasarrıf, 2 kaymakam, 7 nahiye müdürü, 10 polis memuru, 8 mülki memur, 11 jandarma subayı, 69 jandarma, 5 ordu mensubu ve halktan 111 olmak üzere toplamda 224 kişi mahalli tahkikat komisyonlarınca suçları sabit görülerek Mamuretülaziz divan-ı harbi örfisine gönderilmiştir. Bu kişilerin pek çoğu mahkûm olmuştur⁹⁹³. Hısımansur, Behisni ve

⁹⁹⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 55/292.

⁹⁹¹ BOA, *BEO*, 4377/328229.

⁹⁹² BOA, *DH.ŞFR*, 56/267.

⁹⁹³ BOA, *HR.SYS*, 2882/29.

Kahta'da da Ermenilerin sevki sürecinde bazı ihmaller yaşanmıştır. Kanuna aykırı hareket edenler hakkında gerekli işlemler yapılmıştır.

5.6.5.1. Hısnımansur ile Kahta'da yaşanan suistimaller ve yargılamalar

Sevk ve iskân kararının uygulanması sürecinde kanuna aykırı hareketlerinden ötürü haklarında işlem yapılanlar arasında Hısnımansur ve Kahta kaymakamları da bulunmaktadır. Sevk kararının uygulandığı dönemde Hısnımansur'da Mehmed Halid Bey⁹⁹⁴, Kahta'da ise İbrahim Hakkı Bey⁹⁹⁵ kaymakam görevinde bulunuyordu. Mehmed Halid Bey 25 Mayıs 1913 tarihinde Hısnımansur'a kaymakam olarak tayin edilmişti⁹⁹⁶. İbrahim Hakkı Bey ise Kahta'ya tayin edilmeden önce Koçana kaymakamı olarak görev yapmaktaydı. Kahta kaymakamı Asım Bey'in azledilmesinden sonra 15 Mart 1915 tarihinde onun yerine tayin edilmişti⁹⁹⁷. İki kaza kaymakamı Ermeni kafilesinin sevki sürecinde görevlerini suistimal etmeleri sebebiyle görevden alınmışlardır. Önce Hısnımansur kaymakamı Mehmet Halid Bey görevden alınmış ve 10 Aralık 1915'te onun yerine Nuri Bey tayin edilmiştir⁹⁹⁸. Daha sonra 13 Aralık 1915 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden heyet-i tahkikiye reisi Mazhar Bey'e konuyla ilgili telgraf çekilmiştir. Telgrafta Malatya eski mutasarrıfı Reşid Bey ile Hısnımansur kaymakamı Mehmed Halid Bey'in bildirilen ahval ve harekât-ı gayrı layıklarına binaen divan-ı harbi örfiye tevdilerinin uygun olduğu ve Mehmed Halid Bey'in işten el çektirildiği bildirilmiştir. Aynı gün durum telgrafla Mamuretülaziz vilayetine de tebliğ olunmuştur⁹⁹⁹.

⁹⁹⁴ Mehmed Halid Bey, Cidde şer'i hâkimlerinden Süleyman Şükrü Efendi'nin oğludur. 1874 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1898'de Mülkiye Yüksek Kısım'dan mezun olmuştur. Aynı yıl tayin edildiği Konya Vilâyeti Maiyyet Me'murluğunda stajını tamamlayıp kaymakamlığa terfi etmiştir. Sırasıyla 1900'de Pülümür (Erzurum), 1901'de Hamîdiye (Bolu Sancağı), 1902'de Mecitözü (Amasya Sancağı), 1902'de Silivri (Çatalca Sancağı), 1904'de Yakova (İpek Sancağı - Kosova Vilâyeti), 1905'de Mitroviçe (Priştine Sancağı), 1908'de Hanikin (Bağdad), 1909'da Hindiyeye (Kerbelâ Sancağı), 1911 'de Kandıra (İzmit Sancağı), 1912'de Mazgirt (Mamuretülaziz Vilâyeti) kazaları kaymakamlıklarına atanmıştır. Mehmed Halid Bey 1913'de Hısnımansur, Eylül 1915'de Samâra (Bağdad Vilâyeti), Kasım 1917'de Alaşehir (Manisa Sancağı), 1919'da Terme (Samsun Sancağı), 1923'de Mucur (Kırşehir Sancağı), Eylül 1926'da Gebze (İstanbul Vilâyeti), 1927'de Gediz (Kütahya Sancağı) kazaları kaymakamlıklarına atanmıştır. BOA, *DH.SAİDd*, 96/31.

⁹⁹⁵ İbrahim Hakkı Bey, Tiran (Arnavutluk) ileri gelenlerinden Mehmed Tevfik Efendi'nin oğludur. 1883 yılında İşkodra Vilayeti Tiran kasabasında doğmuştur. 1906 yılında Mülkiye'nin Yüksek Kısmı'ndan "iyi" derece ile mezun olmuştur. 22 Eylül 1906'da İşkodra Vilâyeti Maiyyet Memurluğuna tayin edilmiştir. Burada stajını bitirdikten sonra bir süre de İşkodra Vilâyeti Nüfus Müdürlüğü yaptıktan sonra kaymakamlığa terfi etmiştir. Sırasıyla 1910'da Iğın, 1910'da Peklin, 1912'de Vilçettrin, 1912'de Koçana, 1915'de Kâhta, 1916'da Çarşamba ve 1917'de Bafra Kazaları kaymakamlıklarına atanmıştır. BOA, *DH.SAİDd*, 168/231.

⁹⁹⁶ BOA, *BEO*, 4177/313232.

⁹⁹⁷ BOA, *BEO*, 4343/325717; BOA, *İ.DH*, 1512/96.

⁹⁹⁸ BOA, *DH.ŞFR*, 501/2.

⁹⁹⁹ BOA, *DH.ŞFR*, 58/277; BOA, *DH.ŞFR*, 58/278.

Dâhiliye Nezaretinin tezkiyesine cevaben Mehmed Halid Bey'in 22 Aralık tarihli irade-i seniye ile azledildiği bildirilmiştir¹⁰⁰⁰.

Görevini suistimal eden diğer bir görevli ise Kahta kaymakamı İbrahim Hakkı Bey olmuştur. Mamuretülaziz tahkik heyeti başkanı Mazhar Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine çekilen telgraftaki ifadelerle göre; Malatya'dan yola çıkarılan Erzurum Ermeni kafilesinin sevkinde Hısnımansur kaymakamı görevliydi. Ancak Kahta kaymakamı İbrahim Hakkı Bey sevk konusunda yetkisi olmadığı halde ilçe sınırlarını terk ederek kafilere müdahale etmiş ve Hısnımansur kaymakamı ile aralarında ihtilaf çıkmıştır. İki kaymakam arasındaki anlaşmazlık kafilenin dağ başında üç gün kalmasına ve Ermenilerin mallarının gasbedilmesine neden olmuştur. Ayrıca diğer yerlerden getirilen ve Kahta kazasından geçirilen Ermeni kafileleriyle yerli Ermenilerin sevki esnasında bir çok para ve eşyanın İbrahim Hakkı Bey'in istihdam ettiği resmi ve hususi araçlar ile alındığı hâlde mal sandığına teslim olunan miktarın on bin kuruş civarında bulunduğu tespit edilmiştir. Tahkik heyeti başkanı Mazhar Bey, söz konusu suistimallerin yapılan ihbarlar ve açık deliller ile anlaşıldığını 22 Aralık 1915 tarihinde şifre telgrafla Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Telgrafta İbrahim Hakkı Bey'in divân-ı harbe tevdi edilmesi gerektiğini bildirmiştir¹⁰⁰¹. Bunun üzerine 29 Aralık 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Mamuretülaziz vilayetine telgraf gönderilmiştir(EK-15). Telgrafta kaymakamın yaptığı suistimaller belirtilerek onun divan-ı harbe verilmesi konusunda vilayetin görüşü istenmiştir¹⁰⁰². Mamuretülaziz'den 1 Ocak 1916'da Dâhiliye Nezaretine gönderilen cevabi telgrafta *irtikab* nedeniyle zan ve şüphe altında olan bir zatın hükümet reisi idarede bulunmasının uygun olmayacağı belirtilmiştir. Bu nedenle Kahta kaymakamı İbrahim Hakkı Bey'in divan-ı harbe tevdiinin münasip olacağı bildirilmiştir¹⁰⁰³.

Konuyla ilgili 6 Ocak 1916'da Mamuretülaziz vilayetine çekilen başka bir telgrafta Ermenilerin sevki esnasındaki uygunsuz hareketlerinden dolayı Kahta kaymakamı İbrahim Hakkı Bey'in divân-ı harbe-i örfiye tevdiinin tahkik heyeti başkanı Mazhar Bey'e cevâben tebliğ olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İbrahim Hakkı Bey'in azline dair işlemlerin ise divân-ı harbe verilecek karara bağlı olduğundan şimdiden işten el çektirilmesi istenmiştir¹⁰⁰⁴. Divan-ı harbe gönderilen İbrahim Hakkı Bey Akçadağ kaymakamıyla

¹⁰⁰⁰ BOA, *BEO*, 4390/329204.

¹⁰⁰¹ BOA, *DH.ŞFR*, 502/39.

¹⁰⁰² BOA, *DH.ŞFR*, 59/146.

¹⁰⁰³ BOA, *DH.ŞFR*, 503/63.

¹⁰⁰⁴ BOA, *DH.ŞFR*, 59/235; BOA, *DH.ŞFR*, 59/236.

birlikte Dersaadet'te yargılanmıştır. Divan-ı harbdeki mahkemesi devam ederken kendisi de burada bulunmuştur. Dersaadet'te bulunduğu süre zarfında yerine vekâleten başka biri görev yapmıştır. Bu sırada Mamuretülaziz valisi Sabit Bey 6 Haziran 1916'da Dâhiliye Nezaretine telgraf göndermiştir. Sabit Bey telgrafta, Akçadağ kaymakamı Asım Bey ve İbrahim Hakkı Bey'in beş altı aydır divan-ı harbde yargılandıklarını ve kendileri de Dersaadet'te bulunduğu beraat etseler bile tekrar vilayete gelmeyeceklerini ifade etmiştir. Bu nedenle Akçadağ ve Kahta kazalarının daha uzun süre vekaleten idaresinin uygun olmayacağını belirtmiştir¹⁰⁰⁵. Dolayısıyla Asım Bey ile İbrahim Hakkı Bey'in divan-ı harbe verilen diğer kaymakamlar gibi azledilerek yerlerine yenilerinin tayin edilmesini istemiştir¹⁰⁰⁶. Mamuretülaziz valisinin talebi üzerine 29 Haziran 1916 tarihli irade-i seniye ile Asım Bey'le birlikte İbrahim Hakkı Bey görevlerinden azledilmiştir. İbrahim Hakkı Bey'in yerine Kahta'ya Keban kaymakamı Talat Bey tayin edilmiştir¹⁰⁰⁷. Hatta karar tebliğ edilmeden Mamuretülaziz vilayeti 1 Temmuz 1916'da Dâhiliye Nezaretinden kaymakamlar hakkında gönderilen telgrafa cevap verilmesini istemiştir¹⁰⁰⁸. Görevinden azledilen İbrahim Hakkı Bey yargılama neticesinde beraat etmiş olmalıdır. Çünkü kendisi 25 Ocak 1917 tarihli irade ile Çarşamba kaymakamı olarak tayin edilmiştir¹⁰⁰⁹.

Hısnımansur ve Kahta'da tehcir sürecindeki suistimaller nedeniyle yargılananlar sadece kaymakamlar ile sınırlı kalmamıştır. Hısnımansur'da kaymakam dışında; Jandarma Mülazımı Emin Efendi vazife ve nüfuzu me'muriyetini suiistimal suçundan, kaymakamın kardeşi Ali Paşa ahz¹⁰¹⁰, gasb ve emniyeti suiistimal suçundan, Yeni Pınar Mahallesi'nden Osman oğlu Hüseyin *izale-i biker* suçundan, Musalla Mahallesi'nden Mehmed Salih oğlu Abdo ahzlik suçundan divan-ı harbde yargılanmıştır. Kahta'da ise kaymakamın yanı sıra ahaliden Hacı Bedri Ağa ve kardeşi Zeynel Bey ahz ve gasb suçundan yargılanmıştır¹⁰¹¹. Ancak bu kişilerin ceza alıp almadıklarına dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

¹⁰⁰⁵ Her ne kadar tehcir suçları Dersaadet divan-ı harbi örfisinde yargılansa da uzak vilayetlerdeki kişilerin burada yargılanmaları çeşitli müşkülâtlara sebep olmuştur. Bu nedenle konuyla ilgili olarak 1919 yılında divan-ı harbi örfi müdde-i umumiliğinin tezkiresi Meclis-i Vükelada kabul edilmiştir. Söz konusu tezkire ile Mamuretülaziz ve Diyarbekir gibi uzak vilayetlerdeki tehcir suçlarından dolayı maznun ve mevkuf olanlar ile dinlenilmesi gereken şahitlerin civar divan-ı harbi örfilere, olmadığı takdirde suçlarına göre ait oldukları mahkeme-i adiyeye gönderilmeleri uygun görülmüştür. BOA, MV, 215/119; BOA, BEO, 4574/343026.

¹⁰⁰⁶ BOA, DH.ŞFR, 522/52.

¹⁰⁰⁷ BOA, BEO, 4420/331463.

¹⁰⁰⁸ BOA, DH.ŞFR, 524/78.

¹⁰⁰⁹ BOA, BEO, 4452/333837.

¹⁰¹⁰ Sözlükte "alma, kabul etme" anlamlarına gelmektedir. Devellioğlu, s. 20.

¹⁰¹¹ BOA, HR.SYS, 2882/29, belge no 5.

5.6.5.2. Behisni’de yaşanan suistimaller ve yargılamalar

Ermeni sevkiyatının yapıldığı sırada Behisni’de kaymakam olarak Edhem Kadri Bey¹⁰¹² görevde bulunuyordu. Edhem Kadri Bey en son Yenihan kaymakamı olarak görev yapmış, ancak görevini layıkıyla yerine getiremediği için Sivas vilayetinin isteği üzerine 21 Kasım 1914 tarihinde azledilmiştir¹⁰¹³. Behisni kaymakamı Hamdi Bey’in azliyle onun yerine 15 Mart 1915 tarihli irade ile Behisni’ye kaymakam olarak tayin edilmiştir¹⁰¹⁴. Edhem Kadri Bey Ermeni işlerinde bazı yolsuzluklara karıştığı ve görevini suistimal ettiği için azledilmiş ve hakkında gerekli işlemler yapılmıştır. Tahkik heyeti başkanı Mazhar Bey 12 Ocak 1916 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafla Edhem Kadri Bey’in divan-ı harbe gönderilmesi için izin istemiştir. Telgrafta, yapılan soruşturma sonucunda, Emval-i Metruke¹⁰¹⁵ Komisyonu¹⁰¹⁶ başkanı olan Edhem Kadri Bey’in kazadan gönderilen Ermenilerin emval-i metrukesinde önemli ölçüde zarara sebep olduğu ve suistimallere neden olduğu bilgisi verilmiştir. Telgraftaki bilgilere göre kaymakamın kanunlara aykırı olduğu tespit edilen hareketleri şunlardır: Behisni’deki 400 Ermeni hanesinden 8-10 tanesini ve Ermenilere ait olan 128 dükkândan ise sadece 10 kadar dükkân ve mağazayı mühürlemek, geri kalan ev ve dükkânlarla ilgili böyle bir işlem yapmamak. Ermenilerin mallarının korunması için güvenilir olmadıkları bilinen bekçileri yörenin ileri gelenlerinin

¹⁰¹² Edhem Kadri Bey, Hocazade Kadri Efendi’nin oğludur. 1878 yılında Ayıntab kazasında doğmuştur. Dersaadet Mekteb-i Mülkiyesinden mezun olduktan sonra 1905 yılında Halep vilayeti maiyyet memuriyetine, 1906 yılında Enderun kazası kaymakam vekâletine atanmıştır. Daha sonra kısa bir süre Göğün kazasında Aşar Memuriyetinde bulunmuştur. Edhem Kadri Bey 1908 yılında Pazarcık kazası kaymakam vekâletinde, 1909 yılında ise Mısra kazası kaymakam vekâleti görevine istihdam edilmiştir. Daha sonra ise 1909’da Mecitözü, 1911’de Lâdik, 1912 yılında Yenihan (Yıldızeli) kaymakamlıklarına atanmıştır. Edhem Kadri Bey 1914 yılında Behisni kaymakamı olarak tayin edilmiştir. 1917’de Kemah, 1919’da Nusaybin kazaları kaymakamlıklarına atanmıştır. Nusaybin Kaymakamı iken 1920 tarihinde kaymakamlıktan ve memuriyetten istifâen ayrılmıştır. BOA, *DH.SAİDd*, 151/233.

¹⁰¹³ BOA, *İ.DH*, 1511/6.

¹⁰¹⁴ BOA, *BEO*, 4343/325717; BOA, *İ.DH*, 1512/96.

¹⁰¹⁵ Terk edilmiş, bırakılmış, sahipleri bilinmeyen mallar. Devellioğlu, s. 220.

¹⁰¹⁶ Sevkedilen Ermenilerin geride kalan mallarının korunması için kurulan komisyon. Meclis-i Vükela’nın sevk ve iskân kararını kabul ettiği 30 Mayıs 1915 tarihli toplantısında emval-i metruke komisyonunun ne şekilde tesis edileceği belirtilmişti. Buna göre doğrudan doğruya Dâhiliye Nezaretine bağlı olacak bu komisyonlar bir başkanla bir dâhiliye ve bir de maliye memurundan oluşacaktı. Bu komisyonlar sevk edilen Ermenilerin buldukları yerlere gönderilecekti. Bu kişiler maaşlı memurlardan görevlendirilecek ve gerekli kararları almak ve uygulamak yetkisine sahip olacaktı. Ancak komisyon gönderilmeyen yerlerde ise gerekli çalışmalar talimatnameler doğrultusunda valiler tarafından yürütülecekti. Daha sonra 10 Haziran 1915 tarihindeki talimatname ile tehcir edilen Ermenilerin malları koruma altına alınmış ve talimatname ile oluşturulması öngörülen emval-i metruke komisyonları kurulmuştur. Komisyonlar boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları belirleyecek ve ayrıntılı bir şekilde defterlerini tutacaktı. Defterlerin biri mahalli kiliselerde diğeri mahalli yönetime ve biri de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşyalar ile hayvanlar açık arttırma ile satılıp, parası korunacaktı. Ermeniler dönünceye kadar bu malların korunmasından hem komisyon hem de mahalli idareler sorumlu olacaktı. BOA, *MV*, 198/24; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, s. 8.

uyarlarına rağmen istihdamlarında ısrar etmek. Ermenilere ait malların kaydedilmesi gereken defterleri tutmamak. Hane ve dükkânlarda bazı eşyalar için depo olarak kabul edilen kilisenin açılması ve içerisinde bulunan malların satış işlemlerini bir heyet huzurunda yapmayarak yolsuzluğa ortam hazırlayacak bir tarzda hareket etmek. Mahalli memurların emval-i metrukenin müzayedesine katılmalarına izin verilmediği halde¹⁰¹⁷ Behisni'de bulunan mahalli memurların katılımına izin vermek. Bunların en mühim ve ekser kısmının büyük miktarda eşya satın almalarına ortam hazırlamak ve kendisinin dahi bizzat satış işlemlerine katılması. Veresiye adı altında memurlar tarafından yöre halkına 13.232 kuruşluk eşya satıldığı halde parasının ödenmemesi ve bedellerinin ileri bir tarihe ertelenmesi. Ermenilere ait eşyaların satışı sırasında bölge halkı ve hazinenin çıkarlarını gözetmemek ve müzayedeye fesat karıştırmak. Müzayedeye katılan bazı memurlara daha kıymetli eşya vermek amacıyla hareket etmek. Maliye tarafından Ermeniler adına kayıtlı olan koyunlardan 290 baş koyunun herhangi bir araştırma yapılmaksızın Müslümanlara ait olduğu belirtilerek bu havanların elden çıkmasına meydan vermek. Yine 400 baş hayvanın da kaybolmasına neden olmak. Bir Ermeni kızının hanesi mühürlenmişken haneyi zorla açtırıp kendi evinin odun ve ot gibi ihtiyaçlarını parasız olarak buradan temin etmek. Kaymakamın emval-i metruke arasında bulunan bazı mahsulâtı ancak müzayede yoluyla alabilmesi mümkün iken kendi hayvanları için istediği miktarda mal ile doru renkte bir atı almak. Behisni Ermenilerinin en zengin olanın evindeki eşyaları parasız olarak almak. Bazı Ermeni işlerinin yapılmasında gayrimeşru kazanç elde etmek. Ermenilerin Behisni'den sevkinin tahkikat zamanına kadar birkaç ay gecikmesine neden olmak. Emval-i metrukede önemli miktarda zayıat meydana geldiği halde hiçbir gün tedbir almamak¹⁰¹⁸.

Edhem Kadri Bey'in tespit edilen suistimalleri üzerine 20 Ocak 1916'da Mamuretülaziz vilayetine telgraf gönderilmiştir. Telgrafta özetle tahkik heyeti başkanı Mazhar Bey'in Edhem Kadri Bey ile ilgili beyanları tekrar edildikten sonra kaymakamın divan-ı harbe verilmesi ile ilgili vilayetin görüşü sorulmuştur¹⁰¹⁹. 21 Ocak 1916'da Mamuretülaziz'den Dâhiliye Nezaretine çekilen telgrafta vilayetçe Edhem Kadri Bey'in divan-ı harbe verilecek kadar bir suçunun olmadığı beyan edilmiştir.

¹⁰¹⁷ Bazı yerlerde memurların bu gibi işlere müdahale ettikleri şeklindeki haberler üzerine, 4 Ağustos 1915'te İskân-ı Aşar ve Muhacirin Müdüriyeti ilgili vilayetlerin Emval-i Metruke Komisyon Riyasetlerine telgraf göndermiştir. Telgrafta memurların bu yöndeki hareketlerinin suistimallere sebep olacağı gerekçesiyle devlet memurlarının mal ve eşya satışlarına katılmalarının katıyen uygun görülmediği belirtilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 54/259.

¹⁰¹⁸ BOA, *DH.ŞFR*, 505/31.

¹⁰¹⁹ BOA, *DH.ŞFR*, 60/61.

Dolayısıyla kendisinin divan-ı harbe verilmesine ihtiyaç olmadığı ifade edilmiştir¹⁰²⁰. Ancak Mazhar Bey 2 Şubat 1916'da Diyarbekir'den Dâhiliye Nezaretine çektiği telgrafta Edhem Kadri Bey'le birlikte emval-i metrukede suistimali bulunanların evrakının divan-ı harbe gönderildiğini belirtmiştir¹⁰²¹. Konuyla ilgili daha sonra 1 Mart 1916 tarihinde Nazır Talat imzasıyla ve Diyarbekir vilayeti vasıtasıyla heyet-i tahkikiye reisi Mazhar Bey'e şifreli cevabi telgraf gönderilmiştir. Telgrafta Behisni kaymakamı Edhem Kadri Bey'in bildirilen uygunsuz hal ve hareketlerinden dolayı divan-ı harbi örfiye gönderilmesinin uygun olduğu ifade edilmiştir¹⁰²². Aynı şekilde Mamuretülaziz vilayetine de telgraf gönderilmiştir(EK-16)¹⁰²³.

Daha sonra 15 Mart 1916 tarihinde Dâhiliye nazırı Sadarete gönderdiği yazıda Edhem Kadri Bey'in Ermeni işlerindeki kanun dışı hareketlerinden dolayı divan-ı harbi örfiye tevdiinin mahalline tebliğ edildiğini bildirmiştir. Mevcut şartlarda kaymakamlığın uhdesinde bulunmasının uygun olmayacağı ve azledilmesi gerektiğini de belirtmiştir. Bunun üzerine Edhem Kadri Bey memurun nizamnamesinin 27. maddesi mucibince 19 Mart 1916 tarihli irade-i seniye ile azl edilmiştir¹⁰²⁴.

Divan-ı harbe gönderilmeyen Edhem Kadri Bey'in sadece görevinden bir süreliğine azledildiği ve başka bir ceza almadığı anlaşılmaktadır. 18 Kasım 1916 tarihinde Memurin Kalemi Müdüriyetinden Mamuretülaziz Vilayeti'ne çekilen telgrafta eski Behisni Kaymakamı Edhem Kadri Bey hakkındaki evrakın hızlı bir şekilde gönderilmesi istenmiştir¹⁰²⁵. 21 Kasım 1916 tarihinde Mamuretülaziz'den gönderilen cevabi telgrafta Edhem Kadri Bey hakkındaki evrakın vilayet tahkik heyeti başkanı Mazhar Bey tarafından doğruca divan-ı harbe gönderildiği ve *mumaileyh* hakkında Mamuretülaziz valiliğince tahkik evrakı olmadığı belirtilmiştir¹⁰²⁶. Edhem Kadri Bey, 1917 yılı Haziran ayında Kemah kaymakamlığına tayin edilmiştir¹⁰²⁷.

Behisni'de Ermenilerin sevki sırasında suistimali bulunan yalnızca kaymakam Edhem Kadri Bey değildi. Belediye Reisi Mehmed Ağa, Mal Müdürü Hüseyin ve muavini Mehmed Efendilerin de emval-i metrukede suistimalleri olduğu anlaşılmıştır. Mülkiye

¹⁰²⁰ BOA, DH.ŞFR, 506/40.

¹⁰²¹ BOA, DH.ŞFR, 507/105.

¹⁰²² BOA, DH.ŞFR, 61/160.

¹⁰²³ BOA, DH.ŞFR, 61/165.

¹⁰²⁴ BOA, BEO, 4404/330271; BOA, İ.DUİT, 114/1.

¹⁰²⁵ BOA, DH.ŞFR, 70/29.

¹⁰²⁶ BOA, DH.ŞFR, 538/9.

¹⁰²⁷ BOA, BEO, 4473/335430.

müfettişliği tarafından bilgi verilmesi üzerine bu kişilerin azledilmeleri için Memurin Kalemi Müdüriyetinden 3 Aralık 1916'da Mamuretülaziz vilayetine telgraf çekilmiştir¹⁰²⁸.

¹⁰²⁸ BOA, *DH.ŞFR*, 70/163.

6. ASAYİŞ OLAYLARI ve SOSYAL HAYATTA MEYDANA GELEN OLAYLAR

6.1. Aşiretler Arasındaki Mücadeleler ve Gayrimüslimler

Sosyo-politik bir birim olan aşiretler Osmanlı toplum yapısının unsurlarından biridir. Mamuretülaziz vilayetine bağlı Dersim, Akçadağ, Hısnımansur ve Kahta gibi kazalarda da birçok aşiret bulunmaktaydı. Yöre ahali uzun yıllar boyunca *mütegallibeden* olan aşiret reislerinin elinde ezilmiştir¹⁰²⁹. Bu nedenle bölgede öteden beri devam eden asayiş problemlerinin başında aşiretler arasındaki mücadeleler gelmiştir¹⁰³⁰. Aşiretler çeşitli nedenlerle birbirlerinin köylerine saldırıyor, bu sırada yaşanan gasp, katl ve yağma olayları sonucunda Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler de muzdarip oluyordu. Gayrimüslimler diğer konularda olduğu gibi aşiretlerin saldırılarıyla ilgili şikâyet ve taleplerini münferit olarak ya da dini liderleri vasıtasıyla merkezi hükümete telgraf göndererek iletmiştir.

6.1.1. Hısnımansur'da yaşanan olaylar

Hısnımansur ve Kahta kazalarında bulunan aşiretler arasında eskiden beri birtakım mücadeleler yaşanmaktaydı. Söz konusu çatışmalar XX. yüzyılın başlarında tahammül edilemez noktaya gelmiştir. Neticede hem Müslüman halk hemde gayrimüslim halk olaylardan dolayı çeşitli mağduriyetler yaşamıştır.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Hısnımansur ve Kahta'da bulunan aşiretler kışkırtma ve fitne sonucu basit sebeplerle birbirlerine saldırıyor ve zarar veriyorlardı¹⁰³¹. Hısnımansur'un Kavi aşiretiyle Kahta'nın Rişvan aşiretleri öteden beri birbiriyle mücadele halinde bulunuyordu. İki aşiret arasında yaşanan şiddet olayları XX. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Bu aşiretler arasındaki çatışmalar hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin ortak problemlerinden biri olmuştur. Bölge halkı yaşadığı mağduriyetleri gönderdiği telgraflarla yetkililere bildirerek yardım istemiştir. Hısnımansur'dan gönderilen telgraflarda da olayların hangi boyutlara vardığını görmek mümkündür.

¹⁰²⁹ BOA, *DH.MUI*, 82/47, belge no 3.

¹⁰³⁰ Adıyaman'da aşiretler arasında yaşanan mücadeleler bu çalışmanın sınırlarını aştığından burada sadece olayların gayrimüslimlere bakan yönleri ele alınacaktır.

¹⁰³¹ BOA, *DH.ŞFR*, 248/39.

Ulemadan Melikzade Hasan ile birlikte birçok kişi 24 Mayıs 1900'da Hısnımansur'dan Dâhiliye Nezaretine ve Sadarete telgraf çekmiştir. 10'u Hristiyan olmak üzere toplam elli kişinin imzasını taşıyan telgraftaki ifadelerle bakılırsa Hısnımansur'da durum hiç de iç açıcı görünmemektedir. Söz konusu telgrafta, aşiretler arasındaki mücadeleden dolayı oluşan mağduriyetler dile getirilmiştir. Buna göre Hısnımansur mülhakatıyla, Kahta ve Pötürge çevrelerinde bulunan Rişvan ve Kavi aşiretleri arasındaki nifağın bidayet mahkemesinin teşkilinden¹⁰³² sonra son bulduğu belirtilmiştir. Böylelikle her tarafta asayişin yeniden tesis olduğu ifade edilmiştir. Ancak Kahta kazasının Tokaris nahiyesinden Osman Ağa¹⁰³³ ile Zıravkan nahiyesinden Bedir Ağa'nın¹⁰³⁴ hükümet memurlarının su-i idare ashabından olanları sayesinde kendi kazalarına mensup ahali ve fukarayı pençe-i zulüm ve taaddilerine aldıklarını ve halkı perişan duruma getirdiklerini belirtmişlerdir¹⁰³⁵. Devamında bu kişilerin askerlik işlerinde bir kısım nüfusu saklı tutarak aşar ve ağnam tahsilinde hazineyi zarara uğrattıkları ifade edilmiştir. Adı geçen ağaların Rişvan ve Kavi aşiretlerini Samsat nahiyesinin bazı köylerine karşı kışkırtıp silahlandırdıklarını beyan etmişlerdir. Aşiret mensuplarının Camcı(?) karyesi ile Birik karyesinde beş evi tamamen yaktıklarını, evleri yanan ahalinin çoluk çocuklarının ağaçlar altında barınacak yer aradıklarını ifade etmişlerdir. Ancak Osman ve Bedir Ağa'nın

¹⁰³² Kahta'da bidayet mahkemesinin açılması, genelde asayiş olayları, özelde aşiretler arası çatışmalar açısından oldukça önemliydi. Kahta'daki bidayet mahkemesi 1896 yılında Pötürge'nin kaza olmasıyla birlikte buraya taşınmıştı. Bu tarihten itibaren Kahta'nın adli işlerinin önce Pötürge'den yapılması öngörülmüş, ancak daha sonra buraya daha yakın olan Hısnımansur'dan yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Kahta halkı mahkemenin tekrar açılması için merkezi hükümete defalarca telgraf göndermiştir. Söz konusu telgraflarda bölgede asayiş ve güvenliğin sağlanması, ayrıca aşiretler arasındaki çatışmaların sona erdirilmesi açısından mahkemenin tekrar açılmasının önemli olduğu özellikle vurgulanan hususlardan olmuştur. Ayrıca mahkeme açılmadığı takdirde kazanın eski haline döneceği, bunun da halkın birbirlerine zarar vermesine yol açacağı ve böylelikle asayiş-i mahalliye'nin büsbütün şirazeden çıkacağı ifade edilmiştir. Kahta'daki Müslüman ve Hristiyan halkın ısrarlı talebi üzerine, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesinde yapılan görüşmeler neticesinde 1898 yılında kazada tekrar bidayet mahkemesi teşkil edilmiştir. BOA, ŞD, 1474/7; BOA, ŞD, 1471/26; BOA, ŞD, 2656/17; BOA, İAZN, 15/34; BOA, BEO, 1119/83906; BOA, BEO, 670/50179.

¹⁰³³ Dönemin Kahta'sında önemli figürlerden biridir. Uzun yıllar Merdis Nahiyesi'nin müdürlüğünü de yapan bu aşiret liderinin ismi kaynaklarda "Osman Ağa, Kahtalı Osman Paşa, Tokarisli Osman Paşa, Sefer Ağazade Hacı Osman Ağa, Hacı Osman Paşa" gibi farklı şekillerde geçmektedir. BOA, DH.MKT, 2844/8; BOA, DH.TMIK.M, 146/12, belge no1; BOA, DH.TMIK.S, 33/31; BOA, DH.MKT, 452/44; BOA, BEO, 2070/155232, belge no 3.

¹⁰³⁴ Zıravkan aşireti reisi Bedir Ağa da Osman Paşa gibi yerel hükümet görevlileri ile iyi ilişkiler içinde bulunuyordu. Bedir Ağa'nın kan kardeşi olan Malatya idare meclisi azalarından Herekezade Hacı Abdullah Efendi nüfuzundan aldığı güçle Bedir Ağa'yı bölgede bir derebeyi derecesine çıkarmak maksadı taşıyordu. Bu nedenle onu birçok olumsuz gelişmeye teşvik ediyordu. BOA, DH.ŞFR, 266/21.

¹⁰³⁵ Aşiret liderleri ile ilgili benzer ifadeleri mahalli yöneticiler de dile getirmiştir. Daha sonraki dönemlerde Kahta'ya giden Malatya nutasarı ve müdde-i umumisi gönderdikleri telgrafta aşiret liderlerinin görünürde hükümete sadık göründükleri halde gerçekte durumun böyle olmadığını, bu kişilerin memuruna varıncaya kadar bütün halkı kendilerine esir ettiklerini, vilayet ve livada bulunan hamilerinden aldıkları güçle ve bölgedeki nüfuzları sayesinde birçok işler çevirdiklerini vurgulamıştır. BOA, DH.MUİ, 82/47, belge no 3.

adamlarının buna da mani olduklarını, köylülerin mal ve eşyalarını tahrip ve yağma ettiklerini, bunların saldırısı sonucu bir gün içinde yedi kişinin öldüğünü ve on beş kişinin de yaralandığını beyan etmişlerdir. Telgrafta; kaza ahalisinin perişan halde bulunduğunu dile getiren Hasan ve arkadaşları, eşkıya reislerinden Osman Ağa'nın vilayete giderek götürdüğü on bin lira para ile olayı kapattığını belirtmiştir. Bedir Ağa'nın nüfuzu sayesinde bazı köyleri Kahta'ya ilhak ettirme sözü vererek kendisine biat ettirdiğini de ifade etmişlerdir. Ayrıca hamidiye alayları teşkil ederek kendilerini vergiden muaf tutacağı sözünü verdiğini de beyan etmişlerdir. Hısnımansur'da Rişvan ve Kavi aşiretleri arasında yaşanan anlaşmazlıktan dolayı halkın çok zor durumda olduğunu ifade eden telgraf sahipleri, kazanın asayiş ve güvenliğinin bozulduğunu vurgulamış, bu nedenle gerekenin yapılması istemiştir¹⁰³⁶.

Hısnımansur'da yaşanan durumun Dâhiliye Nezaretine ve Sadarete bildirilmesiyle 29 Mayıs 1900 tarihinde vilayete yazı gönderilmiştir. Yazıda şikâyetlerle ilgili seri bir şekilde tahkikat yapılarak gereğinin yapılması istenmiştir¹⁰³⁷. Tebligat üzerine tahkikat yapılmış ve aşiretler arasında yaşanan son olaylarda Kavi aşiretinden üç kişinin öldüğü, üç kişinin de yaralandığı belirlenmiştir. Tahkikat neticesinde başka olumsuz durumlar da ortaya çıkmıştır. Olaylarla ilgili tahkikat yapılırken bu sırada bazı memurların görevlerini ihmal ettikleri anlaşılmıştır. Tahkikat için bidayet mahkemesi memurları olay yerine gönderildiğinde, kaymakamın bu görevlilerle birlikte gitmekten imtina ettiği ortaya çıkmıştır. Bu gibi durumlarda kaymakamın bir an önce olay yerine gidip tahkikat işlemlerinin yapılması, suçluların yakalanması gibi hususlarda diğer memurlara destek olması gerekirken görevini ihmal ettiği belirlenmiştir. Yaşanan suistimallerin vilayet istinaf müdde-i umumiliğinden bildirilmesi üzerine Dâhiliye Nezareti Mamuretülaziz vilayetine yazı göndererek olaylarda ihmali görülen görevliler hakkında gerekenin yapılarak neticesinin bildirilmesini istemiştir¹⁰³⁸. Mamuretülaziz vilayeti olay bertaraf edildikten sonra ihmali görülenlerle ilgili gerekeni yapmıştır¹⁰³⁹.

Melikzade Hasan ve refiklerinden sonra 28 Mayıs 1900 tarihinde Hısnımansur ulemasından Hilmi ile Hristiyanlar adına Artin ve tüccar namına iki kişi yine Dâhiliye

¹⁰³⁶ BOA, *DH.TMIK.M*, 87/24, belge no 1 ve 2.

¹⁰³⁷ BOA, *DH.TMIK.M*, 87/24, belge no 3.

¹⁰³⁸ BOA, *DH.MKT*, 2381/29.

¹⁰³⁹ Hısnımansur ve Kahta kazalarındaki vukuat bitirildikten sonra ihmali ve dirayetsizliği görülen Hısnımansur kaymakamı Derviş Efendi'nin yerine Haşim Bey tayin edilmiştir. Ancak Haşim Bey Hısnımansur ve Kahta'da inzibat ve asayiş gibi hususlarda başarılı çalışmalar yaptığı halde göreve başladıktan birkaç ay sonra yerine başka bir kişi tayin edilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 261/52; BOA, *DH.ŞFR*, 267/77.

Nezaretine ve Sadarete yardım telgrafı göndermiştir. Adı geçen kişiler daha önce de (24 Mayıs'ta) telgraf çektiklerini ancak bir netice alamadıklarından dolayı eşkıyanın saldırılarını günden güne arttırdığını ve dört beş koldan kazaya hücum ettiklerini dile getirmişlerdir. Hilmi ve arkadaşları saldırılar sonucu köylerinin yakıldığı, mal ve eşyalarının yağma edildiği, adeta katliam yapıldığı, can ve mallarının ateşler içinde kaldığı bilgisini vermiştir. Telgraf sahipleri saldırılardan dolayı *el aman el aman* diye hükümetten yardım istemiştir. Hilmi ve arkadaşlarının müracatı üzerine vilayetten durumun acil bir şekilde incelenmesi istenmiştir¹⁰⁴⁰.

Aşiretler arasındaki mücadelelerin devamıyla birlikte yaşanan şiddet olaylarını sona erdirmek için askeri kuvvete ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle Hısnımansur'daki durum 4. Ordu müşiriyetine bildirilmiştir. Müşir Zeki Paşa gönderdiği cevabi telgrafta; Kahta ve Hısnımansur kazalarında birkaç aşiret arasında yaşanan çekişmenin, öteden beri bunlar arasında yaşanan olağan şeyler olduğunu ifade etmiştir. Müşir Zeki Paşa, eşraf-ı mahalliye ile aşiretlerin barıştırılmasını ve olayların bu şekilde bertaraf edilmesini istemiştir. Ayrıca gerekli tedbirlerin alınmasını ve işin üslub-ı hakimane ile düzeltilmesi yönünde görüş bildirmiştir¹⁰⁴¹.

Müşir Zeki Paşa'nın *üslub-ı hakimane* olarak ifade ettiği yöntem aşiretlerin neden olduğu sorunları çözmek için hükümet tarafından sıkça başvurulmuş bir yöntem olmuştur. Söz konusu yönetime göre askeri önlemler almak yerine aşiretler ile görüşülerek barışın sağlanması suretiyle sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede aşiretler arasındaki husumeti bitirmek için Malatya ve Hısnımansur'dan memurlar gönderilmiş ancak bunlar muvaffak olamamıştır. Çünkü Hısnımansur kazasının ileri gelenlerinden ehl-i fesad birkaç kişinin işi bozmak için *ifsadatta* buldukları anlaşılmıştır. Memurların başarısız olmaları nedeniyle Vali Rauf bizzat kendisi 1900 yılının Mayıs ayı sonlarında merkez vilayetten Malatya'ya giderek konuyla ilgilenmiştir. Aşiretlerin kendi aralarında geçerli usullere göre barıştırılmaları için tekrar ulema ve eşraftan memurlar gönderilmiştir. Böylelikle şimdilik aşiretler arasında barış sağlanmış ve olayların önü alınmıştır¹⁰⁴².

Alınan tedbirler ve yapılan çalışmalar neticesinde aşiretlerin barıştırılmasından sonra iki kaza sınırında bulunan ve olaylardan dolayı boşaltılan 30 köy ahalisi de tekrar yerine ikame edilmiştir. Bölgede asayişin sağlanmasıyla birlikte halk mahsullerini toplamaya başlamıştır. Aşiretler arasındaki olaylarda yağma ve talan ile birlikte öldürme ve

¹⁰⁴⁰ BOA, DH.TMIK.M, 87/22.

¹⁰⁴¹ BOA, DH.TMIK.M, 92/22, belge no 3.

¹⁰⁴² BOA, DH.TMIK.M, 92/22, belge no 5; BOA, DH.ŞFR, 247/112.

yaralama olayları da yaşanmıştır. Ancak ilk etapta öldürme ve yaralama olaylarına karışanlarla ilgili herhangi bir adli işlem yapılmamıştır. Vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta olaya karışanlardan birkaç yüz kişi hakkında adli işlem yapılarak bunların mahkemeye sevk edilmesi durumunda aşiretler arasındaki husumetin tekrar başlayacağı ifade edilmiştir. Telgrafta zaten olayların önünün alındığı ve aşiretler arasında da barış sağlandığı belirtilerek her iki kaza mahkemesinin tahkikat-ı ve takibat-ı adliye icrasından vazgeçmesi için Adliye Nezaretine tebligat yapılması istenmiştir¹⁰⁴³. Vilayetin adli işlem yapılmaması yönündeki isteği uygun görülmüş ve olaya karışanlar dâhil hiç kimseyle ilgili adli işlem yapılmamıştır. Müşir Zeki Paşa'nın tavsiye ettiği üslub-ı hakimane siyaseti görünürde başarılı olmuştur. Ancak bu yöntemin işe yaramadığının anlaşılması uzun sürmemiş, aşiretler arasındaki olaylar devam etmiştir.

Barışın uzun sürmeyeceği bilindiğinden bölgeyi olumsuz bir şekilde etkileyen söz konusu asayiş problemini kesin olarak çözmeye yönelik çalışmalara devam edilmiştir. Mamuretülaziz valisi 1900 yılının Temmuz ayında, aşiretlerin yeniden *tahrip ve garat ve telef-i nüfus* gibi hareketlere başlamaması için tekrar Malatya'ya gitmiş, aşiretlerin aralarının bulunması için kazalara hususi kâtipler göndermiştir. Ayrıca ağustos ayında da mutasarrıf vekili Hilmi Bey Hısnımansur ve Kahta'ya gidip aşiret reislerine nasihatlerde bulunmuş ise de bir sonuç alınamamıştır¹⁰⁴⁴.

Yerel hükümet çatışmaları bitirmek için çaba sarfederken aylardır devam ettiği anlaşılan çatışmalar sonucunda pek çok kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Malatya'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafa göre 1900 yılının Eylül ayı itibariyle Kahta ve Hısnımansur kazalarında Kavi ve Rişvan aşiretleri arasında hayli vakittir devam eden düşmanlık ve çatışmadan ötürü o güne kadar 200'den fazla kişinin öldüğü ve yaralandığı ifade edilmiştir. Telgrafta; çatışmaların bitirilmesi için henüz ciddi bir girişimde bulunulmadığı, saldırıların günden güne şiddetlendiği ve yayıldığı, bu nedenle acil tedbirler alınması gerektiği vurgulanmıştır¹⁰⁴⁵. Başka bir belgede de Kahta ve Hısnımansur'da bulunan aşiretlerden Samsadlılarla Tokarisli Osman Ağa taraftarları arasında çıkan olaylarda 40 kişinin öldürüldüğü, 100 kişinin de yaralandığı ifade edilmiştir¹⁰⁴⁶.

Aşiretlerin barıştırılmasına rağmen olayların tekrar başlaması ve önüne geçilememesi üzerine askeri yönetime başvurulmuştur. Bu bağlamda Mamuretülaziz

¹⁰⁴³ BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 7; BOA, *BEO*, 1900/142429, belge no 2; BOA, *ŞD*, 2707/30, belge no 1.

¹⁰⁴⁴ BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 12.

¹⁰⁴⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 13.

¹⁰⁴⁶ BOA, *BEO*, 1900/142429, belge no 2.

vilayeti 16 Eylül 1900'da 4. ordudan asker desteği isteyerek Malatya'dan iki bölüğün Hısnımansur'a sevk edilmesini istemiştir¹⁰⁴⁷. Söz konusu bölüklerden birinin Bulam karakolu civarına, diğerrinin ise Hısnımansur ile Kahta arasında Fak(?) ile Çarkezi arasına yerleştirilmesi öngörölmüştür. Ancak 4.ordu müşiriyeti 22 Eylül tarihli cevabında vilayet dâhilinde mevcut yedi taburun dördünün Dersim'de olduğu, üçünün de mahalli asayiş ile Dersim ve Akçadağ eşkıyasına karşı görevli olduğu gerekçesiyle bölüklerin gönderilemeyeceğini, mezkûr mahallin jandarma ile idaresinden başka çare olmadığını bildirmiştir¹⁰⁴⁸. Ancak vilayet 1900 yılının Ekim ayı başında Malatya'dan askeri destek gönderilmesi yönünde tekrar talepte bulunmuştur¹⁰⁴⁹. Askeri desteğin gecikmesi dolayısıyla aşiretlerin mücadelesi hız kesmeden devam ederken bölge halkı da aşiretlerden kaynaklı yaşanan sıkıntıları merkezi hükümete iletmeye devam etmiştir.

Aşiretler arasındaki çatışmalarla ilgili 21 Ekim 1900 tarihinde ulemadan dört, muteberandan dört ve tüccardan üç kişinin imzasıyla Hısnımansur'dan Sadarete yine telgraf çekilmiştir. Telgrafta Kahta'nın Rişvan aşiretiyle Hısnımansur'un Kavi ve Hıdırsore aşiretleri arasında yedi aydan beri devam eden muhabere ve mukatele neticesinde yüzü aşkın kişinin öldüğü seksenden fazla kişinin de yaralandığı bilgisi verilmiştir. Telgrafın devamında, olaylar sırasında ekinlerin, tarım ürünlerinin gasbedilip yakıldığı ve aşiretler arasındaki çatışmaların artık şehre kadar vardığı belirtilmiştir. Ayrıca kaza ve civar köylerdeki ahaliye zulmedilmeye başlandığı ifade edilmiştir. Aşiretlerin yirmi günden beridir kasaba ve civarında ahaliye şiddetli bir şekilde saldırıda bulunduğunu belirten telgraf sahipleri, o gün iki Müslüman iki de gayrimüslimin öldürüldüğü ve yaralandığı bilgisini vermiştir. Ayrıca mal ve canlarından emin olmadıklarını, feryatlarını nasıl duyuracaklarını bilemediklerini, bir an önce bu taarruz ve tasallutların son bulmasını istemişlerdir. Asayişin sağlanması için redif askerlerinin silahlandırılmasını ve binbaşılığa haber verilerek asker-i şahanenin derhal yola çıkarılmasını bütün ahali olarak telgraf başında beklediklerini söyleyerek istirhamda bulunmuşlardır¹⁰⁵⁰. Ulemadan Hüseyin ve arkadaşlarının gönderdiği telgraf üzerine Mamuretülaziz vilayetine konuyla ilgili aynı gün telgraf gönderilerek gereğinin yapılması ve bilgi verilmesi istenmiştir¹⁰⁵¹.

Hısnımansur'dan 21 Ekim 1900 tarihinde başka bir telgraf daha gönderilmiştir. Söz konusu telgraf Hısnımansur gayrimüslim ruhani reisleri tarafından Ermeni, Katolik ve

¹⁰⁴⁷ BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 22.

¹⁰⁴⁸ BOA, *ŞD*, 1483/1, belge no 2 ve 4; BOA, *BEO*, 1559/116921.

¹⁰⁴⁹ BOA, *ŞD*, 1483/1, belge no 3.

¹⁰⁵⁰ BOA, *BEO*, 1567/117497, belge no 2.

¹⁰⁵¹ BOA, *BEO*, 1567/117497, belge no 1.

Süryani patrikhanesine çekilmiştir(EK-17). Telgrafta kaymakamın iktidarsızlığı nedeniyle¹⁰⁵² kazada asayişin olmadığı, bundan dolayı eşkıyanın hücum ettiği ifade edilmiştir. Kazada yaşanan durumun kaymakamın yetersiz olmasından kaynaklandığını, mahalli hükümete ve vilayete yaptıkları başvuruların dikkate alınmadığını belirten gayrimüslim liderler asayiş ve emniyetlerinin sağlanması için talepte bulunmuştur. Çarşının kapalı olduğunu, saldırganlara karşı can ve mal emniyetlerini olmadığını dile getiren dini liderler, aşiretler arasında altı aydır devam eden çatışmaların artık şehir merkezine de sirayet ettiği bilgisini vermiştir. Telgrafın devamında gece kasabaya hücum eden saldırganlar tarafından saat yedi civarında evlerinde çoluk çocuğu içinde yatan iki Müslüman ve iki Hristiyanın yaralandığını belirtmişlerdir¹⁰⁵³. Telgrafta bahsedilen iki Hristiyan, Süryani bir adam ile eşiydi. Çünkü aynı gün Hısnımansur'da yaşananlar vilayete de bildirilmiştir. 21 Ekim'de kaymakam, meclis idare heyeti ve ahali tarafından Hısnımansur'dan vilayete gönderilen telgrafta da gece saat yedi civarında on kadar silahlı Kürdün Hristiyan Mahallesi'nde Süryani cemaatinden birinin evine girdiği bilgisi verilmiştir. Saldırganların ev sahibi ile eşini yaralaması üzerine Müslüman ve gayrimüslim ahalinin “*söz ayağa düştü*” diyerek dükkânlarını kapattığı ifade edilmiştir¹⁰⁵⁴.

Aşiretler arasındaki çatışmaların devam etmesi, özellikle de Hısnımansur'da Kürtlerin Süryani vatandaşın evine yaptığı saldırı bölgeye askeri kuvvet gönderilmesini zorunlu hale getirmiştir. Olay sonrasında yapılan müracaat üzerine 4. orduyu hümayun müşiriyeti bu ahvalden dolayı daha önce gönderilmeleri istenen bölüklerin Hısnımansur'a hareket ettirilmesi için izin vermiştir¹⁰⁵⁵. İzin verilmesiyle birlikte vilayet tarafından Malatya mutasarrıf ve kumandanlığından söz konusu bölüklerin hemen hareket ettirilmesi istenmiştir¹⁰⁵⁶. 17 Aralık 1900 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta Malatya'da bulunan nizamiye binbaşısı kumandasıyla iki bölüğün Hısnımansur'a gönderildiği bildirilmiştir. Nizamiye binbaşısına aşiretler arasında yaşanan katl ve gasp olaylarını tahkik etmesi için bir de talimat verilmiştir. Verilen talimata göre binbaşı Hısnımansur ve Kahta kaymakamları ve heyet-i mahalliye ile müzakere edecek, katl, gasp

¹⁰⁵² Esasında gayrimüslim dini liderleri kaymakamın yetersiz olduğu şeklindeki beyanlarında haksız sayılmazlardı. Hısnımansur'da aşiretler arasında şiddetli çatışmaların yaşandığı dönemde kaymakam görevinde Ahmed Derviş Efendi bulunuyordu. Ahmed Derviş Efendi, kendisini işe güce veremeyecek derecede malul olduğundan emniyet ve asayiş-i mahalliyein sağlanmasında yetersiz kalıyordu. Bu nedenle bir süre sonra 16 Ağustos 1901 tarihinde işten el çekirilmiştir. BOA, *DH.MKT*, 2523/10.

¹⁰⁵³ BOA, *DH.TMIK.M*, 95/68.

¹⁰⁵⁴ BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 22, BOA, *ŞD*, 1483/1, belge no 4. BOA, *DH.ŞFR*, 252/88.

¹⁰⁵⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 21.

¹⁰⁵⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 252/92.

ve ihrak sonucunda oluşan hasarı tahkik ettirecekti. Ayrıca olayın müsebbiplerini ve erbab-ı ceraimin yakalanıp mahkemeye teslim edilmesini, gasbedilen malların sahiplerine geri verilmesini sağlayacaktı. Ancak bu sırada gayrimüslim dini liderlerinin ve diğer kişilerin gönderdikleri telgraflar üzerine serkitabet tarafından mutasarrıftan kazadaki olaylar ve durum hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi istenmiş ve binbaşının yapacağı tahkikata mahal olmadığı bildirilmiştir. Tahkikat yerine aşiret reisleri ile Müslüman ahalinin ileri gelenlerine nasihatlerde bulunulması yoluyla asayişin sağlanması istenmiştir¹⁰⁵⁷. Askerin Hısnımansur'a gönderilmesi hemen sonuç vermiş ve aşiretler arasındaki olaylar son bulmuştur. Böylelikle şehirde sükûnet de sağlanmıştır¹⁰⁵⁸.

Askerin olay mahalline ulaşmasıyla her ne kadar olaylar durmuş ise de bu durumun uzun sürmeyeceği bilindiğinden hükümet daha kalıcı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Aşiretler arasında barış sağlanmasının uzun süreli olarak işe yaramaması üzerine çözüm için Mamuretülaziz vilayetinden Dâhiliye Nezaretine telgraf gönderilmiştir. Telgrafta Kavi ve Rişvan aşiretleri arasında devam eden mücadelenin esasen aşiret reislerinden dokuz kadarının birbiriyle olan adavet ve husumetinden ve de Hısnımansur mütefennizanından birkaçının tahriklerinden kaynaklandığı vurgulanmıştır. Devamında mahalli durumun düzelmesi ve asayişin mümkün olması için bunların buradan kaldırılması gerektiği belirtilmiştir¹⁰⁵⁹. Aralarında düşmanlık olan aşiret reisleri ve olaylarda dahli olan Hısnımansur'un ileri gelenlerinden birkaçı 1900 yılının Aralık ayında *taht-ı muhafazada* önce Malatya'ya, oradan da vilayete gönderilmiştir. Ancak Mamuretülaziz vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta bu kişilerin burada barıştırılıp tekrar yerlerine gönderilmeleri halinde yine rahat durmayacakları ve yine birbirlerine saldıracaklarının şimdiye kadar defaatle sağlanan barışın devam etmemesiyle belli olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle söz konusu kişilerin tedip edilmeleri hakkında idareten bir muamele yapılması veyahut bunların adliye teslim edilip kanuni takibat icrasından başka çare olmadığı¹⁰⁶⁰ yönünde görüş bildirilmiştir¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁷ BOA, *DH.ŞFR*, 254/83; BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 23; BOA, *ŞD*, 1483/1, belge no 1.

¹⁰⁵⁸ BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 23.

¹⁰⁵⁹ İlerleyen zamanlarda Kahta'ya giden Malatya mutasarrıfı da her sene burada yaşanan pek çok feci olayın önlenmesi ve halkın bu ağaların zulmünden ve esaretinden kurtarılması için aşiret reisleri olan Bedir ve Emin Ağa gibilerinin devletçe uygun görülecek Siverek veya Urfa gibi bir mahalde ikamet edilmelerini tavsiye etmiştir. BOA, *DH.MUI*, 82/47, belge no 3.

¹⁰⁶⁰ BOA, *ŞD*, 1483/1, belge no 5; BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 25.

¹⁰⁶¹ Mamuretülaziz valisi Mehmed Ali tarafından daha sonraki tarihlerde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta mevcut nizamname ile bu sorunun izale edilmesinin mümkün olmadığını belirterek, bu

Mamuretülaziz'den Dâhiliye Nezaretine 5 Mart 1901'de gönderilen telgrafta iki buçuk aydır merkez vilayette tutulan aşiret reisleri ile diğer kişiler hakkında yapılacak muamele sorulmuştur¹⁰⁶². İki gün sonra verilen cevapta herhangi bir hüküm olmadan söz konusu kişileri tedip etmenin kanunen uygun olmadığı belirtilmiştir. Bu şekilde asayiş ve güvenliği ihlal edenler hakkında verilecek cezanın zaten kanunlarda olduğu ifade edilmiştir. Hısnımansur ve Kahta kazaları aşiret reisleri hakkında kanuni takibat yapılarak gereken cezanın verilmesi için bunların adliyeye teslim edilmelerinin Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesinden de tutanakla bildirildiği belirtilmiştir. Dolayısıyla söz konusu kişilerin adli mercilere gönderilmeleri istenmiştir¹⁰⁶³. Böylelikle aşiret reisleriyle birlikte olaylarda parmağı olan Hısnımansur'un hatırı sayılır kişilerinden birkaçı tutuklanmış ve mahkûm edilmiştir¹⁰⁶⁴.

Merkez vilayete gönderilen aşiret reisleriyle ağalar burada sekiz ay tutulmalarına rağmen yalnızca Bedir Ağa ile Ahmed Ağa hakkında itham mazbatası hazırlanmış ve bunlar Malatya tevkifhanesine gönderilmiştir. Aşiretler hakkındaki diğer davalar da merkez vilayet istintak dairesine nakledilmiştir. Ancak aşiretler durumdan memnun kalmamış ve aralarında tekrar şiddetli çatışmalar başlamıştır. Hatta Şemmer, Karakeçili gibi aşiretlerle aralarında anlaşmazlık olan Milli aşireti reisi İbrahim Paşa da meseleye karışmıştır. Söz konusu durum da yaşanan gaileyi daha da büyüteceğinden yine aşiretlerin uzlaştırılması icap etmiştir¹⁰⁶⁵. Bu nedenle vilayetin yazısı üzerine Bedir Ağa ve Hacı Ahmed Ağa Temmuz 1901 tarihinde mutasarrıflıkça tevkifhaneden çıkarılarak Hısnımansur'a gönderilmiştir¹⁰⁶⁶. Bedir ve Hacı Ahmed Ağa'nın Hısnımansur'a gelmesiyle aşiretler barıştırılmış, ondan sonra olaylar bitmiştir¹⁰⁶⁷. Ancak aşiret ağaları ilerleyen zamanlarda ahaliye zulmetmeye devam etmiştir. Bütün çabalara karşın aşiretler sürdürülebilir bir barış sağlanamamıştır.

mütegalibenin terbiyesi hakkında hususi bir kanunun gerekli olduğu vurgulanmıştır. BOA, *DH.MUI*, 82/47, belge no 3.

¹⁰⁶² BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 27; BOA, *DH.ŞFR*, 256/65.

¹⁰⁶³ BOA, *DH.TMIK.M*, 92/22, belge no 28; BOA, *BEO*, 1623/121724.

¹⁰⁶⁴ Aşiret reislerinin tutuklanmalarında isim benzerliğinden dolayı yanlışlıkla tutuklanıp mahkûm edilenler de olmuştur. 1906 yılında Abdurrahman Rahmi adlı şahıs, aşiret reislerine olan isim benzerliğinden dolayı tutuklanıp yedi sene müddetle mahkûm ve tevkif edildiğini belirterek tahliye edilmesi için telgraf çekmiştir. BOA, *BEO*, 2908/218095.

¹⁰⁶⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 113/11, belge no 5; BOA, *DH.ŞFR*, 269/73.

¹⁰⁶⁶ BOA, *BEO*, 1769/132652; BOA, *BEO*, 1880/140972.

¹⁰⁶⁷ BOA, *DH.TMIK.M*, 113/11, belge no 5.

6.1.2. Kahta'da yaşanan olaylar

Aşiretler arası çatışmaların yaşandığı yerlerden biri de Kahta kazasıdır. Kahta'da da aşiretler tarafından bazı köylere saldırılar yapılmış, olaylarda gayrimüslimlerden ölen ve yaralananlar olmuştur.

6.1.2.1. Olbuş köyünde meydana gelen saldırı

Kahta'da gayrimüslimlere yönelik en büyük saldırılardan birisi Olbuş'ta¹⁰⁶⁸ yaşanmıştır. Kahta'ya bağlı Olbuş köyü 142 hane olup bunların 15'inde Ermeniler ikamet ediyordu¹⁰⁶⁹. XX. yüzyılın başlarında silahlı ve kalabalık bir grup Olbuş köyüne saldırmıştır. Ermeni milletinden Bakırcıyan Bedros Olbuş'ta yaşanan olay üzerine durumu, Kahta merkezinden 8 Haziran 1901 tarihinde gönderdiği telgrafla Ermeni Patrikhanesine bildirmiştir. Bedros; köylerinin Kürtlerin hücumuna uğradığını mal ve eşyalarının yağmalandığını ifade etmiştir. Saldırı nedeniyle canlarını kurtarmak için Keferdis¹⁰⁷⁰ köyüne sığındıklarını, hükümete yaptığı müracaatların neticesiz kaldığını ve çok zor durumda olduklarını beyan ederek yardım istemiştir¹⁰⁷¹. Bedros telgrafından herhangi bir sonuç alamadığı gerekçesiyle 24 Haziran'da patrikhaneye tekrar telgraf çekmiştir¹⁰⁷². İki gün sonra da Mardo oğlu Minas köyden iki kişiyle birlikte 26 Haziran 1901'de Malatya Mutasarrıflığına gönderdikleri dilekçede daha ayrıntılı bir şekilde durumu bildirmiştir. Minas ve arkadaşlarının ifadelerine göre Olbuş köyünden Mehmed Kıyad oğlu Silo, Ramazan Kıyan oğlu Alo, Mılayı Kıyan oğlu Silo adlı kişilerle Pötürge kazasına bağlı Gerger'in Cem Nahiyesi Müdürü Kör Silo'nun oğlu Mehmed Ağa ve Gergerli Remiki Hacı ve İyad oğlu Yusuf, Vankuklu Derviş oğlu Oso, Mamı Derviş oğlu Haso ve Beybostanlı köyünden Amo'nun oğlu Mehmet ve Halid oğlu Oso köylerinden topladıkları beşyüzü aşkın kişi ile Olbuş'u muhasara etmiştir. Saldırganlar altı Ermeni'yi öldürmüş, üçünü de yaralamıştır. Ayrıca Ermenilerin mal ve eşyalarının yağmalandığını, hayvanlarının da gasbedildiğini ifade etmişlerdir. Ermeni patrikhanesi tarafından köyde yapılan okulun kitap ve diğer eşyalarının da yakılıp, evlerin harap hale getirildiğini dile getirmişlerdir. Saldırı üzerine köyden Müslüman ve Hristiyan 72 ev halkının can, ırz ve mallarını tehlikede gördükleri için Keferdis köyüne sığındıklarını dile getirmişlerdir.

¹⁰⁶⁸ Günümüzdeki ismi Köklüce olan köy Gerger ilçesine bağlıdır. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1968, s. 775.

¹⁰⁶⁹ BOA, A.MKT.MHM, 659/41, BOA, DH.TMIK.M, 109/41, belge no 6.

¹⁰⁷⁰ Günümüzde Gerger ilçesine bağlı olan köyün yeni adı Gümüşkaşık'tır. *Köylerimiz*, s. 245.

¹⁰⁷¹ BOA, DH.TMIK.M, 106/58, belge no 4.

¹⁰⁷² BOA, DH.TMIK.M, 106/58, belge no 1.

Ancak Kürtlerin ihbar etmesi üzerine Olbuş'a saldıran grubun, bu seferde Keferdis'e saldırıda bulunduğunu ifade etmişlerdir. Minas ve arkadaşları; vukuatı defalarca mahalli hükümete bildirmelerine rağmen herhangi bir sonuç alamadıkları ve gelen tahkik memurlarının geri gönderildiği bilgisini de vermiştir. Ayrıca yardımlarına gelen kimse olmadığını, perişan hallerinden ötürü bu zalimlerim zulmünden kurtarılmalarını, gasbedilen eşya, mal ve hayvanlarının geri verilmesini talep etmişlerdir. Keferdis'te dahi emniyet ve asayiş yüzü göremediklerini ifade eden Minas ve arkadaşları, kanuni işlem yapılmadığı takdirde buradan da başka yere göç etmek üzere kendilerine bir yer gösterilmesini, mütecasirler hakkında gerekenin yapılmasını, köylerinde emniyet ve asayişin yeniden sağlanmasını istemiştir¹⁰⁷³. Olbuş'ta Ermenilere yönelik yapılan saldırı Malatya marhasalığından gönderilen mektupla patrikhaneye de bildirilmiştir¹⁰⁷⁴.

Patrikhanenin başvurusu üzerine Dâhiliye Nezareti Mamuretülaziz vilayetinden olayın soruşturulması ve gerekenin yapılmasını istemiştir. Bu çerçevede ilk olarak soruşturma yapmak üzere olay yerine memurlar gönderilmiştir. Ancak yapılan baskı ve tehdit sonucu (kendilerine teşhir-i silah olunması) tahkikat memurları görevini yerine getirememiştir. Kahta bidayet mahkemesi reisi ile müdde-i umumi muavin vekili gönderdikleri telgrafta olayla ilgili tahkikat yapamadıkları gibi bu halde olayın soruşturulması için başka memur da gönderilemeyeceğini ifade etmiştir¹⁰⁷⁵. Mamuretülaziz ve Diyarbekir adliye müfettişlikleri de bu şartlarda tahkikatın mümkün olamayacağı yönünde görüş bildirmiştir. Bunun üzerine Adliye Nezaretinin şüphelilerin derhal yakalanması ve adliyeye teslim edilmeleri ve *asayiş-i mahalliye'nin te'sisi zımında* icap edenlere tebligat yapılması gerektiği şeklindeki tezkiresi¹⁰⁷⁶ üzerine harekete geçilmiştir. Bu çerçevede tahkikat yapmak ve olaya karışanları yakalamak için vilayetten Yüzbaşı İbrahim Ağa Pötürge'ye ve Malatya'dan da jandarma binbaşısı¹⁰⁷⁷ Olbuş'a gönderilmiştir. Gönderilen jandarmalar Kör Silo'nun oğlu Mehmed Ağa'nın kardeşi Hasan ile birlikte 50 kişiyi yakalayıp Pötürge mahkemesine teslim etmiştir. Firar eden Mehmed Ağa ile diğerlerinin takibine ise devam edilmiştir¹⁰⁷⁸.

¹⁰⁷³ BOA, *DH.TMIK.M*, 109/41, belge no 1.

¹⁰⁷⁴ Aynı tarihlerde Akçadağ'ın Muşovıga köyü Ermenileri de İncar köyü Kürtlerinden Ferhatoğulları ve avanesinin saldırılarına maruz kalmış, tarla ve arazileri gasbedilmiştir. BOA, *DH.TMIK.M*, 109/41, belge no 2.

¹⁰⁷⁵ BOA, *DH.MKT*, 2522/7.

¹⁰⁷⁶ BOA, *BEO*, 1698/127292.

¹⁰⁷⁷ BOA, *A.MKT.MHM*, 659/41.

¹⁰⁷⁸ BOA, *BEO*, 1732/129858; BOA, *DH.MKT*, 2541/54.

Olbuş'a saldıranların bir kısmı yakalandıktan sonra gasbedilen mal ve eşyalar sahiplerine iade edilmiştir. Olay esnasında komşu köy Keferdis'e giden 72 hane halkı da tekrar evlerine yerleştirilmiştir. Olbuş'ta güven ortamının sağlanmasından sonra köyden Ermeni milleti adına Bakırcı Bedros ve Kivork oğlu Tomas 7 Eylül 1901'de Kahta'dan telgraf göndermiştir. Telgrafta evlerini yakan ve mallarını tahrip eden Gerger ahalisinden 40 kişinin yakalandığını, gasbedilen mal ve eşyalarının da iade edildiğini ifade etmişlerdir. Malatya jandarma binbaşısı ile Kahta Kaymakamı Hasan Bey'in himmet ve gayretleriyle köy ve evlerine döndüklerini belirten Bedros ve Tomas, istirahatlarının temin edildiğini ifade ederek teşekkürlerini bildirmiştir¹⁰⁷⁹.

Olbuş'ta emniyet sağlandıktan sonra Mamuretülaziz vilayetinden alınan bilgiler doğrultusunda 17 Ekim 1901'de Dâhiliye Nezaretine köydeki durumla ilgili yazı gönderilmiştir. Yazıda tahrip edilen evlerin tamiratına başlandığı, kilise denilen yerin de esasen üzeri açık depo gibi bir yerden ibaret olduğu, onun da sadece kapısının kırıldığı bilgisi verilmiştir. Okulun ise istifindeki ağaçların götürüldüğü, bunların dahi tamir edilmekte olduğu ve eski haline döndürüleceği ifade edilmiştir. Yazıda; köyün iki grup olduğu, bir tarafın Kahta kazasında Cihan Bey aşireti ve diğerinin ise Pötürge kazasında Gerger aşireti taraftarı olduğu, esas olayın bunların destek ve müdahalesiyle meydana geldiği belirtilmiştir. Ayrıca bunların aralarının bulunması amacıyla olay yerine memurlar gönderildiği ve asayişin sağlanması için köyde 11 jandarmanın bulundurulduğu belirtilmiştir¹⁰⁸⁰. Her ne kadar olaya karışanların bir kısmı yakalanmış ve tedbir amaçlı köyde jandarma bırakılmış olsa da bunlar geçici çözümler olarak kalmıştır. Asayiş ve güvenliğin sağlanması için kalıcı ve etkili tedbirler alınması gerekiyordu. 17 Ekim'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda bu konuda yapılması gerekenler de dile getirilmiştir(EK-18). Yazıda köye gönderilen alay beyi tarafından yakalananların bazı ehemmiyetsiz Kürtler olduğu ve bununla yetinildiği ifade edilmiştir. Birkaç gün sonra gelen tabur ağasının da cinayet ve yaralamaya karışanların yakalanması, gasbedilen mal, eşya ve hayvanların sahiplerine geri verilmesi için ciddi bir girişimde bulunmadığı belirtilmiştir. Tabur ağasının yalnızca tahrip edilen evlerin inşasına dair emirler verdiği ve güvenlik amacıyla köyde beş nefer jandarma bırakmak gibi yüzeysel ve geçici bir tedbir olarak görevini tamamladığı ve köyden ayrıldığı ifade edilmiştir. Devamında Olbuş'a

¹⁰⁷⁹ BOA, *DH.TMIK.M*, 109/41, belge no 4.

¹⁰⁸⁰ BOA, *DH.TMIK.M*, 109/41, belge no 6.

hücum eden *cemm-i gafire* ön ayak olanların elebaşlarından¹⁰⁸¹ Merdis Nahiyesi Müdürü Osman Ağa, Cem Nahiyesi Müdürü Mehmed Ağa ile diğerlerinin yakalanıp emsaline ibret olmak üzere haklarında kanuni işlem yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Aksi halde asayiş ve emniyeti sağlamanın mümkün olamayacağı, bu konuda icabının yapılmasının istirahat olduğu belirtilmiştir. Olbuş Ermenilerinin bütün mallarının gasbedilmesinin, sefil ve muhtaç halde ortada kalmalarının kabul edilir bir şey olmadığı aşikâr iken bu durumun tekrar edilmemesi için adı geçen kişiler hakkında kanunen ne gerekiyorsa mutlaka yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca, gasbedilen malların sahiplerine iade edilmesi ve kış başlamadan önce tahrip olan evlerin inşa ettirilmesi suretiyle mağduriyetlerin giderilmesi gerektiği dile getirilen hususlardan olmuştur¹⁰⁸². Esasen Olbuş'ta Ermenilere yönelik yapılan saldırı da aşiretler arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

6.1.2.2. Yeni köyde süryanilere yapılan saldırı

Kahta'da gayrimüslimlere yönelik saldırılardan bir diğeri de 1908 yılında yaşanmıştır. 22 Şubat 1908'de Yeni Köy Süryani milleti adına Ais oğlu Kiragos; Süryani Kadim Patrikliği, Mabeyn-i Hümayun ve Sadarete telgraf göndermiştir. Kiragos, Tokaris aşiret reislerinden Hacı Abdullah'ın biraderi Osman bin Ali'nin avanesiyle köylerine hücum ettiğini, köylünün bütün mallarını gasbettiğini, aynı kişilerin dört gün sonra tekrar kendilerine saldırarak köyü yaktıklarını, beş evin fertlerini de esir aldığını ifade etmiştir. Durumu vilayete ve mutasarrıflığa bildirmelerine rağmen herhangi bir sonuç alamadıklarını belirten Kiragos, dört gün evvel de saldırganların değirmenlerine hücum ederek amcaoğlunu öldürdüklerini, amcasını da yaraladıklarını beyan etmiştir. Kiragos, esirlerin hayatından endişe ettiklerini belirterek yardım talebinde bulunmuştur¹⁰⁸³. Telgraf üzerine Mamuretülaziz vilayetinden durumun serian tahkik edilmesi ve gereğinin yapılması istenmiştir¹⁰⁸⁴. Vilayet de saldırganların yakalanması için hemen harekete geçmiştir. Bu çerçevede saldırıda bulunanların yakalanması için vilayetten 50 jandarma süvarisi gönderilmiştir. Hısnımansur'da bulunan jandarma binbaşısı Şerif Efendi de emrindeki birliklerle ile hemen Kahta'ya hareket etmiştir. Vilayetten Malatya

¹⁰⁸¹ Yazıda ismi geçmeyen ancak Olbuş'a yapılan saldırının elebaşlarından birisi de Zıravkan Aşireti Bedir Ağa'ydı. BOA, *DH.ŞFR*, 266/21.

¹⁰⁸² BOA, *DH.TMIK.M*, 109/41, belge no 7.

¹⁰⁸³ BOA, *DH.TMIK.M*, 265/41, belge no 1.

¹⁰⁸⁴ BOA, *DH.TMIK.M*, 265/41, belge no 2.

mutasarrıflığına sert bir şekilde yapılan tebligat sonrasında mutasarrıflıktan alınan cevapta olayın, aşiret ağaları arasındaki düşmanlık nedeniyle bunların birbirlerini tahrik etmelerinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Malatya Mutasarrıflığı da Kahta Kaymakamlığından olayı tahrik ve teşvik eden ağaların merkez livaya gönderilmelerini, köye saldıranların tutuklanmaları için gereken gayretin gösterilmesini ve konuyu önemle takip etmelerini istemiştir¹⁰⁸⁵.

Kiragos 1 Nisan 1908'de Hısınmansur'dan Sadarete ikinci defa telgraf çekerek katillerin yakalanmaları ve adalete teslim edilmeleri için Kahta'daki jandarma binbaşılığının gerekeni yapmasını istirham etmiştir¹⁰⁸⁶. Kiragos 15 Nisan'da Hısınmansur'dan Sadarete bir daha telgraf çekmiştir. Söz konusu telgrafta Kiragos; amca oğlu Matyos'u öldüren, mal ve eşya gasbeden firari Tokarisli Hacı Abdullah'ın yakalanması ve cezalandırması için görevlendirilen Kahta kaymakamı Asım Bey'in, bir köyde huzuruna getirilen Hacı Abdullah'ı elli lira fidye karşılığında salıverdiğini ifade etmiştir. Kiragos şimdiye kadar yağma edilen mal, eşya, zahire ve hukuklarının elli lira karşılığında zayi olmasına meydan verilmemesini ve düzgün bir tahkik memurunun gönderilmesini istemiştir. Telgraf üzerine vilayete gerekli tebligat yapılmıştır¹⁰⁸⁷. Ancak Hacı Abdullah yakalanmamış olacak ki Kiragos 7 Mayıs 1908'de Malatya merkezinden Süryani Kadim Patrikliğine tekrar telgraf göndermiştir. Kiragos telgrafında, müracaatlarının semeresiz kalmasından bahisle daha önceki taleplerini yinelemiştir¹⁰⁸⁸. İki gün sonra Mamuretülaziz vilayetine gönderilen şifre yazıyla söz konusu telgrafla ilgili gerekenin yapılması istenmiştir¹⁰⁸⁹.

6.1.2.3. Kahta'daki diğer şiddet olayları

Kahta'da sadece aşiretler arası çatışmalardan kaynaklanan şiddet olayları yaşanmamıştır. Kimi zaman gayrimüslimlerin yaşadığı köylerde Ermeni ve Süryanilere yönelik başka saldırılar da olmuştur. Gayrimüslimler bu konudaki şikâyetlerini daha önce de olduğu gibi patrikhane vasıtasıyla merkezi hükümete bildirmiştir. Ancak merkezi hükümete iletilen bazı şikâyetlerin asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.

¹⁰⁸⁵ BOA, *DH.TMIK.M*, 265/41, belge no 3.

¹⁰⁸⁶ Daha önce Yeni köy ahalisi adına telgraf gönderen Kiragos'un bu ve daha sonra gönderdiği telgraflarda ise Behek köyü ahalisinden olduğu görülmektedir. BOA, *BEO*, 3285/246325.

¹⁰⁸⁷ BOA, *BEO*, 3294/247034.

¹⁰⁸⁸ BOA, *DH.TMIK.M*, 268/60, belge no 1.

¹⁰⁸⁹ BOA, *DH.TMIK.M*, 268/60, belge no 2.

1887 yılında Artin ve arkadaşları imzasıyla Kahta merkezinden Ermeni Patrikliğine bu türden bir telgraf çekilmiştir. Telgrafta katl ve cerh edilen iki Ermeniden dolayı tutuklu bulunan şahısların salıverildiği, bu nedenle yüz hane Ermeni ahalsinin *terk-i vatana* karar verdikleri iddia edilmiştir. Ancak durumun Mamuretülaziz vilayetine sorulması üzerine alınan cevapta iddiaların asılsız olduğu ve işin aslının farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Daha sonra vilayetten edinilen bilgiler doğrultusunda 15 Ağustos 1887 tarihinde Adliye ve Mezahib Nezaretine yazı gönderilmiştir(EK-19). Yazıya göre, cinayet suçundan dolayı Kahta kazası bidayet mahkemesi müstantıklığı tarafından üç kişi maznun olarak tutuklanmıştır. Yapılan tahkikat sonucu bunlardan ikisinin cinayet olayında herhangi bir müdahaleleri olmadığı anlaşıldığından tahliye edilmişlerdir. Yazıda ayrıca Kahta kazasında yüz hanelik hiçbir Hristiyan köyünün olmadığı, cinayetin işlendiği Huni¹⁰⁹⁰ köyünde ise yalnızca üç dört Hristiyan hanesi olduğu ifade edilmiştir. Hristiyan hanelerinden de bir tarafa nakil ve hicret eden hiç kimsenin olmadığı vurgulanmıştır¹⁰⁹¹.

Kahta'dan Ermeni patrikhanesine başka bir telgraf ise 19 Mayıs 1900'de çekilmiştir. Telgrafı gönderen Barsom, Hısnımansur'un Samsat karyesinden Kadir Hamido, Şeyh Ali ve rüfekasının kendisinin ve akrabalarının evlerini yaktığını beyan ederek yardım istemiştir. Telgraf üzerine vilayetten olayın incelenmesi ve gerekenin yapılması istenmiştir¹⁰⁹².

6.2. Eşkivalık Olayları

Bölgede aşiretler arası mücadele dışında bir diğer asayiş ve güvenlik sorunu da eşkıyalık hareketleri olmuştur. Eşkivaların saldırıları sonucu Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler de etkilenmiştir. Bu nedenle eşkıyalık faaliyetleri de çeşitli şikâyetlere neden olmuştur. Belgelere yansıdığı kadarıyla Adıyaman'da da bazı eşkıyalık hareketlerinin yaşandığı görülmektedir.

Kürekçizade Tevfik, Yaylızade Mehmed ve Arslanyan Serkis tarafından 9 Mayıs 1909 tarihinde Hısnımansur'dan Dâhiliye Nezaretine telgraf göndermiştir. Tevfik ve arkadaşları telgraflarında Hısnımansur'da bir nahiyeyi yakan şakilerden Hasan Ağa, oğlu Şeyho, biraderi Bedro ve Kadir Ağa oğlu Hamo'nun bir an evvel yakalanmasını istirham

¹⁰⁹⁰ Yeni ismi Dumlu olan köy günümüzde Kahta ilçesine bağlıdır. *Köylerimiz*, s. 680.

¹⁰⁹¹ BOA, *DH.MKT*, 1440/102.

¹⁰⁹² BOA, *DH.TMIK.M*, 87/35.

etmiştir. Hısnımansur'dan çekilen telgraf sonrasında vilayetten durumun tahkik edilmesi ve gerekenin yapılması istenmiştir¹⁰⁹³.

Kürekçizade Tefvik beşi Müslüman dördü gayrimüslim dokuz kişi ile birlikte 5 Haziran 1909'da başka bir telgraf daha göndermiştir. Söz konusu telgraf hem Harekât Ordusu Kumandanlığına hem de Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir. Tefvik ve arkadaşları bu sefer de hem afva mazhar olarak hapisten çıkan Kahtalı Osman Paşa¹⁰⁹⁴ ve avanesiyle Samsad adlı eşkıyanın yaptığı zulümleri hem de Mamuretülaziz valisiyle ilgili duydukları rahatsızlıkları şikayet etmiştir. Hısnımansur'dan gönderilen telgrafta vilayete geldiği gündün beri valinin¹⁰⁹⁵ haphanelerde ve dağlarda bulunan eşkıyayı affettirerek milletin başına yeniden musallat ettiği, bu suretle asayiş ihlal ettiği, bunun da valinin en birinci maksadı olduğu ifade edilmiştir¹⁰⁹⁶. Devamında geçenlerde affa mazhar olarak serbest kalan Kahtalı Osman Paşa ile avanesinin hapisten çıkar çıkmaz sekiz on yaşında çocuklara varıncaya kadar halkı kılıçtan geçirdiği beyan edilmiştir. Bunun dünyada görülüş şey olmadığını ifade eden Tefvik ve arkadaşları, bütün kazada kopan figana karşı nizamiyeden Yüzbaşı Mustafa Efendi kumandasında gönderilen müfrezinin bu havalide şimdiye kadar görülmeyen bir faaliyetle eşkıyayı tenkil ettiği ve kaza eşkıyasını bitirme noktasına getirdiği bilgisini vermiştir. Ancak yapılanların valinin hoşuna gitmediği ve müfrezinin geri alındığı ifade edilmiştir. Telgrafta şikâyete konu olan diğer bir husus ise Samsad adlı eşkıya olmuştur. Tefvik ve arkadaşları kazada Samsad adlı bir eşkıya bulunduğunu ve mahkemelerin bunların malı olduğunu ifade etmiştir. 60 köyden ibaret olan nahiyenin adeta adı geçen eşkıya ve avanesinin malikânesi olduğunu belirten telgraf sahipleri, kimsenin aşarını alamadığını ifade etmiştir. Ayrıca bu kişilerin geçenlerde belediyeye ait 36 bin kuruş ile satılan bir gemiyi gasbederek ele geçirdikleri ve bugünlerde Kavi aşiretinden birini katlettikleri bilgisini de vermiştir. Telgrafta, bahsi geçen eşkıyaların kaç senedir sükûn bulan aşiret davasını yine ihlal etmeye çalıştıkları ve valiye yaptıkları müracaatların sonuçsuz kaldığı da ifade edilmiştir. Valinin idaresinde kesinlikle güvende olmadıklarını belirten Tefvik ve arkadaşları, aksine onun asayişin bozulması için elinden

¹⁰⁹³ BOA, *DH.MKT*, 2822/98.

¹⁰⁹⁴ Kahtalı Osman Paşa yaklaşık yedi yıldır haphiste bulunuyordu. Osman Paşa 1909 yılının Şubat ayında hapisten çıkmıştı. BOA, *DH.MKT*, 2782/74.

¹⁰⁹⁵ Bu sırada Mamuretülaziz valisi Nusret Paşa'dır.

¹⁰⁹⁶ Vali Nusret Paşa'dan şikâyetçi olanlar yalnız Tefvik ve arkadaşları değildi. Kendisi hakkında Hasan Rıza ve Hasan Askeri imzalarıyla Dâhiliye Nezaretine şikâyet telgrafi gönderilmiştir. Telgraftaki ifadelere göre kendisiyle ilgili ihbarlar olduğu halde bu konuda adli olarak herhangi bir şey yapılmadığı belirtilmiştir. Vali hakkındaki şikâyetlerden biri de Kahtalı Osman Paşa ile ilgilidir. Buna göre vali Kahtalı Osman Paşa'dan para almış, bunun gazetede haber olarak çıkması üzerine olayı kapatmak için Binbaşı Hayri Bey'i görevlendirmiştir. BOA, *DH.MUI*, 1/44.

geleni yaptığını iddia etmiştir. Telgrafta iş görenlerin ve vatan için çalışanların sefil durumda oldukları belirtilmiş ve böyle valilerin iş başından çekilmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Kaybedilen her dakikanın telafisi mümkün olmayan zararlar netice vereceğini belirten Tevfik ve arkadaşları, vilayete eşkıyadan daha çok zararı dokunan valinin hemen kaldırılmasını¹⁰⁹⁷ istemiştir¹⁰⁹⁸.

Telgraflar üzerine 7 Haziran 1909'da Mamuretülaziz'e yazı gönderilmiştir. Yazıda şikâyete konu olan hususların acil bir şekilde soruşturulması bildirilmiştir. Tayin edecek ahvale göre icab edenler hakkında kanuni işlem yapılması, neticesinin bildirilmesi, mahal-i asayiş bozacak hareketlerin engellenmesi ve gereken tedbirlerin alınması da istenmiştir¹⁰⁹⁹. Ancak daha öncesinde 1 Haziran'da vilayete, Harput'ta tutuklu iken affedilerek serbest bırakılan Osman Paşa ve mütecasirler hakkında kanuni işlem yapılarak adliyeye teslim edilmeleri istenmiştir¹¹⁰⁰. Ne var ki bu gibi kişilerle ilgili tahkikat yapmak da kolay olmamıştır. Çünkü Dâhiliye Nezaretine, Kahtalı Osman Paşa'nın yaptığı zulüm hakkında tahkikat yapmak için Mamuretülaziz'e gönderilen memurlar ile ihbar eden ahalinin hapsedildiğine ve baskı gördüklerine dair bazı haberler bildirilmiştir¹¹⁰¹.

Sevk edilen müfrezenin çalışmaları sonucunda Kahtalı Osman Paşa ile avanesinden birkaç kişi yakalanmış ve bunlar adliyeye teslim edilmiştir. Diğerlerinin de takibine devam edilmiştir. Daha sonra bunlardan yedi kişi Hısnımansur tarafında görevli müfreze tarafından Samsat nahiyesinin Yapraklı köyünde ablukaya alınarak silahlarıyla birlikte yakalanmıştır. Gelişmelerle ilgili olarak Mamuretülaziz'den 8 Haziran 1909'da Dâhiliye Nezaretine telgraf gönderilerek bilgi verilmiştir¹¹⁰².

Kimi zaman gayrimüslimler tarafından merkezi hükümete bazı asılsız olaylarla ilgili telgraflar da gönderilmiştir. Örneğin 1909 yılında Hısnımansur'daki gayrimüslim ruhani reislerinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgraftaki ifadelerin gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Ruhani reisler 8 Haziran 1909 tarihinde gönderdikleri telgrafta tahminen bir ay kadar önce erbab-ı istibdat ve fesadın tertibat ve baskıları üzerine on beş kadar vahşi Kürdün kasabanın etrafını ablukaya aldıklarını ifade etmiştir. Ancak söz

¹⁰⁹⁷ Nusret Paşayla ilgili şikâyetlerin artması üzerine 19 Temmuz 1909'da Sadarete gönderilen yazıda kendisinin bu şartlarda görevine devam etmesinin uygun olamayacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle azledilmesinin ve yerine vekâleten Kırkkilise sancağı mutasarrıfı Muhyiddin Paşa'nın tayin edilmesinin uygun görüldüğü bildirilmiştir. BOA, *DH.MKT*, 2880/37.

¹⁰⁹⁸ BOA, *DH.MKT*, 2835/28, belge no 1 ve 2.

¹⁰⁹⁹ BOA, *DH.MKT*, 2835/28, belge no 3.

¹¹⁰⁰ BOA, *DH.MKT*, 2830/54.

¹¹⁰¹ BOA, *DH.MKT*, 2872/36.

¹¹⁰² BOA, *DH.MKT*, 2844/8, belge no 1.

konusu kişilerin Hristiyanları katletmelerine ramak kalmışken Kaymakam Hüsnü Bey'in çabaları ve aldığı tedbirlerle, bunların inzibat askerleri tarafından ricat ettirildiğini beyan etmişlerdir. Ruhani reisler kaymakam sayesinde kimsenin burnu bile kanamadan mahalli asayişin sağlandığını ve olayın önlendiği belirtmiştir. Telgrafın devamında ruhani reisler, saldırganları teşvik ve tahrik eden istibdat taraftarlarının emel ve arzularına kavuşamadıkları için yaptıkları müracaat ve şikâyet sonucu kaymakamın azledilmesini sağladıklarını iddia etmiştir. Bu halde can, mal ve ırzlarının tehlikede olduğunu ifade eden dini liderler, katledileceklerinin aşikâr olduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle ya Hüsnü Bey'in tekrar kaymakamlık görevine getirilmesini ya da binlerce nüfustan müteşekkil Hristiyan millete ikamet için bir yer gösterilmesini istirham etmişlerdir¹¹⁰³. Süryani Katolik reis-i ruhanisi Sem'an ve diğerlerinin telgrafı üzerine Mamuretülaziz vilayetine gönderilen 10 Haziran 1909 tarihli yazıyla gerekenin yapılması istenmiştir¹¹⁰⁴. Yazı üzerine gayrimüslim dini liderlerin telgrafıyla ilgili tahkikat başlamış ve Hısnımansur'dan bilgi istenmiştir. Bu sebeple Hısnımansur mevki binbaşısı Ömer ve naib¹¹⁰⁵ Rıza Efendi tarafından vilayete telgraf gönderilmiştir. Telgrafta Hısnımansur eski kaymakamı Hüsnü Bey'in göreve dönmesi lehinde gayrimüslim dini liderleri tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgraf muhteviyatının hilaf-ı hakikat olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca izah gerektirecek bir durum olmadığı belirtilerek telgrafın azledilen Hüsnü Bey'in teşvikiyle gönderildiği beyan edilmiştir. Asılsız durum Hısnımansur Kaymakamlığından gönderilen yazıyla da teyit edilmiştir¹¹⁰⁶. Böylelikle tahkikat neticesinde dini liderlerin telgrafındaki ifadelerin gerçek dışı olduğu ortaya çıkmıştır.

6.3. Gayrimüslimlerin Çeşitli Konulardaki Şikâyet ve İstekleri

Adıyaman gayrimüslimlerinin vergi, asayiş dışında muhtelif konularda da bazı şikâyet ve talepleri olmuştur. Gayrimüslimler söz konusu şikâyet ve isteklerini yetkililere iletmiş ve bunlara çözüm bulunmasını talep etmiştir.

6.3.1. Dini konulardaki şikâyetler

Gayrimüslimler dini konularda da bazı şikâyetlerde bulunmuştur. Kimi zaman gayrimüslimler dini sembolleriyle ya da inançlarına hakaret edildiği gerekçesiyle

¹¹⁰³ BOA, *DH.MKT*, 2838/57, belge no 2.

¹¹⁰⁴ BOA, *DH.MKT*, 2838/57, belge no 4.

¹¹⁰⁵ Şer'i mahkemelerin hâkimlerine verilen unvan olup kadı yerinde kullanılırdı. Pakalın, Cilt II, s. 644.

¹¹⁰⁶ BOA, *DH.MKT*, 2838/57, belge no 1; BOA, *DH.ŞFR*, 415/38.

yöneticiler ve resmi görevlilerle ilgili şikâyetle bulunmuş ve gerekenin yapılmasını istemiştir. Hısnımansur'da da gayrimüslimlerin dini konularda bazı şikâyetleri olmuştur.

Ermeniler diğer konularda olduğu gibi dini alandaki şikâyet ve taleplerini yine patriklik vasıtasıyla merkezi hükümete iletmiştir. Ermeniler Hısnımansur olaylarından önce bu türden bir şikâyetle bulunmuştur. Ermeni patrikliğinin şikâyetine göre 1895 yılının Haziran ayında Kunduracı Agop veled-i Aleksan çarşıda Hısnımansur'un ileri gelenlerinden belediye müfettişi Bayraktarzade Şeyh Efendi'den borcunu istemiş, bunun üzerine Şeyh Efendi alenen Hristiyanların haçı ve kiliseleri hakkında işitilmemiş sözler sarf etmiş ve hakaretlerde bulunmuştur. Ayrıca Şeyh Efendi'nin Müslüman çocuklarına da bu sözleri ezberlettiği ve önüne gelen Hristiyanlara kullanmaları yönünde onlara telkinde bulunduğu ifade edilmiştir. Konuyla ilgili dilekçe vermelerine rağmen gereğinin yapılmadığı, olayın kapatılmaya çalışıldığı ve Şeyh Efendi'nin serbest bir şekilde dolaştığı da dile getirilmiştir. Ermeni ve Protestan reisi ruhanileri tarafından verilen dilekçe üzerine durumun anlaşılmasıyla Adliye ve Mezahib Nezaretine yazı gönderilmiştir. Yazıda Hısnımansur'da yaşanan olayın mahalli asayiş bile ihlal edebileceği ve gayrimüslimlerin dini hissiyatlarını rencide edebileceği vurgulanmıştır. Bu nedenle emsaline ibret olmak ve bir daha tekrar etmemek üzere Şeyh Efendi'nin sert bir şekilde tedib edilmesi ve mahalli Müslüman çocuklarının peder ve velileri ile mektep hocaları hakkında tedbir alınması gerektiği ifade edilmiştir. Bilhassa Hristiyan dini ve mahalli asayiş için söz konusu tedbirlerin gerekli olduğu belirtilmiştir. Daha sonra Mamuretülaziz vilayetinden şikâyetin araştırılması ve gerekenin yapılması istenmiştir¹¹⁰⁷. Tahkikat sonucu Hısnımansur belediye müfettişi Bayraktarzade Şeyh Efendi Hristiyanlara yönelik uygunsuz hareketlerinden dolayı memuriyetten azledilmiş ve 15 gün hapse mahkûm edilmiştir. Ayrıca çocuklara da nasihatlerde bulunulmuştur. Tahkikat neticesi vilayetten Dâhiliye Nezaretine de bildirilmiştir¹¹⁰⁸.

Şer'iyye sicillerinde de benzer olaylara rastlamak mümkündür. Yine 1895 yılında Hısnımansur'da Eskisaray Mahallesi'nden Mıgırđıçyan Abram dini hakkında kötü sözler kullandığı gerekçesiyle Behisnili Şerbetçi Mustafa hakkında şikâyetçi olmuştur. Şahitlerin ifadeleri sonucu suçu sabit görülen Mustafa'ya üç gün hapis ve 60 kuruş mahkeme masrafını ödeme cezası verilmiştir¹¹⁰⁹.

¹¹⁰⁷ BOA, *DH.MKT*, 388/3.

¹¹⁰⁸ BOA, *DH.ŞFR*, 178/123.

¹¹⁰⁹ 259 numaralı *HŞS*, belge no 35.

6.3.2. Ermenilere yönelik kötü muamele ve katliam iddiaları

Gayrimüslimlerin, özellikle de Ermenilerin şikâyetinde buldukları konulardan birisi de yerel yöneticilerin kendilerine kötü davrandıkları şeklinde olan iddialar olmuştur. Gayrimüslimlerin bu yöndeki iddialarının bir kısmı Ermeni gazetelerinde de yayınlanmıştır.

Ermenilerin Hısnımansur'da kendilerine kötü davranıldığına yönelik şikâyetlerinden biri 1908 yılında vuku bulmuştur. Söz konusu şikâyet basına da yansımıştır. Ermenice yayınlanan Manzume-i Efkâr gazetesinde 7 Kasım 1908 tarihinde yayınlanan habere göre Hısnımansurlu Ermenilerden biri patriğe müracaatında şunları söylemiştir: “ Hısnımansur'da Ermenilere karşı müthiş bir düşmanlık vardır. Kaymakam Ermenilerin her şikâyet ve müracatına ben sizi tanımam şeklinde cevap vermektedir. Ermeni kiliselerine ait bazı şeyler zapt olunmuştur, ayrıca müezzinlerin sesinin duyulmadığı gerekçesiyle kiliselerde çan çalınması men edilmiştir”. Haber üzerine 26 Kasım'da Mamuretülaziz vilayetine telgraf gönderilerek durumun tahkik edilmesi istenmiştir¹¹¹⁰.

Manzume-i Efkârda yayınlanan haberden sonra bir başka Ermeni gazetesi tarafından bu sefer de Hısnımansur'da Ermenilerin katledileceği şeklindeki şayialar dile getirilmiştir. Dersaadet'te Ermenice yayınlanan Arevelk (Doğu) gazetesinin 15 Kasım 1908 tarihindeki nüshasında Malatyalı birinin 1 Kasım 1908 tarihinde gönderdiği bir mektup yayınlanmıştır. Gazetede yayınlanan mektupta bu günlerde Hısnımansur'dan çok kötü haberler geldiği, son zamanlarda Şeyh Ağa adındaki birinin çok fena işler yaptığı ve milletin hakkını gasbettiği şeklinde ifadeler yer almıştır. Malatyalı şahıs, millet şeyhi şikâyet ettiği takdirde onun da kendilerini tehdit ettiğini belirtmiştir. Mektupta Hısnımansur'daki Ermenilerin şeyhin nüfuzunu bildiği için kendisiyle ilgili Ermeni murahasahanesine mektuplar yazıp, buradan da hükümete müracaat edildiği takdirde kaymakamın olaylara büsbütün kayıtsız kaldığı belirtilmiştir. Ayrıca Ermeni ruhani görevlilerin müracaatlarına itibar edilmediği, hatta kaymakamın kendisine başvurularını kovduğu ifade edilmiştir. Gazetede yayınlanan mektupta önceki akşam yine Hısnımansur'dan Malatya'ya bir mektup geldiği belirtilmiştir. Hısnımansur'dan gelen mektupta şeyhin daveti üzerine kürt aşiret reisi Hamo'nun 50-60 silahlı süvarisiyle onun

¹¹¹⁰ BOA, *DH.MKT*, 2669/60.

yanına geldiği ve bir katliam için hazırlandıkları yönünde ifadeler olduğu belirtilmiştir. Hamo'nun birkaç yıl önce cinayetle mahkûm olduğu ancak firar ettiği şeklinde bir bilgi de verilmiştir. Hamo'nun bir çete lideri olduğu, bütün Ermenileri mahvedeceği, Hısnımansur'dan gelen mektubun valiye gösterilmesi halinde bile onun bunlara bir şey demediği şeklinde iddialar yer almıştır. Gazetede yayınlanan mektupta Hısnımansur dışında Malatya'ya bağlı Muşovıga köyüyle ilgili de bazı iddalar dile getirilmiştir. Buna göre Ermenilerin meskûn olduğu Muşovıga köyünün papazının Malatya'ya gelerek köylerinin Kürtler tarafından ablukaya alındığını söylediği ifade edilmiştir. Gazetede çıkan mektupta papazın, köyde halin gayet vahim olduğu, dünden beri bir katliam korkusu olduğu, valinin, komite azalarını tahkir eden adamları ibret olsun diye birkaç saat bile hapsedmediği şeklindeki ifadeleri de yer almıştır. Yaşadıkları yerde asker olmadığı, zabitanın ise yok hükmünde olduğu ifade edilerek işte bu nedenle belirtilen hususlar hakkında Dâhiliye Nezaretinin ve komitenin dikkatinin insaniyet namına celbedilmesi istenmiştir¹¹¹¹. Arevelk gazetesinde yayınlanan haber üzerine Mamuretülaziz vilayetinden mektupta iddia edilen hususların hemen incelenmesi ve neticesi hakkında bilgi verilmesi istenmiştir¹¹¹². Her iki gazete haberinin yayınlandığı sırada şikâyete konu olan Hısnımansur kaymakamı Hüsnü Bey'di. Kendisi bazı şikâyetlerden dolayı azledilmiştir. Ancak Hüsnü Bey'in Ermeni gazetelerinde iddia edildiği gibi Ermenilere karşı bir düşmanlığı veya olumsuz tavrıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Hatta gayrimüslim dini liderler azledildikten sonra Hüsnü Bey'in tekrar göreve dönmesi için Dâhiliye Nezaretine telgraf göndererek¹¹¹³ bir anlamda ona yardım bile etmişlerdi.

6.3.3. Hısnımansur'da gayrimüslimlerin yöneticilerle ilgili şikâyet ve talepleri

Gayrimüslimlerin Hısnımansur'da zaman zaman şikâyette buldukları konulardan biri de mahalli idarecilerin kendilerine yönelik tutumları hakkında olmuştur. Muhtelif tarihlerde dini liderlerin merkezi hükümete ilettiği bu konudaki şikâyet ve iddiaları yetkililer tarafından göz ardı edilmemiş, gereken yapılmaya çalışılmıştır.

Dini lider Haçadoryan 1889 yılında Ermeni Katolik patrikliğine gönderdiği telgrafla Hısnımansur kaymakamı Hakkı Efendi¹¹¹⁴ ile ilgili şikâyette bulunmuştur. Haçadoryan telgrafta daha önce Hısnımansur kaymakamının, *hayırhahları* olan Behisni

¹¹¹¹ BOA, *DH.MKT*, 2666/93, belge no 1.

¹¹¹² BOA, *DH.MKT*, 2666/93, belge no 2.

¹¹¹³ BOA, *DH.MKT*, 2838/57, belge no 2.

¹¹¹⁴ Hakkı Efendi 1888 yılının Ağustos ayında Hısnımansur'a kaymakam olarak tayin edilmiştir. BOA, *DH.MKT*, 1534/16.

Kaymakamı Osman Fehmi Efendi¹¹¹⁵ ile becayiş yapacağını intibah komisyonuna 16 Eylül'de telgrafla yazdığını belirtmiştir. Haçadoryan patrikten söz konusu telgrafi buldurup icrasını yahud *va'di mucibince diğer suretle* kaymakamın Hısnımansur'dan kaldırılmasını mazlum milleti adına talep etmiştir¹¹¹⁶. Ancak Haçadoryan'ın telgrafında kullandığı bazı ifadelerin mahiyeti anlaşılamadığından bu konuda patrikten ve Hısnımansur'dan bilgi istenmiştir.

Dâhiliye Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderdiği yazıyla telgrafta geçen *hayırhah* ve *va'di mucibince diğer suretle* ifadelerini ne maksada binaen kullandığının patriğe sorulmasını ve mahallinden münasip bir suretle tahkik ettirilerek neticesinin bildirilmesini istemiştir¹¹¹⁷. Durumun patriğe sorulması üzerine alınan cevapta telgraf metnindeki va'd kelimesinin talebin ilgili makama iletilmesi, hayırhah kelimesinin ise Hısnımansur kaymakamının Katoliklere karşı olan sert muamelesiyle alakalı olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Buna karşın Behisni kaymakamının da bilakis Katoliklere karşı hüsn-i muamele gösterdiği ifade edilmiştir¹¹¹⁸. Mamuretülaziz vilayetinden de konuyla ilgili 25 Ekim 1889 tarihinde Dâhiliye Nezaretine cevabi yazı gönderilmiştir. Yazıda Hısnımansur kaymakamının su-i haline dair zaten birçok rivayet olduğu, Behisni kaymakamının da hüsn-i halinin bulunduğu belirtilmiştir. Vali Ali, Behisni ve Hısnımansur'a giderek yerinde tahkikat yaptıracağını, o vakte kadar becayişin erteleneceğini beyan etmiştir¹¹¹⁹. Ancak tahkikattan herhangi bir sonuç çıkmamış olmalıdır. Çünkü Hakkı Efendi ile Osman Fehmi Efendi'nin becayişleri 1890 yılı Kasım ayında uygun görülmüştür¹¹²⁰.

1899 yılında da Ermeni Katolik ve Süryani Katolik marhasaları ile Süryani marhasası ve Protestan vekili ile birlikte muteberandan bazı kimseler Hısnımansur'dan Meşihat'e gönderdikleri telgrafla Hısnımansur naibi Mustafa Kamil Efendi'den şikâyetçi olmuştur. Ruhani reisler naibin zulmünden dolayı terk-i diyara mecbur olacaklarını belirterek gerekenin yapılmasını istemiştir. Şikâyet üzerine seri bir şekilde tahkikat yapılarak neticesine göre gerekenin yapılması bildirilmiştir¹¹²¹.

¹¹¹⁵ H.1265/ 1848-1849 yılında Urfa'da doğan Osman Fehmi Efendi 31 Temmuz 1888-3 Kasım 1890 tarihleri arasında Behisni'de kaymakamlık yapmıştır. BOA, *DH.SAİD.d*, 2/836.

¹¹¹⁶ BOA, *DH.MKT*, 1669/87, belge no1.

¹¹¹⁷ BOA, *DH.MKT*, 1669/87, belge no 4; BOA, *DH.MKT*, 1662/1.

¹¹¹⁸ BOA, *DH.MKT*, 1669/87, belge no 4.

¹¹¹⁹ BOA, *DH.MKT*, 1669/87, belge no 2; BOA, *DH.ŞFR*, 141/87.

¹¹²⁰ BOA, *DH.MKT*, 1777/129; BOA, *DH.SAİD.d*, 2/836.

¹¹²¹ BOA, *BEO*, 1368/102529.

Hısnımansur'da gayrimüslimlere karşı uygunsuz hareketleri olan idarecilerden biri de Kaymakam Mustafa Asım Bey olmuştur. Mustafa Asım Bey Süryani Yakubi Kilisesinin tamiri için verilen iznin yetkililere tebliğinden önce inşaata izin vermişti. Kaymakam Mustafa Asım Bey, bu ve diğer bazı uygunsuz hareketleri nedeniyle taht-ı mahkemeye alınmıştı. Mustafa Asım Bey'in yargılanmasına neden olan olaylar arasında kendisinin bir kısım gayrimüslim halka karşı sergilediği tutum da bulunmaktadır. 1906 yılında Kaymakam Mustafa Asım Bey'le ilgili kaza müftüsü ve diğer kaza erkânı tarafından şikâyetle bulunulması üzerine hakkında tahkikat yapılmıştır¹¹²². Yapılan tahkikatta Mustafa Asım Bey'in Ermeni reis-i ruhanisi Kırkor Efendi ile Muhtar Serkis'i kanunlara aykırı şekilde tutuklatıp hapse attırdığı, sonra da Ohannes adında birinin ricası üzerine bunları tahliye ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca Meyhaneci Panos'a iki lira para cezası verdiği ve onu da bir gün tevkif ettirdiği, Ermeni milletinden Terzi oğlu Serkis ile büyük oğlu Barso ve Kürekçi oğlu Oseb adlı şahıslardan birer lira alarak bunlara mürür tezkiresi verdiği ortaya çıkmıştır¹¹²³. Mustafa Asım Bey'in kanunsuz hareketleri bunlarla sınırlı değildi. Tahkikat sonucu hakkında birçok kanunsuz hal ve hareketi tespit edilen Mustafa Asım Bey'in taht-ı mahkemeye alınması uygun görülmüştür. Vilayet heyet-i ittihamesi tarafından cinayetle ithamına karar verilen Mustafa Asım Bey¹¹²⁴ hakkında çıkarılan iradeden sonra yakalama müzekkiresi çıkarılmış ve gerekli işlemler yapılmıştır¹¹²⁵.

Ermeni ruhani reisi Karabet ile Ermeni Katolik ruhani reisi Mihail 1909 yılında Hısnımansur'dan çektikleri telgrafla bazı memurlardan şikâyetçi olmuştur. Şikâyate neden olan gelişme ise Behisni'de halk ile yaşadıkları problemler nedeniyle Mal Müdürü Bekir Efendi ve Mahkeme Başkâtibi Süleyman Efendi'nin Hısnımansur'a tayin edilmeleri olmuştur. Tayin üzerine Hısnımansur'daki gayrimüslim dini liderler Ermeni Katolik patrikliğine telgraf göndermiştir. Telgrafta istibdad timsali olan bu kişilerin Hısnımansur'a gönderilmemeleri istenmiştir¹¹²⁶. Ermeni patriği de söz konusu başvuruya ilgili Adliye ve Mezahib Nezaretine yazı göndermiştir. Yazıda mahalli hükümetin ruhani reislerin başvuruları nedeniyle kendileri hakkında tahkikat yaptığı ifade edilerek gerekenin yapılması talep edilmiştir¹¹²⁷. Ermeni patriğinin başvurusu üzerine 27 Ocak 1909'da Mamuretülaziz vilayetine telgraf gönderilmiştir. Telgrafta konuyla ilgili inceleme

¹¹²² BOA, *DH.MKT*, 1102/2.

¹¹²³ BOA, *DH.MKT*, 1192/15; BOA, *İ.DH*, 1463/37, belge no 1.

¹¹²⁴ BOA, *BEO*, 3487/261484.

¹¹²⁵ BOA, *İ.DH*, 1463/37, belge no 2; BOA, *İ.DH*, 1473/13; BOA, *DH.MKT*, 2722/91.

¹¹²⁶ BOA, *DH.MKT*, 2743/86, belge no 1.

¹¹²⁷ BOA, *DH.MKT*, 2743/86, belge no 2.

yapılması, isimleri bildirilen memurların şayet su-i ahvali tespit edilirse, bunların becayiş edilmeyip azledilmeleri gerekeceği belirtilmiştir¹¹²⁸.

Hısınmansur'da gayrimüslimler kaymakam dışında belediye reisinden de şikâyetçi olmuştur. 12 Ağustos 1911 tarihinde beş Ermeni tüccar, belediye reisi ile ilgili Hısınmansur'dan Dâhiliye Nezaretine telgraf göndermiştir. Telgrafta Ermeni tüccarlar belediye reisinin düşük fiyatla yağ satmasından dolayı 150 liralık yağlarının ellerinde kaldığını ifade etmiştir. Şikâyet üzerine merkezi hükümet daha önce olduğu gibi yine yerel hükümetten gerekeni yapmasını istemiştir¹¹²⁹.

6.3.4. Diğer şikâyetler

Gayrimüslimler hemen her konuda şikâyet ve taleplerini yerel ve merkezi hükümete bildirmekten geri durmamışlardır. Hatta bazen yabancı ülkelerden bile şikâyette bulunmuşlardır. Fransa'da hukuk eğitimi gören Kuyumcuyan Agop, 1 Mart 1910 tarihinde Paris'ten Dâhiliye nazırına mektup göndermiştir. Agop, Hısınmansur'daki dükkânının yedi hafta önce çıkan yangın sonucunda yandığını bu nedenle yeniden yaptırmak istediğini ifade etmiş ancak mahalli hükümetin yanan yerin vakfa ait olduğu gerekçesiyle kendisine izin vermediğini belirtmiştir. Mektubunda vatan evladı olduğunu ifade eden Agop, kendisine yapılan yolsuz muameleyi şikâyet ettiğini belirtmiş ve mahalli hükümete gerekenin yapılması konusunda nazırdan emir vermesini istemiştir¹¹³⁰. Mektup üzerine tahkikat yapılmıştır. Tahkikat sonunda dükkânın tamamen yanarak arsa halini aldığı, burasının mahalle imam ve ihtiyar heyetinin tasdiğiyle vakfa ait olduğu tespit edilmiştir. Durum Evkaf Müdürlüğünden de onaylanmıştır. Ayrıca ahkâm-ı şeriyeye göre sahibinin tekrar inşadan men edilmemesi gerektiği ifade edilmiş, buna göre işlem yapılması istenmiştir. Daha sonra konuyla ilgili Dâhiliye Nezaretine bilgi verilmiştir¹¹³¹.

¹¹²⁸ BOA, *DH.MKT*, 2720/62.

¹¹²⁹ BOA, *DH.H*, 49/18.

¹¹³⁰ BOA, *DH.MUİ*, 73/15, belge no 4.

¹¹³¹ BOA, *DH.MUİ*, 73/15, belge no 5.

7. SONUÇ

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı hâkimiyetine giren günümüz Adıyaman ili ve buraya bağlı yerler uzun yıllar boyunca Türkler, Kürtler, Ermeniler ve Süryanilere ev sahipliği yapmıştır. Ermeniler ve Süryaniler Adıyaman'da halkın gayrimüslim olarak ifade edilen kesimini oluşturmaktaydı. Hısnımansur, Behisni, Kahta, Samsat ve Gerger'in merkezinde ve kırsal kesimde söz konusu etnik ve dini unsurlar bir arada yaşamıştır. Gayrimüslim nüfusun ekserisi Ermenilerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla Ermeniler toplumsal hayatta Süryanilere göre Müslümanlarla daha yoğun bir şekilde temas halinde bulunmuştur. Aynı şekilde yerel ve merkezi hükümetle de daha fazla iletişim halinde olmuşlardır. İncelenen dönemde gayrimüslimlerin Adıyaman'ın hiçbir yerinde nüfusun çoğunluğunu oluşturamadıkları ortaya çıkmıştır. Kaynaklardaki veriler değerlendirildiğinde ilgili dönemde Adıyaman'da gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içindeki oranının genel olarak yüzde 5 ile 8 arasında değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir.

Tanzimat Dönemi'yle birlikte yapılan değişikliklerle idari birimlerin her kademesinde idare meclisleri oluşturulmuştur. Bu meclislerde Müslümanlarla birlikte gayrimüslim üyeler de görev almıştır. Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da da teşkil edilen kaza idare meclislerinde ve bidayet mahkemelerinde Ermeni ve Süryani cemaatinden üyeler Müslümanlarla birlikte görev yapmıştır. Belirtilen görevler dışında gayrimüslimlerin Adıyaman'da pek çok resmi görevde de istihdam edildikleri görülmüştür.

Adıyaman'daki gayrimüslimler güven içinde iktisadi hayatlarını devam ettirmişlerdir. Kendilerine ait iş yerlerinde üretim ve ticaret yaparken herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır. Kaynaklardaki bilgilere göre Adıyaman'da gayrimüslimlerin çulhacılık, köşkerlik, demircilik, boyacılık, kalaycılık, kuyumculuk, nalbantlık, hallacılık ve basmacılık başta olmak üzere çeşitli işlerle uğraştıkları tespit edilmiştir. Dolayısıyla gayrimüslimlerin ekonomik hayatın her alanında varlık gösterdikleri ve Müslümanlarla iç içe oldukları sonucuna varılmıştır.

Gayrimüslimlerden çeşitli vergiler alınmıştır. Bunların başında şer'i bir vergi olan cizye gelmektedir. Cizye tahsil edilirken mükellefler âlâ, evsat ve edna şeklinde üç sınıfa ayrılmıştır. Söz konusu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında Adıyaman'da gayrimüslimlerin büyük bir kısmı evsat sınıfında cizyelerini ödemiştir. Buradan da gayrimüslimlerin çoğunluğunun orta düzeyde bir hayat standardına sahip oldukları anlaşılmıştır.

Cizye ve onun yerine alınmaya başlanan bedelat-ı askeriye'nin dağıtım ve tahsilâtı gibi hususlarda zaman zaman gayrimüslimlerin bazı şikâyet ve talepleri olmuştur. Hısnımansur, Behisni ve Kahta'daki Ermeniler başta olmak üzere diğer gayrimüslimler kendilerinden fazla vergi talep edildiği ve kendilerine baskı yapıldığı gerekçesiyle defalarca yetkililere müracaat etmiştir. Yerel ve merkezi hükümet gayrimüslimlerin bu konudaki taleplerine kayıtsız kalmamıştır. Söz konusu şikâyet ve iddialar tahkik ettirilmiş, gerekenin yapılması için ilgililere gerekli talimatlar verilmiştir.

Adıyaman gayrimüslimleri sahip oldukları kiliselerinde dini hayatlarını özgür bir şekilde yaşamıştır. İncelenen dönemde Ermenilerin ve Süryanilerin kendilerine ait kiliseleri bulunmaktaydı. Deprem, yangın gibi çeşitli sebeplerle zamanla yıpranan kiliselerin yeniden yapılması veya tamiri için gayrimüslimler başvuruda bulunmuştur. Kiliselerin yapımı ve tamiri gibi konularda yapılan müracaatlara yapılan incelemeler neticesinde çoğunlukla olumlu cevap verildiği ve gereken kolaylığın sağlandığı anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimleri zorla ihtida ettirme yoluna gidilmemiştir. Ancak çeşitli sebeplerle diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Hısnımansur ve Behisni'de de bazı gayrimüslimler Müslüman olmuştur. Buralardaki ihtidalar genellikle kişisel olmuştur. Bununla birlikte 1895 yılında yaşanan olaylar ve I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde uygulanan sevk ve iskân kanunu sırasında gayrimüslimlerin bir kısmı toplu şekilde Müslüman olmuştur. Ancak daha sonra bunların büyük kısmı eski dinlerine dönmüştür. Dolayısıyla din değiştirme konusunda gayrimüslimlerin herhangi bir baskıya maruz kalmadıkları kanaatine varılmıştır.

XX. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun birçok şehrinde iğtişâş olarak adlandırılan Ermenilerin neden olduğu karışıklıklar meydana gelmiştir. 1895 yılı içinde gerçekleşen olaylar Hısnımansur'da da yaşanmıştır. Kaynaklardaki bilgiler göz önüne alındığında şehirde yaşanan olaylara Ermenilerin sebep olduğu ortaya çıkmıştır. Hısnımansur olaylarının devam ettiği günlerde Behisni'de de Kürtler tarafından Ermenilere yönelik bazı saldırı girişimleri olmuştur. Çeşitli yerlerde çıkan Ermeni olaylarından etkilenen Kürtler galeyana gelmiş ve Ermenilere saldırmak maksadıyla birkaç defa Behisni Dağı'nın etrafında taplanmıştır. Ancak Behisni halkının sağduyusu, yerel yöneticilerin ve güvenlik kuvvetlerinin tedbirleri sayesinde Ermeniler herhangi bir zarar görmemiştir. Yaşananlar sırasında Müslümanların Ermenileri korumaları iki toplum arasında iyi ilişkiler olduğunu göstermiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında çıkarılan sevk ve iskân kanunu Adıyaman'da da uygulanmıştır. Bu kapsamda Hısnımansur, Behisni ve Kahta'da Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimlerin büyük bir kısmı belirlenen yerlere göç ettirilmiştir. Ancak gönderilenlerin sayısı belli olmamakla beraber savaş öncesi nüfus verileri göz önüne alındığında 4.000'den fazla kişinin sevk edildiği tahmin edilmiştir. Ermeniler dışında bir kısım Süryani de sevk edilmiştir. Savaş bitiminde sevk edilenlerin çoğunun geri döndüğü görülmüştür.

Sevk ve iskân kararının uygulanması esnasında bazı istenmeyen olaylar yaşanmıştır. Adıyaman'da da Ermenilerin sevkleri sürecinde bazı olumsuzluklar yaşanmıştır. Kafilelere bazı saldırılar olmuş, ayrıca bazı görevliler kanuna aykırı hareketlerde bulunmuştur. Savaş koşullarına rağmen Osmanlı Devleti'nin bu konudaki suistimallere karşı çok hassas olduğu görülmüştür. Tahkik heyetinin yaptığı soruşturmalar neticesinde görevini suistimal eden görevliler hakkında gerekli yasal işlemler yapılmıştır.

Gayrimüslimler genel olarak patrikhane vasıtasıyla farklı mahiyetteki şikâyet ve taleplerini hükümete iletmıştır. İlgili dönemde şikâyete konu olan hususların biri de aşiretler arası mücadele neticesinde yaşanan katl, yaralama, yağma ve talan faaliyetleri olmuştur. Söz konusu asayiş sorunu Adıyaman'da hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin ortak problemlerinden biri olmuştur. Yaşananların yetkililere iletilmesinde Müslümanlarla gayrimüslimlerin ortak hareket ettiği ve dayanışma içinde olduğu görülmüştür.

Bu çalışmada uzun yıllar Adıyaman'da Müslümanlarla bir arada yaşayan gayrimüslimlerin durumu incelenmiştir. Neticede incelenen dönemde gayrimüslimlerin izole bir durumda olmadıkları, her toplumda ve her devirde yaşanabilecek münferit bazı olaylar göz ardı edildiğinde sistemli ve organize bir baskıya maruz kalmadıkları, dışlanmadıkları ve güven içinde oldukları kanaatine varılmıştır. Dolayısıyla Adıyaman'da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin genel olarak iyi ilişkiler içinde oldukları ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı

BOA, A.AMD, Dosya No/Gömlek No: 65/97; 5/58

Sadaret Divan Kalemî Evrakı

BOA, A.DVN, Dosya No/Gömlek No: 39/80; 21/26

Bab-ı Asafî Gayrimüslim Cemaatlere Ait Defterler

BOA, A.DVNSGMC.d, Defter No: 15

Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri

BOA, A.DVNSMHM.d, Dosya No/Gömlek No: 112/ 1026

Sadaret Name-i Hümayun Evrakı

BOA, A.DVN.NMH, Dosya No/Gömlek No: 3/16

Sadaret Mühimme Evrakı

BOA, A.DVN.MHM, Dosya No/Gömlek No: 7/4

Sadaret Mukavelenamerler

BOA, A.DVN.MKL, Dosya No/Gömlek No: 20/35; 20/36

Bab-ı Asafî Kilise Defterleri

BOA, A.DVNSKLS.d, Defter No: 1, 2, 3, 4, 5 ve 11

Bab-ı Asafî Kanunname-i Askerî Defterleri

BOA, A.DVNSKNA.d, Defter No: 7

Sadaret Deavi Evrakı

BOA, A.MKT.DV, Dosya No/Gömlek No: 58/13

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı

BOA, A.MKT.MHM, Dosya No/Gömlek No: 258/3; 659/41
387/5; 82/27; 614/4; 546/16; 544/26;
657/6; 658/45; 610/5; 685/70; 609/12;
609/7; 659/6; 658/17; 658/37; 658/44;
658/45; 659/26; 659/27; 682/12; 686/1;

609/36; 658/45; 687/1; 609/35; 658/38;

Sadaret Umum Vilayat Evrakı

BOA, *A.MKT.UM*, Dosya No/Gömlek No: 241/27; 511/53; 510/27;
503/56;

Bâb-ı Âli Evrak Odası

BOA, *BEO*, Dosya No/Gömlek No: 104/7797; 155/11615;
670/50179; 1119/83906; 3656/274187; 4342/325622;
297/22207; 961/72027; 982/73608; 987/73973;
3384/253746; 3388/254041; 2950/221180; 4281/321040;
779/58355; 945/70846; 655/49071; 4377/328229;
4177/313232; 4343/325717; 4390/329204; 4574/343026;
4420/331463; 4452/333837; 4404/330271; 4473/335430;
1119/83906; 670/50179; 2070/155232; 1900/142429;
1559/116921; 1567/117497; 1623/121724; 2908/218095;
1769/132652; 1880/140972; 1698/127292; 1732/129858;
3285/246325; 3294/247034; 1368/102529; 3487/261484;
223/16664; 3378/253290; 3601/270073

Cevdet Adliye

BOA, *C.ADL*, Dosya No/Gömlek No: 73/4413; 91/5483

Cevdet Askeriye

BOA, *C.AS*, Dosya No/Gömlek No: 657/27643

Cevdet Dâhiliye

BOA, *C.DH*, Dosya No/Gömlek No: 291/14542; 89/4408; 142/7077

Cevdet Maliye

BOA, *C.ML*, Dosya No/Gömlek No: 157/6641; 666/27297;

300/12196; 304/12386

Dâhiliye İkinci Şube

BOA, *DH.EUM.2.Şb*, Dosya No/Gömlek No: 57/36

Dâhiliye Emniyet Şubesi

BOA, *DH.EUM.EMN*, Dosya No/Gömlek No: 91/26

Dâhiliye Hukuk

BOA, *DH.H*, Dosya No/Gömlek No: 49/18; 49/14

Dâhiliye İdare

BOA, *DH.İD*, Dosya No/Gömlek No: 54/17; 116/17; 162/37

Dâhiliye Müteferrik

BOA, *DH.MB.HPS.M*, Dosya No/Gömlek No: 53/27

Dâhiliye Mektubi Kalemî

BOA, *DH.MKT*, Dosya No/Gömlek No: 1492/53; 1367/21;
2042/28; 2038/6; 2050/61; 398/58; 2083/28;
2129/39; 2511/95; 2148/119; 2168/56; 2226/131;
2248/29; 2304/14; 947/56; 2444/56; 2465/96;
2310/46; 2328/7; 1357/11; 2114/121; 2208/135;
2847/15; 2864/46; 2743/86; 1417/101; 1425/38;
1668/128; 1699/59; 1302/16; 2838/57; 2617/88;
998/48; 1192/15; 1200/53; 2001/18; 176/14;
1517/96; 1509/35; 2065/39; 1699/59; 423/76;
2197/108; 2844/8; 452/44; 2381/29; 2523/10;
2522/7; 2541/54; 1440/102; 2822/98; 2782/74;
2880/37; 2835/28; 2830/54; 2872/36; 2844/8;
388/3; 2669/60; 2666/93; 1534/16; 1669/87;
1662/1; 1777/129; 1102/2; 1192/15; 2722/91;
2743/86; 2720/62; 1132/67; 389/56; 2838/57

Dâhiliye Mütenevvia

BOA, *DH.MTV*, Dosya No/Gömlek No: 45/27; 45/27; 19/1

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi

BOA, *DH.MUİ*, Dosya No/Gömlek No: 21/38; 82/47; 1/44;

73/15

Dâhiliye Defterler

BOA, *DH.SAİD.d*, Dosya No/Gömlek No: 132/12; 1/606;
119/315; 10/375; 173/275; 173/195; 132/21;
22/217; 96/31; 168/231; 151/233; 2/836

Dâhiliye Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi

BOA, *DH.SN.THR*, Dosya No/Gömlek No: 82/55

Dâhiliye Şifre Kalemi

BOA, *DH.ŞFR*, Dosya No/Gömlek No: 602/19; 480/141;
142/19; 204/156; 244/69; 508/58; 54/100;
189/98; 183/97; 187/102; 206/123; 52/96;
52/93; 52/282; 53/93; 476/100; 54/87;
488/135; 56/168; 495/31; 57/245; 54/252;
56/172; 104/63; 477/78; 57/112; 625/49;
68/98; 533/88; 92/187; 87/40; 87/340;
585/39; 625/49; 54/156; 54/162; 55/292;
485/38; 103/33; 650/83; 108/50; 55/292;
56/267; 501/2; 58/277; 58/278; 502/39;
59/146; 59/235; 59/236; 522/52; 524/78;
505/31; 60/61; 506/40; 507/105; 61/160;
54/259; 70/29; 538/9; 70/163; 248/39;
266/21; 261/52; 267/77; 247/112; 252/88;
252/92; 254/83; 256/65; 269/73; 415/38;
178/123; 141/87; 468/47; 480/141; 602/19;
503/63; 61/165; 104/63

Dâhiliye Muamelat

BOA, *DH.TMIK.M*, Dosya No/Gömlek No: 6/88; 31/24;
60/40; 35/16; 35/34; 29/56; 48/84;
31/48; 48/78; 34/20; 35/59; 33/71;

39/84; 66/39; 73/81; 136/20; 119/31;
88/1; 56/60; 65/41; 66/7; 80/61;
91/23; 103/28; 58/13; 61/39; 65/41;
95/68; 252/4; 10/27; 50/54; 54/67;
31/25; 25/56; 15/16; 2/7; 146/12;
160/46; 87/24; 87/22; 92/22; 95/68;
113/11; 109/41; 265/41; 268/60; 22/64;
20/43; 14/22; 12/62; 26/18; 35/43;
35/68; 38/59; 44/55; 36/41; 58/72;
118/24; 87/35; 33/50; 33/66; 65/2;
117/41; 25/72; 106/58

Dâhiliye Islahat

BOA, *DH.TMIK.S*, Dosya No/Gömlek No: 3/42; 7/6;
46/75; 17/7; 2/109; 4/26; 1/82;
1/68; 2/67; 4/26; 2/114; 7/97;
28/80; 24/56; 10/90; 9/38; 12/38;
22/72; 8/107; 4/26; 2/99; 33/31;

Dâhiliye Umur-ı Mahaliyye ve Vilayat Müdürlüğü

BOA, *DH.UMVM*, Dosya No/Gömlek No: 83/1

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî

BOA, *HR.MKT*, Dosya No/Gömlek No: 241/61; 247/2;

1946/41; 313/69; 6/54; 5/60; 150/12

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti

BOA, *HR.SFR.1*, Dosya No/Gömlek No: 112/53;

111/15; 182/62

Hariciye Nezareti Londra Sefareti

BOA, *HR.SFR.3*, Dosya No/Gömlek No: 449/34; 448/1;

449/51; 467/21

Hariciye Nezareti Siyasi

BOA, *HR.SYS*, Dosya No/Gömlek No: 1902/24; 2859/63;
2792/10; 2859/64; 2882/29

Hariciye Nezareti Tahrirat

BOA, *HR.TH*, Dosya No/Gömlek No: 173/104; 221/55;
179/33; 172/72; 167/49; 178/113; 192/28;
184/112; 172/52; 181/83

İrade Askeri

BOA, *İ.AS*, Dosya No/Gömlek No: 17/21

İrade Adliye ve Mezahib

BOA, *İ.AZN*, Dosya No/Gömlek No: 15/34; 29/25;
68/47; 74/12; 86/18; 115/50; 24/37

İrade Dâhiliye

BOA, *İ.DH*, Dosya No/Gömlek No: 606/42216; 810/65445;
1345/13; 1254/98452; 844/67781; 1120/87552;
1463/37; 1324/32; 1327/36; 1349/17;
1329/1; 1512/96; 1511/6; 1463/37;
1473/13

İrade Dosya Usulü

BOA, *İ.DUİT*, Dosya No/Gömlek No: 114/1

İrade Harbiye

BOA, *İ.HB*, Dosya No/Gömlek No: 166/30

İrade Hariciye

BOA, *İ.HR*, Dosya No/Gömlek No: 262/15674; 251/14916

İrade Hususi

BOA, *İ.HUS*, Dosya No/Gömlek No: 71/43; 68/114

İrade Meclis-i Mahsus

BOA, *İ.MMS*, Dosya No/Gömlek No: 133/5692; 132/5647;
132/5660; 132/5652; 85/3669

İrade Taltifat

BOA, *İ.TAL*, Dosya No/Gömlek No: 390/43

Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, *MAD.d*, Defter No: 21264

Maliye Nezareti Masarifat Defterleri

BOA, *ML.MSF.d*, Defter No: 17817

Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri

BOA, *ML.VRD.CMH.d*, Defter No: 637; 930; 737; 1346; 1378;
1329; 947

Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Defterleri

BOA, *ML.VRD.d*, Defter No: 2335; 1233; 2802

Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA, *MV*, Dosya No/Gömlek No: 90/53; 92/35; 233/60;
198/24; 215/119

Meclis-i Vala

BOA, *MVL*, Dosya No/Gömlek No: 342/130; 647/75; 498/58

Nüfus Defterleri

BOA, *NFS.d*, Defter No: 2710; 3868; 7298; 7297; 2699

Şura-yı Devlet

BOA, *ŞD*, Dosya No/Gömlek No: 282/14; 1459/46; 1459/50;
2619/46; 1460/9; 2619/46; 931/73; 935/51;
940/1; 2656/17; 1474/7; 1471/26; 1086/78;
2713/32; 1493/15; 1490/8; 1499/2; 1498/9;
137/68; 2656/5; 2983/3; 3192/64; 3192/84;
2713/32; 3203/50; 2656/17; 2707/30; 1483/1

Yıldız Hususi Maruzat

BOA, *Y.A.HUS*, Dosya No/Gömlek No: 393/36; 408/10;
340/92; 358/2; 344/26; 352/145; 345/129;
364/51

Yıldız Resmi Maruzat

BOA, *Y.A.RES*, Dosya No/Gömlek No: 76/9; 83/90; 99/5; 107/31

Yıldız Esas Evrakı

BOA, *Y.EE*, Dosya No/Gömlek No: 38/69; 95/1; 97/55; 81/6;
38/71; 7/2

Yıldız Kamil Paşa Evrakı

BOA, *Y.EE.KP*, Dosya No/Gömlek No: 6/577

Yıldız Mütenevvi Maruzat

BOA, *Y.MTV*, Dosya No/Gömlek No: 76/81; 178/142;
44/54; 136/107; 138/135; 150/44; 136/48

Yıldız Sadaret

BOA, *Y.PRK.A*, Dosya No/Gömlek No: 6/2; 5/19; 112/5;
5/19; 10/101

Yıldız Askeri Maruzat

BOA, *Y.PRK.ASK*, Dosya No/Gömlek No: 108/35

Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı

BOA, *Y.PRK.AZN*, Dosya No/Gömlek No: 4/41

Yıldız Arzuhal Jurnal

BOA, *Y.PRK.AZJ*, Dosya No/Gömlek No: 42/7

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı

BOA, *Y.PRK.BŞK*, Dosya No/Gömlek No: 43/58; 14/92

Yıldız Komisyonlar Maruzatı

BOA, *Y.PRK.KOM*, Dosya No/Gömlek No: 8/75

Yıldız Umumi

BOA, *Y.PRK.UM*, Dosya No/Gömlek No: 3/37; 24/68; 33/85;
33/60; 33/96

Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı

BOA, *Y.PRK.DH*, Dosya No/Gömlek No: 6/77; 6/66; 9/57

Zabtiye

BOA, ZB, Dosya No/Gömlek No: 446/143; 446/146; 482/46

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 230-0-0-0, Kutu: 149, Gömlek No: 57,

Sıra: 6.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 272-0-0-11, Kutu: 11, Gömlek No: 28,

Sıra 26.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-1-0-0, Kutu: 133, Gömlek No: 868,

Sıra 2.

Şer'iyeye Sicilleri

Hısnımansur Şer'iyeye Sicilleri (*HŞS*)

236 numaralı *HŞS*

239 numaralı *HŞS*

246 numaralı *HŞS*

259 numaralı *HŞS*

260 numaralı *HŞS*

262 numaralı *HŞS*

279 numaralı *HŞS*

282 numaralı *HŞS*

Behisni Şer'iyeye Sicilleri (*BŞS*)

173 numaralı *BŞS*

176 numaralı *BŞS*

184 numaralı *BŞS*

190 numaralı *BŞS*

193 numaralı *BŞS*

194 numaralı *BŞS*

196 Numaralı *BŞS*

198 Numaralı *BŞS*

202 numaralı BŞS

Salnameler

- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 21, Sene 1283.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 22, Sene 1284.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 23, Sene 1285.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 65, Sene 1326.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 66, Sene 1327.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 67, Sene 1328.
Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a 68, Sene 1333-1334.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 1, Sene 1286.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 2, Sene 1287.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 3, Sene 1288.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 4, Sene 1289.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 5, Sene 1290.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 6, Sene 1291.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 7, Sene 1292.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 8, Sene 1293.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, Def'a 9, Sene 1294.
Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Def'a 1, Sene 1301.
Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Def'a 2, Sene 1302.
Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Def'a 4, Sene 1305.
Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Def'a 5, Sene 1307.
Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Def'a 6, Sene 1308.
Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Def'a 7, Sene 1310.
Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Def'a 8, Sene 1312.
Salname-i Vilayet-i Mamuretülaziz, Def'a 9, Sene 1325.

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, 26 Şaban 1271/ 14 Mayıs 1855

Takvim-i Vekayi, 7 Cemaziyelahir 1281/7 Kasım 1864

Takvim-i Vekayi, 19 Şaban 1289/ 22 Ekim 1872

Takvim-i Vekayi, 25 Receb 1327/ 12 Ağustos 1909

Takvim-i Vekayi, 18 Receb 1333/1 Haziran 1915

Diğer Kaynaklar

Adıyeke, Nuri, “İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 1999, Cilt IV, s. 255-261.

Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, I, London, 1842.

Akar, Mehmet, *İnsanlığın Kültür Mirası Adıyaman*, İstanbul, 2000.

Akarlı, Engin Deniz, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadriazamlarından Ali ve Fuad Paşa’ların Siyasi Vasiyyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

Akkuş, Turgay, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2008.

Akkuş, Yakup, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

Akman, Ahmet, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Usul Hukukundaki Gelişmeler”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:1, 2019, (s. 431-450).

Akman, Mehmet, “Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, *İlam Araştırma Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1996, (s. 133-144).

Akyıldız, Ali, “Muhtar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, XXXI, s. 51-53.

Alboyacıyan, Arşag, *Malatya Ermenileri Coğrafya, Tarih, Etnografya*, Ermeniceden Çeviren: Sirvart Malhasyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Aras, Numan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Malatya Sancağı Besni Kazası'nın Tarihi Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapısı*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2006.

Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2016.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Cilt I, Ankara, 2005.

Ata, Feridun, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Atalay, Talip, “Diyarbakır Vilayeti'nde Hısnımansur, Kahta ve Besni”, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu: 8-10 Eylül 2006 Adıyaman, Bildiriler Kitabı*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, (s. 149-172).

Aydın, Mehmet, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, XXVI, s.11-14.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lugatı, İstanbul, 2010.

Bağçeci, Yahya, “Osmanlı Devleti'nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler”, *Turkish Studies*, Volume 3, Issue 7, 2008, (s. 707-732).

Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009.

Barkan, Ömer Lütfi, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 10, İstanbul, 1953, (s. 1-26).

Benlisoy, Foti ve Stefo Benlisoy, “Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, Cilt I, s. 367-376.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 26. Baskı, İstanbul, 2018.

Beydilli, Kemal, “Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, (s. 255-266).

British Documents on Otoman Armenians, Volume I, Ed. By Bilal Şimşir, Ankara, 1989.

Cevdet Paşa, *Tezahir 1-12*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.

Cevdet Paşa, *Tezahir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1986.

Cin, Halil, “Arazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, III, s. 342-346.

Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu Türkler*, E Yayınları, İstanbul, 1979.

Cunet, Vital, *La Turquie d’Asie Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l’Asie-Mineure*, Editeur Ernest Leroux, III, Paris, 1891.

Çağatay, Neşet, “Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, Ankara, 1947, (s. 483-511).

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2013.

Çadırcı, Musa, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, Cilt: XXXIV, Sayı: 135, 1970, (s. 409-410).

Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1999.

Çiçek, Kemal, “Türk-Ermeni İlişkileri ve Tehcir”, *Ermeni Soykırım İddiaları Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce*, Derleyen Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, 2. Baskı, Ankara, 2006, (s. 135-178).

Dalyan, Murat Gökhan, *Başlangıcından 1570 Yılına Kadar Adıyaman*, Yeni Reform Matbaacılık, Ankara, tarih yok.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, İngilizce'den Çeviren: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Demir, Kenan, “Hürriyet Gazetesine Göre Osmanlı Ekonomisinin Sorunları ve Çözüm Önerileri (1868-1870)”, *Turkish Studies*, Volume 12, Issue 31, 2017, (s. 61-86).

Demir, Kenan, “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 22, Sayı 41, Haziran 2019, (s. 419-446).

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Aydın Kitabevi Yayınları, 13.Baskı, Ankara, 1996.

Diyanet İslam Ansiklopedisi, “Kocabaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI, Ankara, 2002, s. 140-141.

Dörner, Friedrich Karl, *Nemrut Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, Çeviren Ülkü Vural, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Düstur, Def'a-i Saniye, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1282.

Düstur, Birinci Tertib, Cilt I, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289.

Düstur, Birinci Tertib, Cilt II, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1290.

Düstur, Birinci Tertib, Cilt IV, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299.

Düzbakar, Ömer, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 5, 2003, (s. 97-108).

Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2017.

Engelhardt, Eduard Philippe, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, Yayına Hazırlayan: Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

Ercan, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, Cilt: LV, Sayı: 213, 1991, (s. 371-391)

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: IV, Sayı: IV, İstanbul, 1984, (s. 69-78).

Erkal, Mehmet “Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, III, s. 411-413.

Erkan, Nevzat, “Üsküdar’da Gayrimüslim Mezarlıkları ve Mezarlık Tartışmaları”, *History Studies*, Cilt: 5, Sayı: 3, Ankara, 2013, (s. 49-57).

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.

Eyice, Semavi, “Ayazma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, IV, s. 229-230.

Forty Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Mission Present at the Meeting Held In Troy, New York, Sept. 7-10, 1852, Boston, 1852.

Göyünç, Nejat, “Hane Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, Sayı 32, 1979, (s. 331-348).

Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt I, Ankara, 1945.

Gülcü, Erdinç, “Mamuratülaziz Vilayetinde Ermeni İsyanları (1895)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2018, (s. 1349-1379).

Gülsoy, Ufuk, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Günel, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970.

Güneş, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi (1829–1864)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1985.

Halaçoğlu, Yusuf, “Adıyaman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, I, s. 377-379.

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılık, 25. Baskı, İstanbul, 2016.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Tercüme Eden: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1968.

İnce, İrfan, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, XXXV, s. 88-91.

İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Fasikül III, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

Karataş, Ali İhsan, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2006, (s. 267-284).

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 2010.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri (1453-1856)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

Kenanoğlu, M. Macit, “Nizamiye Mahkemeleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, XXXIII, s. 185-188.

Kevorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens: dans l'Empire Ottoman, a la veille du genocide*, Les Editions d'Art et d'Histoire Arhis, Paris, 1992.

Kieser, Hans Lucas, *Iskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Kılıç, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.

Kılınçkaya, Derviş, “Adıyaman'a Tarihin Perspektifinden Bakmak”, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu: 8-10 Eylül 2006 Adıyaman, Bildiriler Kitabı*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, (s. 271-289).

Kırmızı, Abdülhamit, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998.

Koyuncu, Aşkın, “Osmanlı Devletinde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 12, Sayı: 16, 2014, (s. 35-87).

Köse, Ali, “İhtidâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, XXI, s. 554-558.

Küçük, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri:13-14 Mart Ankara 1985, Bildiriler Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1994, (s. 13-23).

McCharty, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çeviren Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2014.

Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Moltke, Feldmareşal Helmuth Von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2017.

Muahedat Mecmuası, Cilt V, İstanbul, 1298.

Nedkoff, Boris Christoff , “Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (baş vergisi)”, Türkçeye Çeviren: Şinasi Altundağ, *Belleten*, Cilt: VIII, Sayı: 32, 1944, (s. 599-652).

Numani, Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, Çeviren: Talip Yaşar Alp, Hikmet Dava Çağ Yayınları, Cilt 1, İstanbul, 1975.

Ormanian, Malachia, *The Church of Armenia*, London, 1912.

Ortaylı, İlber, “Osmanlılar'da Millet Sistemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2020, XXX, s. 66-70.

Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, IV, s. 996-1001.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 32. Baskı, İstanbul, 2011.

Ortaylı, İlber, “Belediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, V, s. 398-402.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 10.baskı, Ankara, 2019.

Öz, Mehmed, “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, XXXIX, s. 425-429.

Özbek, Nadir, “Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu, Vergi Tahsildarlığı 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 9, Güz 2009, (s. 59-85).

Özcan, Abdülkadir, “Zaptiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, XLIV, s. 128-130.

Özel, Ahmet, “Gayri Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, XIII, s. 418-427.

Özkaya, Yücel ve Ali Akyıldız, “Muhassıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2020, XXXI, s. 18-20.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, I-III, İstanbul, 1993.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Meb’usan’a Osmanlı İmparatorluğunda Yasama”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, (s. 371-385).

Soykan, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

Strange, Guy Le, *The Land of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge, 1905.

Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990.

Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, 1944.

Sykes, Mark, *Darül İslam Osmanlı’nın Şark Bölgesinde Seyahat*, İngilizceden Çeviren: Hikmet İlhan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2017.

Şahin, Gürsoy, *Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul, 2018.

Şener, Abdüllatif, “Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, 1990, (s. 49-76).

Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005.

Tevârih-i Âli Osman, Aşıkpaşazade Tarihi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332.

The Missionary Herald, Containing the Proceedings at the American Board of Commissioners for Foreign Missions, with View of other Benevolent Operations, for the Year 1858, Vol. LIV.

Toprak, Seydi Vakkas, *Besni-1846 Tarihli Bir Kefalet Defterine Göre Nüfus ve Sosyal Hayat*, Adıyaman Üniversitesi Yayınları, Adıyaman, 2015.

Toprak, Seydi Vakkas, *1835 Tarihli Nüfus Sayımına göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Hısnımansur*, Adıyaman Üniversitesi Yayınları, Adıyaman, 2018.

Toprak, Zafer, “Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, V, s. 1269-1271.

Tozlu, Necdet, *Adıyaman Efsaneleri*, Erzincan, 2003.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1988.

Yarman, Arsen, *Palu-Harput 1878*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015.

Yıldız, Bilal, *Denizli Sancağında Gayrimüslimler (1876-1923)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2013.

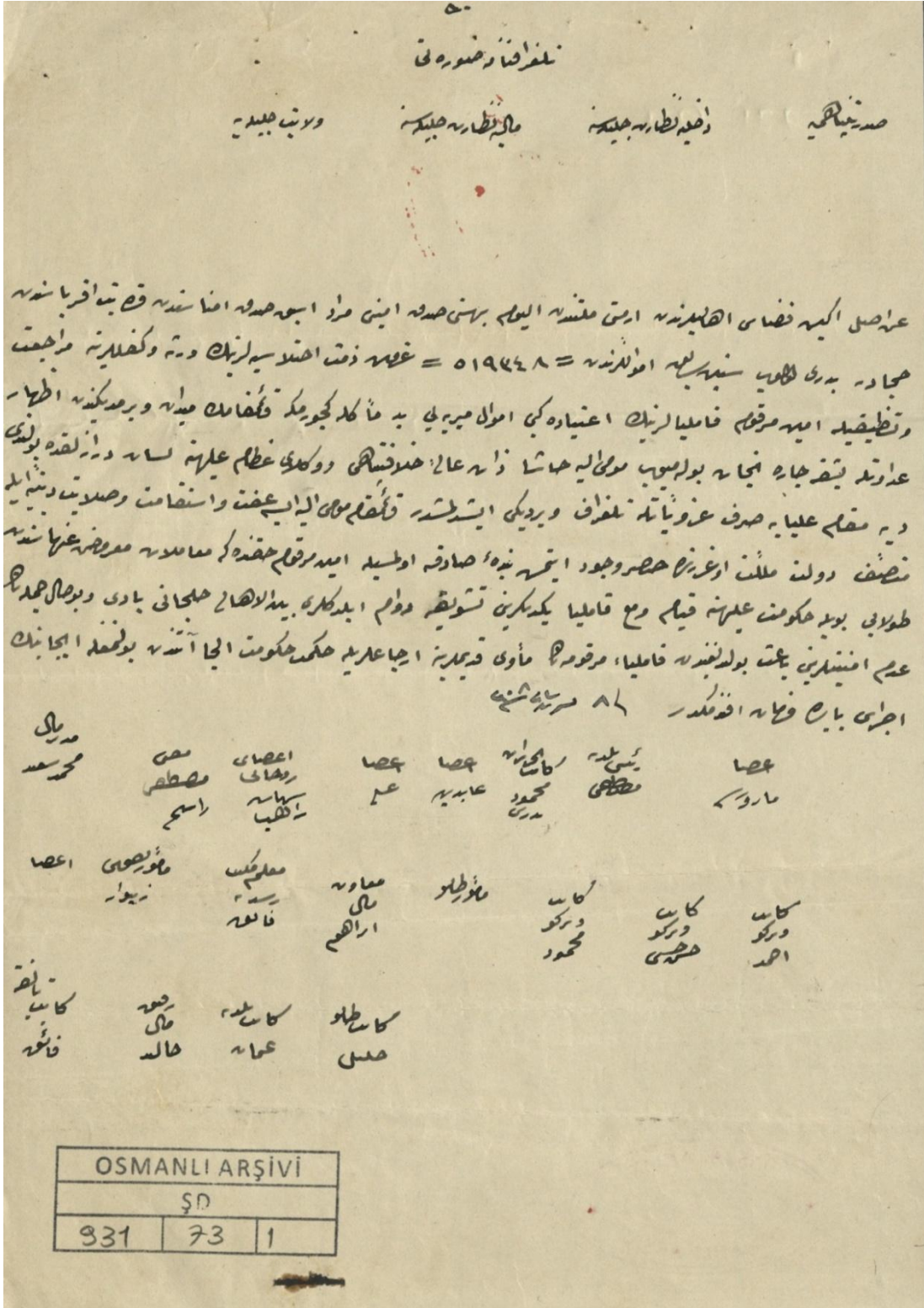
Yılmazçelik, İbrahim, “XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 29, Ankara, 1996, (s. 217-232).

Yörük, Doğan, “H.1259/M.1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri’de Rum ve Ermeniler”, *Turkish Studies*, Volume 8/11, Fall 2013, Ankara, (s. 439-466).

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, I, İstanbul, 1981.

Zeyrek, Turgut, “Arkeolojik Buluntuların Işığında Besni ve Yakın Çevresinin Tarihçesi”, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu: 8-10 Eylül 2006 Adıyaman, Bildiriler Kitabı*, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, (s. 79-87).

EK -2: Behisni sandık emini olan Murad Efendi'nin ailesiyle birlikte kendi memleketlerine gönderilmeleri hususunda çeşitli nezaretlere gönderilen telgraf (BOA, ŞD, 931/73)

EK -3: Kahta müstantıkı Kevrok Efendi'nin kanuna aykırı davranışları nedeniyle hakkında Dahiliye Nezaretine gönderilen şikayet telgrafı (BOA, DH.MTV, 19/1)

OSMANLI ARŞİVİ		DH.MTV		TELEGRAMME		تلغرافنامه	
19	1			2			

دولت علیہ عثمانیہ تلغراف ادارہ سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie دولت تلغراف معاملاتندن طولای مسؤلیت قبول ایگز

Retransmission ou Expédition			RECEPTION		
سوق نومروسی No d'expédit.	کشیده اولتان مرکز	تکرار کشیده ویا سوق date	مأمور امضاسی Signature de l'employé	مأمور امضاسی Signature de l'employé	اخذ
		ساعت دقیقه H. M.			سره نومروسی No d'ordre
					واسطه مرکزی reçu de
					تاریخ ساعت دقیقه H. M.

De _____ Pour _____ موردي **کافه** مخربى

No _____ Mots _____ Date _____ H. _____ ساعت
M. _____ دقیقه

Voie _____ Indic. Eventuelles _____ اشارت محتمله

دافعہ تقریبہ صیدینہ

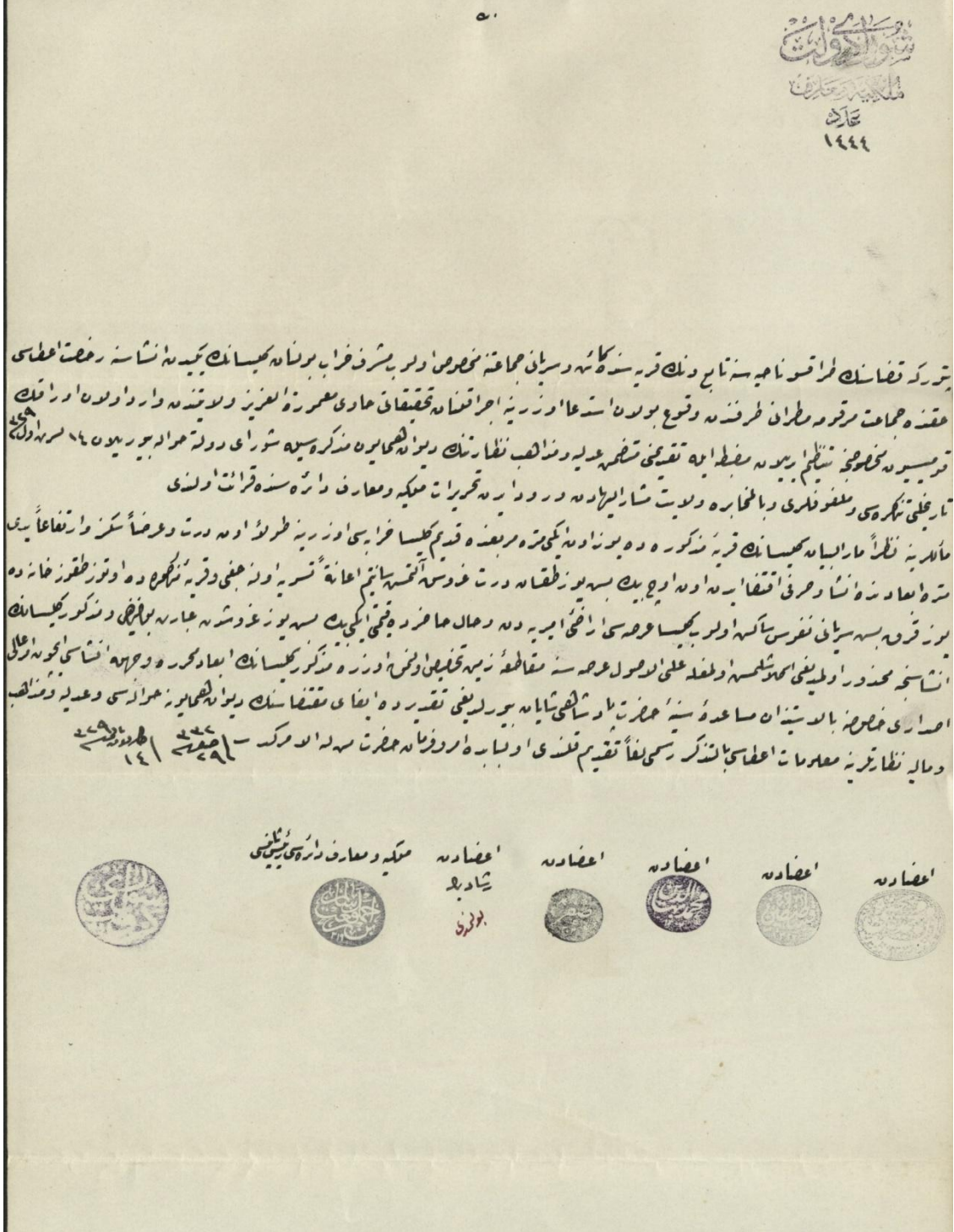
دو ہفتادہ بیچارہ اکراد و عیاری تجیم التصدیقا قضا متعلقہ کیوں افق
فکا۔ سیمندہ بردر لوکیو کیمبرک قانونہ عدالتی ہتفادہ نامرورومنی اتہ اتحاد
و انواع ہو و دیہ ہتھک اینہ کماک ریختہ و دولوب ملقہ البرقہ اتکاب قومانیہ
ایققدہ و اہالیہ صویب صوغا، روزہ دکارک اجنا۔ و ادعا ایلیسی اورینہ
تیناف مدعی عویسیخ کویتہ تحقیقاتہ تاج اٹھایک موطر مدعی عویسی عدادہ
رض شتوک خیت کھنہ فتح کھنہ اورادہ تحقیقہ کتم و اخفا ایلیسہ اولیو کیمبرک
صدا الہام کلا سابقہ دوام و بولیوزدہ حلوانیہ کھارک غفلا اورینہ عدادہ
تتیب و تیغ اتو کھارک اورادہ ضیائیہ موقع فیدہ قویہ صیت و اغراضہ کھارک
کھنہ کھنہ نفقہ مردوخ متفیہ اولہ اورینہ صغیہ باسندہ ترک کلاقتہ
سینہ کھنہ وقتہ صغیہ ایکہ بولای قریباً متفقہ کیوں افق عدالت
قانونیہ عدادہ ریوند عدادہ قبایمہ اولہ اورینہ عجزی و بوجہ قضا اولادہ
و عاری کلاقتہ تبا عدادہ و انصافہ ایچفہ یہ نفقہ موجودہ لمانز کلام
و قسم ایلیک کافہ قضا جانہ صغیہ ویندہ کھارک کھارک کھارک کھارک
کھارک اجا صعدت کلام فرما

صیدینہ

EK - 8: Adıyaman şehir merkezinde bulunan Süryani mezarlığının giriş kapısı

EK -11 : Taraksu nahiyesinin Venk köyünde Süryani cemaatine ait eski kilise harabesi üzerine yeni bir kilise inşasına dair Şura-yı Devlet kararı (BOA, İ.AZN, 115/50)

EK-15 : Kahta kaymakamı Hakkı Bey'in divan-ı harbe verilmesi hakkında vilayete çekilen şifre telgraf (BOA, DH.ŞFR, 59/146)

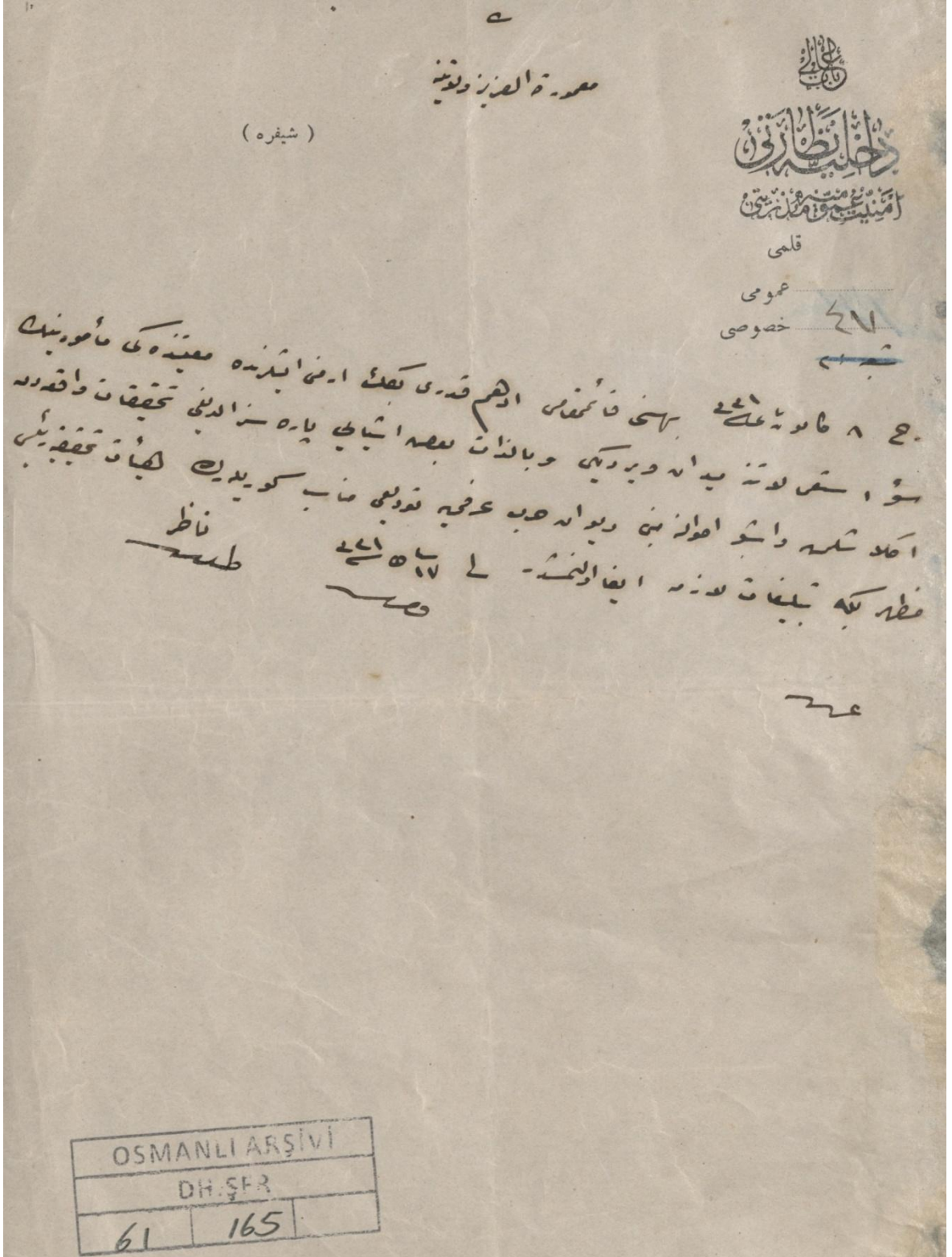
معمود الفزیر ولایتہ
شفرہ

الحاکم الذی
امینت عمومہ مدبری
قلعی
عمومی
خصوصی

کاخہ قانقومی حقیک کجک ملاطیہ دہ یولم جیقا ریلایہ افرورم ارنی قانقومی سوقم امو مضموم
قانقومانده برور صلاحیة مستداو طیر رجه المود اجمود محل مأمورینده انقلاک الم قضاکی عذوبنی تجاوز
ودخله ایتسی اوزرنه اهلزنده اختلاف وقوع بولمده و بوجال قانقونک اوج کونہ طاغ باسنده قانقونی
واموالک غصب اولر رجه قانقونک تدبیر پریشانیسی موجب اولمده اولینس و کاخه قضا سنده کیرلمیه
سار محمد ارنی قانقونک برلی ارضیندیک سوتی اثناسنده برعوضه نقود و اشیا حقیک کجک استخدام ایتیکلی
وسائط سیم و خصوصیه الیه الذین مالده مال عند وقتہ تسلیم اولنا نه اقره اوله بیک غروب زده سنده
بولینس اضمائت و دلائل حریک الیه الاکلاک الذین بیانده موجب الیه حقیک کجک دیوانه حرب تودیس لوزی
هکت ققیقیشی نظر بیک طرفنده بیلدی بیلور بویا بده کی مطالبه لریک انباکی
طلس

59
146

EK-16 : Ermeni işlerinde bazı usulsüzlükleri tespit edilen Behisni kaymakamı Edhem Kadri Bey'in divan-ı harbe verilmesi şeklinde Mamuretülaziz vilayetine çekilen şifre telgraf (BOA, DH.ŞFR, 61/165)

EK -17: Aşiretler arasındaki mücadele ile ilgili gayrimüslim dini liderleri tarafından Hısnımansur'dan gönderilen telgraf (BOA, DH.TMIK.M, 95/68)

مخابرات تلغراف افندي طوبی لا دولت مع بکون مسئولیت قبول از ایشان

وضول نومروسی																				
امضال																				
ما مور نوموت	رخص	موتوسط موزنه	از شان																	
کتابه ایضا مور	رخص	مختام موزنه																		
اخذ این جمله مور	رخص	صلیته ایضا																		

ایضا
رضی بطریقانه
قولک بطریقانه
ریان بطریقانه

تقاضیه بیده القایر التي ایذرو دولم ایدرک اولک الیمندن لوییا توسع ایدن
مجادله و مقاضیه بکون قصیه ده سربیت ایدی حق بویک قصیه لجهیم ایدن عشرت
طرفدن عتیدی راده سده شاه زنده موافقه صوبه ایمن تیان ایلی اسلام
دایلی خریستانه جمع داندوف ایملک که بر افکار سخاوت کارینک بروری اولدی
که ایلم باجمم جاسور قبال عیترت و قصیه قایتو خانه مال و جاسوردن ایتمز
نیاله نیلبد بییت حال بزوق قضاوا ویدیه قطعاً اهت ویردیله کافقاز
تأمینک عدم اقتداردن نای قصیه کنازنده اهالی یا صومعه برول بنا علیه
مصوره کیمک اولوقندن کویا بریزه دکله قصیه کنازنده که بقول بریزه صفدن حوروز
صفوه عجبانه ترک امری قطعی خرب و قویجودن مرخصدن دن اجانه مقابلی
حاکمت مجیدن طرد اولور لطفاً اسبیه و غیرک عت احارده نای طفت
صنعه جاب و دنا صفدن اولو بویین عرصه و سینه جبارت ایدره طرده امر و الله صفته

EK-18 : Olbuş köyünde Ermenilere yapılan saldırı hakkında Mamuretülaziz vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazı (BOA, DH.TMIK.M, 109/41)

مملکت عثمانیہ

مکتوبہ

۷۶

داخلہ فیروزہ

دینو اضم ہمزوی
 کاخہ قضا مضافانہ اولوسہ قریہ سنہ برہا قمر کر دارک مجموع ایدرک قن نفوس وغصب اموال و اشیای تصدی کلیسا و کتب خانہ ری خرب
 ایلدھری و اچرخ غ قضا سنہ قضا سنہ قریہ ارضی القای انجا قریہ اکراندہ فرهاد اولغدیہ رفاسک تقدیاتی لحدف
 اولدینی بیایدہ استعای معدنی قضا ارضی بطریقک نہ ویریدت اکی قطع مذکر مورثک لقیہ بتضیوہ قضا ایضا و عومہ و انبای
 شرفوار دادت ۷۷ ۱۸۷۰ تاریخ و قضا نہ نوردی تحریر بہ سامیہ جناب نفع زینتھیزدہ امر و اشعار بولور ۷۷ ۱۸۷۰
 تاریخ و التسمیہ نوردی عربیہ جوابیہ عجزانہ عومہ اولدینی اوزرہ مذکور اولوسہ قریہ و قضا اوزرینہ لوانہ زاندر
 یکبشی و دینتغ زاندر قوماندانی کوندر یلرک تجار لوانہ القادری در دست ایدلرک محکمہ تسلیم اولدینی قضا
 اموال و اشیای مضمونہ دخی استرداد و اصحابہ اعصہ و انمای وقوعہ اسلام و خرتیا نہ جوار محلدہ کیدیہ تسمیہ ای خانہ
 ما و اریہ اعادہ واقام ایوب خرب ایدیلر خانہ لک و تعمیراتی اجرا ایدلرک اولدینی کلیسا دینیلر محل اساساً اوزری ایوب
 بر مضارہ نہ عبات و یا کد اغا جمدہ معمول تویکت ایدلرکی و مکتبہ دخی استغنی کی اغا جمد کوندر لیدی و بوندک دخی تعمیر
 ایلر حال سابقہ ارجائی در دست ایدرکی مملک جمد استعار نہ بنسہ و بوبابہ محلی ارضی القای نامہ کد بر قطع نغز افندہ جودہ
 لقا تقدیم قلمند مذکور اولوسہ قریہ یوز قریہ ای خانہ اولوب بومیانہ اولوسہ خانہ قدر ارضی عائدہ سی بولدینی و اساسی قضا
 کلنج قریہ فریورہ القای ای فرقا اولوب بر طرف کاخہ قضا سنہ جلانہ بلک عشیق و دیگر طرف تور کہ قضا سنہ ککر عشیق طرفدای
 بولند قریہ مذکور عشیق ترک معاضت و مدخل سید ایدرکسہ کوندر یلرک جلانہ بلک عشیق و دیگر طرف تور کہ قضا سنہ ککر عشیق طرفدای
 انضباط ایوبہ قریہ فریورہ یلرک اولوب بر طرف کاخہ قضا سنہ جلانہ بلک عشیق و دیگر طرف تور کہ قضا سنہ ککر عشیق طرفدای
 تصدیات قضا سنہ اکیا مدلیہ منقطعہ تبلیغات اجرا اولدیرہ بوبابہ دہ از مجموعہ مکتوبہ بشقہ عومہ اولدینی در کار بنسہ
 اولغہ اولیایدہ امروز ماہ محنت مہر لار کرد ۱۸۸۰ جمادی ثانیہ ۱۲۹۹ ۱۸۷۰

EK-19: 1887 yılında Kahta'da iki Ermeninin öldürülmesiyle ilgili Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilen yazı (BOA, DH.MKT, 1440/102)

اوران نوردوگا	سورده ای	دوبور نایچی	حالی	حکم نوردو
۶۰	در ولس	۱۰	عددی به	۱۸۸۷
عدلیه و مذاهب نظارت حیدر				
۶۶				
<p>ایته وساره اضطرار کاخته مرکزنده سعادت اینی بطریق کتب اولیانه نقره قتل و جرح اولیانه ایجا ارضیه لولایا نظراً در دست اولیانه تخاصص صاحبوریلکی حکم کتابجه بیله و بوسیده بوزخان اینی اهالیکن ترک وطن فرار و برکله و سیاه اولیانه نایچی معصومه الغزنی ولایتنده با تفراف استعلام کیف اولیانه جواباً الیانه تحریفات لغا ارساله سوی اصفانیه قاضی طاکه سنده متباد اولیانه اوزره قتل ماده سنده لولایا نظونه اولیانه کاخته قضیه بیات حکم متعلقن طرفنده اوج نقر اولیانه ترقیه النبی و اکلای تحقیقات ایجا نقرنیک ماده قتلده مدخل اولیانه دار برکوم دلائل و امارت و سنی اولیانه مدفینده منع محاکمه بخلیله و دیگر برنقرنیک انعامه مدار اولیانه دلائل و قرینه موجود اولیانه بوند و فی اتری لایحه لایحه متعلقنده و بریلله قرانام ایله اولیانه تحقیقه لایحه لاجل التدقیق هئیه انعامه ایسک قلندنی و کاخته قضایجه بوزخان با جمع ضعیفانه قریب اولیانه قتل وقوعولله هوئی قریبسن ایجه اوج رفت خانه ضعیفانه موجود اولیانه بیتجه بوندنده بر طرفه نقل و هویت ایله کنه بوندنی کوسر طاکه انهای قضیه ایله</p>				